

MEGATREND REVIJA

MEGATREND REVIEW

1 | 2024

MEGATREND REVIJA MEGATREND REVIEW

1/2024

Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW

№ 1/2024

Izdavački savet / Publishing Council:

Predsednik izdavačnog saveta / President of the Publishing Council:

Professor Mića JOVANOVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:

Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France Academician

Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia

Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia

Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary

Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany

Prof. dr Budimir Stakić, emeritus Slobomir P Univerzitet, Republika Srpska

Prof. dr Srdjan Lalić, Ekonomski fakultet Brčko, Univerzitet Istočno Sarajevo,

Prof. dr Maria Popović. Univerzitet Adriatik, Crna Gora

Prof. dr Jovica Vasiljević, Internacionalni univerzitet Brčko, BiH

Članovi iz Srbije / Members from Serbia:

Professor Milojko BAZIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Dragan NIKODIJEVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milivoje PAVLOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Doc. dr Jelena Lutovac, Megatrend Univerzitet, Srbija,

Professor Vladimir PRVULOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade

Professor Slobodan STAMENKOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Prof. dr Miloš Lutovac, Beogradska akademija poslovnih i umetničkih strukovnih studija, Srbija

Izdaje / Published by:

Megatrend univerzitet, Beograd / Megatrend University, Belgrade

Štampa / Printed by:

Tercija DOO, Bor

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 33

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.

All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije / Editorial Address:

Megatrend revija / Megatrend Review

Bulevar maršala Tolbuhina 8

11070 Novi Beograd, Srbija

Tel.: (381 11) 220 31 50

Fax: (381 11) 220 30 47

E-mail: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

<http://megatrendreview.megatrend.edu.rs>

Redakcija / Editorial Board:

Glavni urednik / Editor-in-chief:

Professor Vesna BALTEZAREVIĆ, PhD

Pomoćnik glavnog urednika/ Assitant to the Editor in Chief:

Mirjana TOPIC

Članovi iz inostranstva / International Members:

Professor Zijad BEĆIROVIĆ, IFIMES, Ljubljana, Slovenia

Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Dr. Christophe de JAEGER, Institute de Jaeger, France

Associate Researcher Yury V. KULINTSEV, PhD – North-East Asian Strategic Issues and SCO Center, Institute of Far Eastern Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Professor Jana LENGHARDTOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia Professor Maria de MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University, Argentina

Research Professor Domenico MORRONE, PhD – LUM Jean Monnet University, Bari – Casamassima, Italy

Professor Kevin V. OZGERGIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of New York, USA

Senior Fellow & the Head of the Stockholm Center for South Asian and Indo-Pacific Affairs (SCSA-IPA)., PhD, New Delhi, India

Prof. dr Tatjana Burzanović, Fakultet za dizajn i multimediju, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica, Montenegro

Članovi iz Srbije: / Members from Serbia:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladimir GRBIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade

Professor Ratko LJUBOJEVIĆ, PhD, The Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade

Professor Emeritus Mijat DAMJANOVIĆ, PhD, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština

Associate Professor Vladimir RISTANOVIĆ, PhD – Research associate, Institute for European Studies, Belgrade

Professor Olja MUNTILAK – IVANOVIĆ, PhD – Faculty of Sciences, The Department of Geography, Tourism and Hotel Management, University of Novi Sad, Novi Sad

Prof.dr Slobodan Popović, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerzitet Privredna akademija, Srbija

“Megatrend review” is the leading scholarly journal of national importance,
according to the classification M51 clasiffied by CEON, and M52 classified
by the Ministry of Science of the Republic of Serbia

* * *

“Megatrend Review” is registered
in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
produced by the London School of Economics and Political Science
– Pro Quest Michigan USA.

* * *

“Megatrend Review” is registered and published
in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete":
<http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls>

* * *

“Megatrend Review” is registered
in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science:
<http://www.cee-socialscience.net/journals/>

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-
Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

33

MEGATREND revija = Megatrend Review / glavni urednik Vesna Baltezarević.

- God. 1, br. 1 (2004)- . - Beograd : Megatrend univerzitet, 2004- (Bor : Tercija). - 24 cm

Tekst na srp. i engl. jeziku. - Preuzeo je: Megatrend review = ISSN 1820-4570. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Megatrend revija (Online) = ISSN 2560-3329. - Ima izdanje na drugom jeziku: Megatrend review = ISSN 1820-4570

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija

COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj

EKONOMIJA

JELENA LUTOVAC ZNAČAJ ANALIZE BANKARSKIH I FINANSIJSKIH PERFORMANSI U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA U PERIODU 2010–2019.	1–12
MARIJANA ZIMONJIĆ UTICAJ DIGITALNE TRANSFORMACIJE NA KONKURENTSKU PREDNOST PREDUZEĆA	13–22
ALEKSANDRA BRAKUS; JADRANKA ĐURANOVIĆ-MILIČIĆ; DEJAN GLIGOVIĆ ORGANIZACIJA RAČUNOVODSTVA U CILJU IZRADE REALNIH IZVEŠTAJA KAO OSNOVA UPRAVLJANJA U JAVNOM SEKTORU SA NAGLASKOM NA ZDRAVSTVENE USTANOVE U REPUBLICI SRBIJI	23–32
IVANA M. BOŽIĆ MILJKOVIĆ CORPORATE INCOME TAX – EXPERIENCES OF IMPLEMENTATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA	33–52
NENAD TOMIĆ; DUŠAN ALEKSIĆ THE USE OF VIRTUAL CURRENCIES IN MICROTRANSACTIONS AS A PREDATORY MONETIZATION TOOL	53–68
LJUBIŠA ŠEVKUŠIĆ; RADOMIR BODIROGA UTICAJ LIKVIDNOSTI NA USPEŠNOST POSLOVANJA POLJOPRIVREDNIH PREDUZEĆA	69–78
DEJAN GLIGOVIĆ; ALEKSANDRA BRAKUS; VLADAN JOVIĆ ZNAČAJ FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA ZA PROCES UPRAVLJANJA U SREDNJIM PREDUZEĆIMA, PRIMER REPUBLIKE SRBIJE	79–88
STEFAN DUBOVAC THE MONETARY POLICY OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN COMPARISON WITH NEIGHBORING COUNTRIES IN THE PERIOD FROM 2019-2024. YEARS	89–100

PRAVO

ANĐELKA RAČIĆ PRAVO NASLEĐIVANJA U ISTOPOLNIM ZAJEDNICAMA U REPUBLICI SRBIJI	101–116
ALEKSANDRA NIKOLOVA MARKOVIĆ OSNOVNE KARAKTERISTIKE NEOSNOVANOG OBOGAĆENJA U DOMAĆEM I U UPOREDNOM PRAVU	117–126

POLITIKA I BEZBEDNOST

NATAŠA PAJIĆ TRGOVINA LJUDIMA I LJUDSKA (NE)BEZBEDNOST	127–144
HATIDŽA BERIŠA; IGOR BARIŠIĆ SPECIFIČNOSTI VOJNOG LIDERSTVA	145–164

INFORMACIONO DRUŠTVO

SOFIJA LAZAREVIĆ ULOGA INFORMACIJE U INFORMACIONOM DRUŠTVU	165–182
---	---------

KOMUNIKACIJE I KULTURA

IVAN VITEZOVIĆ**KULTURNE PROMENE U PERIODU KASNE MODERNE;****RAZUMEVANJE PRELAZA OD MATERIJALISTIČKIH****KA POSTMATERIJALISTIČKIM VREDNOSTIMA****183–200**

SAOBRAĆAJNO INŽENJERSTVO

DRAGANA RANKOV; TOMISLAV JOVANOVIĆ; NENAD KAPOR**IZAZOVI VAZDUHOPLOVNE KOMUNIKACIJE****(Aspekti upotrebe vazduhoplovnog engleskog jezika)****201–216**

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS**217–220****OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU****I UPUTSTVO ZA AUTORE****221–230****GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL****AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS****231–240**

ZNAČAJ ANALIZE BANKARSKIH I FINANSIJSKIH PERFORMANSI U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA U PERIODU 2010–2019.

Sažetak: *Značaj analize bankarskih i finansijskih performansi u zemljama Zapadnog Balkana u period 2010–2019. Analiza bankarskog i finansijskog sektora predstavlja jedan od glavnih elemenata u razvoju i privređivanju ekonomija brojnih zemalja. To dolazi do izražaja pogotovo u zemljama u razvoju, u zemljama koje žele da se integrišu u jače ekonomske integracije, u uslovima kriza, ratova I Za bankarski sistem važi da predstavlja jedan od osnovnih elemenata tržišne ekonomije. Naime centralizacijom novčanog kapitala, sakuplja i transformiše štednju i depozite građana, preduzeća i države. Ta se sredstva u daljem bankarskom procesu koriste kao izvori plasmana i na taj način se omogućava nesmetan protok novca kroz platni sistem. Ako se posmatra finansijski sektor u zemljama Zapadnog Balkana tada je evidentno da je neophodno pratiti indikatore finansijskog sistema. Sve analize ukazuju, da pandemija Covid-19 predstavlja veliku pretnju i to na svetskom nivou još od 2008 godine.*

Ključne reči: *finansijski sektor, regulativa, pravna lica menadžment, Zapadni Balkan.*

* Megatrend univerzitet, Bulevar Mihajla Pupina 117, 11070 Novi Beograd, Srbija.
E-mail: jelena.vitomirl@gmail.com

1. UVOD

Bankarski uticaj postaje sve veći na realna dešavanja koja su pre svega usmerena na uticaj na privredu, odnosno na veliki broj heterogenih pravnih lica.^{1, 2, 3, 4, 5}

U velikom broju slučajeva da bi se pokrenuo investicioni tok kako bi počeo ubrzani razvoj ekonomije, nastaje proces davanja bankarskih kredita uz napomenu da pre dobijanja bankarskog kredita potrebno je izvršiti kvalitetnu analizu korisnika.^{6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14}

- ¹ Novaković, S., Vukasović, D., Laban, B., Ivić, M., Popović, V. & Popović S. (2018): *Managing agricultural company by using internal control and significance of risk presentation*, Economics of Agriculture, 2, 801-812.
- ² Kabok, J., Radišić, S., Lendak-Kabok, K. (2020): *Application and development of financial management and control exemplified by the provincial secretariat for higher education and scientific research*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 125-142.
- ³ Popović, S., (2015): *Implementacija heterogenih rizika u radu interne revizije*, Revizor 69/2015
- ⁴ Popović, S., (2015): *Interna revizija kao pokretač finansijske analize u javnim preduzećima RS*, Revizor, 72: 41-53.
- ⁵ Popović, S., Grublješić, Ž., Mijić, R. (2014): *Procena vrednosti opreme u upotrebi u preduzeću sa pretežnom poljoprivrednom delatnošću*, Agroekonomika, 43: 61-62, 80-89.
- ⁶ Liakopoulou, I. (2020): *Crowdfunding platforms in us and eu: empirical analysis of social capital*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.
- ⁷ Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2019): *The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia*, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001-1011.
- ⁸ Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž., Aničić, J. & Majstorović, A. (2017): *Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities*, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 30(1), 1850-1864.
- ⁹ Bakmaz, O., Bjelica, B. & Vitomir, J. (2023): *Application of software solutions in companies that strive to achieve increased financial stability in their regular business*, Temel-IJ, 7:1, 13 - 20 <https://doi.org/10.52576/TEMEL237.1013b>
- ¹⁰ Radović, M., Vitomir, J., Laban, B., Jovin, S., Nastić, S., Popović, V. & Popović S. (2019-a): *Management of joint-stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of int 533 tractor*, Economics of Agriculture, 1: 35-50.
- ¹¹ Lončar, M. (2020): *Značaj koncepta „azijskih vrednosti” za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.
- ¹² Živanović, V. (2020): *The impact of changes in the base and precious metals prices on credit risk factors*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 45-64.
- ¹³ Popović, S., Laban, B., Vukasović, D., Ivić, M., Popović, V. (2018): *Internal and external audit as a factor in improving the management of the Agricultural enterprise*, Poljoprivredna tehnika, 4: 8-12.
- ¹⁴ Popović, S. (2018): *Modeling a strategic top management in the importance of the management of the finance companies established for the establishment of fair value*, Poljoprivredna tehnika, 2, 11-16.

Suštinski formiranje realnog upravljanja i finansijskog ostvarenja pozitivnih rezultata poslovanja zavisi od postojanja realno zadatih ciljeva u vezi poslovanja gde kretanja novca, kredita, izveštaja i dr. igra važnu ulogu.^{15, 16, 17}

2. ZNAČAJ POSMATRANJA ORGANIZOVANJA BANKARSKOG SISTEMA

Faze organizacije bankarskog sistema u procesima stvarnog funkcionisanja finansijskog sistema jedne zemlje, može biti vrlo različit. Tako imamo funkcionisanje na primjeru Republike Srbije, gde treba reći da u realnim okvirima funkcionisanja finansijskog sistema jedne zemlje moguće je dati prikaz gde je objedinjen praktični pristup sa teorijskim modelom posmatranja.

Dosadašnja teorijska i praktična iskustva banaka pokazuju da se proces spajanja i pripajanja može prikazati u sledeće tri faze:

- (1) faze strateške pripreme,
- (2) faze pregovora i istraživanja,
- (3) faze finalizacije i integracije.

Prva faza u spajanju banaka

Prva faza spajanja ili akvizicije odnosi se na izradu strategije kojom se definiše smer banke i utvrđuju dugoročni ciljevi kojima banka treba težiti.

Ova faza uključuje sedam tipičnih poslovnih „koraka“ koje je potrebno odraditi kako bi se provelo spajanje i akvizicija.

Poslovni „koraci“ uključuju sledeće aktivnosti:

- (1) izrada strateškog plana (pravci i ciljevi banke za razdoblje od 3 do 5 godina),
- (2) formiranje „tima“ za spajanje i akviziciju („tim“ se sastoji od osoblja iz glavnih funkcija banke),
- (3) priprema plana spajanja i preuzimanja (vremenski rok, struktura transakcije, finansijski i poreski aspekti i strategija pregovora),

¹⁵ Tamas-Miškin, S., Vitomir, J., Dragosavac, M., Medan, N., Radaković, M., Vitomir, G., Davidov, T. & Popović, S. (2022): *The significance of archiving documentation and assessment quality of archiving financial documentation given by top managers*, Economics of Agriculture, Year 69, No. 4, 2022, (pp. 949-1252).

¹⁶ Radović, M., Vitomir, J., Popović, S. (2021): *Impact of internal control in enterprises founded by local self-government units: the case of Republic of Serbia*, Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 32, 1, 82-90.

¹⁷ Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): *Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia*, Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 8(3), 469 – 486.

- (4) definisanje kriterijuma za odabir banke kandidatkinje (veličina, lokacija, kvaliteta kreditnog portfelja, kombinacija imovine, struktura obveza, korisnici i tržišna pozicija, nivo kapitala banke),
- (5) identificiranje banke kandidata,
- (6) izrada analize banke kandidata,
- (7) izrada prethodne procene i finansijske studije opravdanosti postupka spajanja i pripajanja.

Druga faza u spajanju banaka

Druga faza usmerava proces spajanja i akvizicije na pregovore i istraživanje. Ova faza uključuje aktivnosti od inicijalnog kontakta između kupca i prodavca banke do trenutka kada treba pripremiti konačni ugovor o spajanju ili pripajaju banaka. Unutar ove faze procesa spajanja i akvizicije postoje četiri aktivnosti koje uključuju:

- (1) strategija pregovaranja,
- (2) kontakt s bankom kandidatom i preliminarni razgovori,
- (3) pismo namere,
- (4) due diligence o uspešnosti i vrednosti banke.

Treća faza u spajanju banaka

Treća faza u procesu spajanja i pripajanja odnosi se na finalizaciju i integraciju banaka.

Unutar ove faze finaliziraju se uslovi transakcije, kompletna transakcija je završena i započinje proces integracije banke.

U ovu fazu uključeno je nekoliko aktivnosti:

1. finalizacija ugovora,
2. suglasnost regulatora i deoničara,
3. kratki završni pregled,
4. finalizacija transakcija i
5. integracija banaka.

Treba naglasiti da se ove tri faze procesa spajanja i akvizicije obavljaju preko:

- (a) faze strateške pripreme,
- (b) faza pregovora i istraživanja, i
- (b) faza finalizacije i integracije, predstavljaju recentne poslove, koji su složeni, dugoročni i odgovorni.

Upravo zbog toga zahtevaju krajnje stručan i stručan odnos formiranih „upravljačkih timova“ i organa upravljanja u bankama. Osim toga, važno je

napomenuti da vremenska dimenzija (trajanje i završetak ovih faza) izravno zavisi o tome je li reč o prijateljskoj ili neprijateljskoj akviziciji.

Sve aktivnosti i transakcije spajanja i preuzimanja banaka sprovode se između banaka na istom tržištu (bilo urbanom ili ruralnom) ili u obliku tržišne ekspanzije ili na različitim lokalnim tržištima.

Za menadžera koji učestvuje u spajanju i akviziciji važno je razlikovati poslovne kombinacije na postojećem tržištu od poslovnih kombinacija na proširenju (novom) finansijskom tržištu.

To bi trebalo biti učinjeno kako bi se procenili učinci i politike odgovornosti koje sa sobom nose spajanja i preuzimanja. Može se reći da su spajanja i akvizicije taktike pozicioniranja banaka.

Njihova delatnost se odnosi na:

- (1) podržavanje postojećih poslovnih linija,
- (2) proširenje bankovnog poslovanja na nove poslovne linije i
- (3) eliminisanje dosadašnjih konkurenata na bankarskom tržištu.

Praktično iskustvo pokazuje da postoje dve vrste poslovnih kombinacija u industriji finansijskih usluga:

- (1) konsolidacija,
- (2) povezane banke.

Tok poslova koji su predloženi može se posmatrati kroz faze bitne za postojanje kvaliteta bankarskog sistema što je dato u prikazu na slikama 1-3.

Slika 1. Prikaz faza u toku realizacije krupnih bankarskih reorganizacija

Izvor: Autor (2023).

Isticanje važnost integriteta finansijskog sistema, se može posmatrati kroz analizu nekoliko faza u stvarnom funkcionisanju bankarskog sistema.

Sa makro nivoa posmatranja integriteta bankarskog sistema u procesima stvarnog funkcionisanja finansijskog sistema jedne zemlje potrebno je primeniti brojne načine poboljšanja poslovanja.

U kontekstu stvarnog procesa i kroz posmatranje, mogućih spajanja i akvizicije mogu se prikazati u sledeće tri faze:

- faza strateške pripreme,
- faza pregovora,
- faze istraživanja,
- faze finalizacije i
- faze integracije u bankama.

3. PRINOS NA AKCIJSKI KAPITAL (ROE) I PRINOS NA AKTIVU (ROA) BANKARSKOG SEKTORA PRIMER ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Prinos na akcijski kapital se naziva ROE i predstavlja prosečnu dobit po akciji određene banke. Na ove pokazatelje može se primeniti izračunavanje indikatora ROE.

Akcionari banke dobijaju podatke na koji način se koristi akcijski kapital čiji su vlasnici upravo akcionari dotične banke. Matematički se indikator ROE može izračunati kao količnik između Neto dobiti i Sopstvenog (akcijskog) kapitala banke¹⁸.

Menadžeri u poslovnim bankama povećavaju stopu prinosa na akcijski kapital:

- (a) povećanjem stope neto dobitka, i
- (b) povećanjem neto obrta akcijskog kapitala.

Prinos na aktivu banke koji se naziva ROA predstavlja pokazatelj profitabilnosti banke.

Matematički se izračunava stavljanjem u odnos ukupne dobiti i prosečnog nivoa aktive dotične banke.

Stopa prinosa na aktivu banke (ROA) može se maksimizirati:

- (a) povećanjem stope neto dobitka,
- (b) povećanjem koeficijenta obrta bankarske aktive (sredstva banke).

Menadžment banke posvećuje posebnu pažnju i ovom indikatoru, jer od profitabilnosti zavisi: likvidnost i neto dobit banke.

¹⁸ Lutovac, J. (2024). Strategijski menadžment kapitala banke, monografija, radna verzija, Megatrend univerzitet, Beograd.

Sa većom profitabilnosti, banka može da osvaja nova finansijska tržišta i da nastupa sa novim proizvodima i uslugama.

Dati prikazi mogu se prikazane u Tabelarnom prikazu 1-2.

Tabela br.1: *Prinos na aktivu (ROA) za zemlje Zapadnog Balkana u periodu od 2010-2019 (%)*

Zemlje	Srbija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Severna Makedonija	Albanija
2010	1.1	-0.6	-2.9	0.8	0.7
2011	1.2	0.7	-0.9	0.4	0.1
2012	1.0	0.6	-1.9	0.4	0.3
2013	0.8	0.5	1.3	0.6	0.5
2014	1.1	0.8	0.9	0.8	0.9
2015	1.2	0.1	1.1	0.9	1.2
2016	1.4	1.1	1.3	0.9	0.7
2017	2.1	1.5	1.2	1.4	1.5
2018	2.1	1.3	1.2	1.7	1.2
2019	6.5	6.0	5.2	12.0	11.3

Izvor: Autor (2023).

Analiza prezentirane tabele pokazuje da je Albanija imala najveću stopu prinosa na akcijski kapital 2010, 2014, 2015, 2017 i 2019. godine.

Bosna i Hercegovina je imala najveću stopu prinosa 2012 i 2016. godine. Srbija je imala najveću stopu prinosa 2011 godine, Crna Gora 2013. godine i Severna Makedonija 2018. godine.

U 2019. na prvo mestu je Severna Makedonija, zatim sledi Albanija, Srbija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora. Na nivo zemalja Zapadnog Balkana do 2014 godine stope su bile niže od 10%, da bi se posebno povećale kod svih zemalja od 2017 godine. Upravo niži novo prosečne dobiti po akciji banaka u bankarskom sistemu Srbije rezultat je manjeg profita banaka i manjeg nivoa imovine koji se finansira preko kredita.

Niži nivo dobiti je prisutan zbog opredeljenja banaka, saglasno monetarno – kreditnoj politici Srbije da u većem obimu odobravaju pod povoljnim uslovima kredite za preduzetnike, mala i srednja preduzeća.

Tabela br.2: *Prinos na akcijski kapital (ROE) za zemlje Zapadnog Balkana u periodu od 2010-2019 (%)*

Zemlje	Srbija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Severna Makedonija	Albanija
2010	5.4	-5.5	-25.6	7.3	7.6
2011	6.0	5.8	-7.5	3.4	0.8
2012	4.7	5.0	-18.0	3.8	3.8
2013	3.8	3.9	9.2	5.7	6.4

2014	5.0	6.0	6.2	7.4	10.5
2015	5.6	1.1	6.5	4.9	13.2
2016	6.9	7.3	7.2	6.8	7.2
2017	10.6	10.2	6.9	13.5	15.7
2018	11.3	9.6	6.8	16.0	13.0
2019	1.8	1.4	1.6	1.3	1.5

Izvor: Autor (2023).

Analiza tabele pokazuje da je u desetogodišnjem periodu Srbija imala najveći prinos na aktivu (ROA) banka (od 2010 – 2019 godine) u odnosu na ostale zemlje Zapadnog Balkana.

Samo su se 2015 i 2016 godine po prinosu približile Albanija i Crna Gora. U 2019 godini najveći prinos na aktivu banaka imala je Srbija (1,8%).

Zatim slede: Crna Gora (1,6%), Albanija (1,5%), Bosna i Hercegovina (1,4%) i Severna Makedonija (1,3%). Razlog niske stope prinosa na aktivu nalazi se u smanjenom koeficijentu obrta aktive banaka i smanjenoj stopi neto dobitka banaka.

U Srbiji su se banke opredelile da povećaju kreditne plasmane uz niže kamatne stope, što je pozitivno uticalo na razvoj privredne strukture.

To znači, da se u narednom period može očekivati povećani prinos na aktivu banaka (ROA), uz rast aktive banaka i njihove kreditne aktivnosti.

4. POSMATRANJE KREDITNIH PLASMANA, DEPOZITA I ADEKVATNOSTI KAPITALA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Kreditni plasmani predstavljaju deo aktive koji se na finansijskom tržištu nudi klijentima korisnicima kreditnih sredstava.

Za kreditne plasmane je karakteristično da su njihovi izvori:

- (a) oročena kratkoročna i dugoročna štednja privrede i stanovništva,
- (b) depoziti komitenata banke po viđenju (kratkoročni),
- (c) uzete kreditne linije sredstava od drugih banaka,
- (d) iznos sopstvenog kapitala banke (ostvarenog po osnovu dobiti i osnivanja banke).

Tabela br.3: Rast kredita na godišnjem nivou za zemlje Zapadnog Balkana u periodu od 2010-2019 (%)

Zemlje	Srbija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Severna Makedonija	Albanija
2010	15.4	3.5	-5.0	7.1	8.5
2011	8.5	5.3	-6,7	8.5	15.2
2012	1.0	4,1	-0.8	5.4	1.6

2013	-4.9	3.0	3.0	6.4	-2.3
2014	-2.1	2.8	-1.9	9.9	5.0
2015	2.4	2.4	0.4	1.0	0.5
2016	1.4	2.0	0.3	5.7	4.0
2017	0.8	0.1	3.5	5.6	0.2
2018	9.5	7.7	17.1	7.6	4.1
2019	9.0	6.6	-3.8	6.0	2.5

Izvor: Autor (2023).

Tabela br.4: Rast depozita na godišnjem nivou za zemlje Zapadnog Balkana u periodu od 2010-2019 (%)

Zemlje	Srbija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Severna Makedonija	Albanija
2010	4.3	3.6	-1.9	11.8	17.0
2011	10.1	3.7	1.6	2.7	13.0
2012	1.6	2.6	8.3	2.9	6.8
2013	2.6	6.9	5.6	-6.4	3.0
2014	2.3	8.5	9.2	22.5	4.6
2015	5.9	7.5	-0.2	3.4	4.8
2016	9.3	7.4	2.1	4.4	6.8
2017	16.6	25.0	32.0	13.0	20.0
2018	1.4	-9.9	5.8	9.4	-10.8
2019	8.3	0.9	0.5	1.9	0.5

Izvor: Autor (2023).

Tabela br.5: Nivoi adekvatnosti kapitala za zemlje Zapadnog Balkana u periodu od 2010-2019 (%)

Zemlje	Srbija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Severna Makedonija	Albanija
2010	21.4	16.2	15.9	16.1	15.4
2011	19.9	17.2	16.5	16.8	15.6
2012	19.1	17.0	16.5	17.1	15.6
2013	19.9	17.0	14.7	16.8	17.9
2014	20.4	16.3	16.2	15.7	16.8
2015	20.9	14.9	16.7	15.9	15.7
2016	21.2	15.8	17.1	16.4	15.7
2017	22.6	15.7	16.9	15.7	16.6
2018	22.3	17.5	16.5	16.5	18.2
2019	23.4	18.0	15.3	11.0	18.3

Izvor: Autor (2023).

5. ZAKLJUČAK

Autor studije istakao je značaj celokupne analize u sklopu funkcionisanja bankarskih instrumenata i finansijskih performansi uticaja na primeru funkcionisanja u zemljama Zapadnog Balkana u period 2010–2019. Osim toga može se zaključiti da analiza bankarskog i finansijskog sektora predstavlja jedan od glavnih elemenata u razvoju i privređivanju ekonomija brojnih zemalja. Takav zaključak sve više dolazi do izražaja pogotovo u zemljama u razvoju, u zemljama koje žele da postanu deo novih ekonomskih integracija, pogotovo u uslovima kriza i drugih ne standardnih stanja a koji utiču na celokupno poslovanje. Posmatranje finansijski sektor u zemljama Zapadnog Balkana, je veoma značajno kako bi se pratili indikatori finansijskog sistema, pomenutih država, a što je od naročitog značaja od 2008, kada ekonomska kriza otkrila slabosti upravljanja državom, novčanim tokovima, odnosno krizu bankarskog sistema u celini.

LITERATURA

- Bakmaz, O., Bjelica, B. & Vitomir, J. (2023): *Application of software solutions in companies that strive to achieve increased financial stability in their regular business*, Temel-IJ, 7:1, 13 - 20 <https://doi.org/10.52576/TEMEL237.1013b>
- Liakopoulou, I. (2020): *Crowdfunding platforms in us and eu: empirical analysis of social capital*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.
- Lončar, M. (2020): *Značaj koncepta „azijskih vrednosti” za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.
- Kabok, J., Radišić, S., Lendak-Kabok, K. (2020): *Application and development of financial management and control exemplified by the provincial secretariat for higher education and scientific research*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 125-142.
- Novaković, S., Vukasović, D., Laban, B., Ivić, M., Popović, V. & Popović S. (2018): *Managing agricultural company by using internal control and significance of risk presentation*, Economics of Agriculture, 2, 801-812.
- Popović, S., Grublješić, Ž., Mijić, R. (2014): *Procena vrednosti opreme u upotrebi u preduzeću sa pretežnom poljoprivrednom delatnošću*, Agroekonomika, 43: 61-62, 80-89.
- Popović, S., (2015): *Interna revizija kao pokretač finansijske analize u javnim preduzećima RS*, Revizor, 72: 41-53.
- Popović, S., (2015): *Implementacija heterogenih rizika u radu interne revizije*, Revizor 69/2015.

- Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž, Aničić, J. & Majstorović, A. (2017): *Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities*, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 30(1), 1850–1864.
- Popović, S. (2018): *Modeling a strategic top management in the importance of the management of the finance companies established for the establishment of fer value*, Poljoprivredna tehnika, 2, 11–16.
- Popović, S., Laban, B., Vukasović, D., Ivić, M., Popović, V. (2018): *Internal and external audit as a factor in improving the management of the Agricultural enterprise*, Poljoprivredna tehnika, 4: 8–12.
- Radović, M., Vitomir, J., Laban, B., Jovin, S., Nastić, S., Popović, V. & Popović S. (2019): *Management of joint stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of IMT 533 Tractor*, Economics of Agriculture, 1: 35-50.
- Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2019): *The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia*, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001–1011.
- Radović, M., Vitomir, J., Laban, B., Jovin, S., Nastić, S., Popović, V. & Popović S. (2019-a): *Management of joint-stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of imt 533 tractor*, Economics of Agriculture, 1,;35-50.
- Radović, M., Vitomir, J. Popović, S. (2021): *Impact of internal control in enterprises founded by local self-government units: the case of Republic of Serbia*, Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 32, 1, 82–90.
- Tamas-Miškin, S., Vitomir, J., Dragosavac, M., Medan, N., Radaković, M., Vitomir, G., Davidov, T. & Popović, S. (2022): *The significance of archiving documentation and assessment quality of archiving financial documentation given by top managers*, Economics of Agriculture, Year 69, No. 4, 2022, (pp. 949-1252).
- Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): *Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia*, Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 8(3), 469 – 486.
- Živanović, V. (2020): *The impact of changes in the base and precious metals prices on credit risk factors*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 45-64.

SIGNIFICANCE OF THE ANALYSIS OF BANKING AND FINANCIAL PERFORMANCE IN THE COUNTRIES OF THE WESTERN BALKANS IN THE PERIOD 2010–2019.

Summary: *The significance of the analysis of banking and financial performance in the countries of the Western Balkans in the period 2010 - 2019. The analysis of the banking and financial sector represents one of the main elements in the development and economy of the economies of many countries. This comes to the fore especially in developing countries, in countries that want to be integrated into stronger economic integrations, in conditions of crises and wars. The banking system is considered to represent one of the basic elements of the market economy. Namely, by centralizing money capital, it collects and transforms savings and deposits of citizens, companies and the state. These funds are used in the further banking process as sources of placement and in this way the smooth flow of money through the payment system is enabled. If we look at the financial sector in the countries of the Western Balkans, then it is evident that it is necessary to monitor the indicators of the financial system. All analyzes indicate that the Covid-19 pandemic has been a major threat worldwide since 2008.*

Keywords: *financial sector, regulation, management of legal entities, Western Balkans.*

UTICAJ DIGITALNE TRANSFORMACIJE NA KONKURENTSKU PREDNOST PREDUZEĆA

Sažetak: *Uvođenje digitalne transformacije uticalo je na konkurentsku prednost preduzeća. Ključni faktori digitalne transformacije, kao i načini na koje tehnologije poput veštačke inteligencije, big data, automatizacije i cloud computing-a omogućavaju preduzećima da poboljšaju svoje operacije, inoviraju proizvode i usluge da postignu održivu konkurentsku prednost na tržištu. Istraživanjem se želi pružiti sveobuhvatan pregled uticaja digitalne transformacije na konkurentsku prednost, identifikovati faktori uspeha, kao i izazovi sa kojima se preduzeća suočavaju¹. Rezultati istraživanja će pomoći menadžerima i liderima preduzeća da bolje razumeju kako mogu iskoristiti digitalne tehnologije za postizanje održivog rasta i konkurentске prednosti na modernom tržištu. Problematika digitalne transformacije poslovanja postala je predmet interesovanja teoretičara i praktičara menadžmenta, tek poslednjih nekoliko godina, pa nema mnogo teorijskih doprinosa u ovoj oblasti.² Konačni cilj digitalne poslovne transformacije je stvaranje dodate poslovne vrednosti. Organizacije mogu ovaj cilj učiniti izvodljivijim definisanjem jasne, sveobuhvatne strategije digitalne transformacije, koja treba da naglasi ključne digitalne prednosti.*

Ključne reči: *digitalna transformacija, konkurentska prednost, savremeno poslovanje, Procter & Gamble (P&G)*

* Megatrend univerzitet, Bulevar Mihajla Pupina 117, 11070 Novi Beograd, Srbija.
E-mail: mzimonjic@megatrend.edu.rs

¹ Slađana Savović, Dejana Zlatanović, Jelena Nikolić. "Technology acquisitions as a supporting tool for improving companies' innovative potential", Ekonomski horizonti, 2021

² Ernad Kahrović. "The impact of digital transformation on the formulation of new corporate strategic directions", Naučne publikacije Državnog univerziteta u Novom Pazaru. Serija B, Društvene i humanističke nauke, 2021

1. UVOD

Digitalna transformacija se definiše kao sveobuhvatan proces integracije digitalnih tehnologija u sve aspekte poslovanja i organizacije, što rezultira fundamentalnim promenama u načinu na koji preduzeće operiše, pruža vrednost kupcima i reaguje na tržišne uslove. Ovaj proces obuhvata:

1. Tehnološke inovacije: Uvođenje novih tehnologija, kao što su veštačka inteligencija, internet stvari (IoT), big data i cloud computing.¹
2. Promena organizacione kulture: Prilagođavanje načina razmišljanja i rada zaposlenih, što podrazumeva otvorenost prema inovacijama i agilnosti.
3. Unapređenje poslovnih procesa: Optimizacija i automatizacija procesa kako bi se povećala efikasnost i smanjili troškovi.
4. Fokus na korisnika: Povećanje usredsređenosti na korisničko iskustvo i personalizaciju usluga.

Cilj digitalne transformacije je poboljšanje konkurentске prednosti i održivosti preduzeća u dinamičnom i često promenljivom tržišnom okruženju.

2. ZNAČAJ KONKURENTSKE PREDNOSTI U SAVREMENOM POSLOVANJU

Konkurentska prednost se definiše kao jedinstvene osobine ili resursi koje omogućavaju preduzećima da se istaknu na tržištu i ostvare bolje rezultate od svojih konkurenata. U savremenom poslovanju, njena važnost se može sagledati kroz nekoliko ključnih tačaka:

1. **Povećanje tržišnog udela:** Preduzeća sa izraženim konkurentskim prednostima privlače više kupaca, što im može doneti veći udeo na tržištu.
2. **Profitabilnost:** Ova prednost omogućava firmama da postave više cene za svoje proizvode ili usluge, što rezultira većim profitnim marginama.
3. **Održivost:** Preduzeća sa jasnim konkurentskim prednostima su otpornija na promene na tržištu, uključujući krize ili pritiske konkurencije.
4. **Inovativnost:** Mogućnost inovacije često predstavlja osnovu konkurentskih prednosti, omogućavajući preduzećima da se brzo prilagođavaju potrebama tržišta i unaprede svoje ponude.
5. **Reputacija i brend:** Snažne konkurentске prednosti doprinose izgradnji pozitivnog imidža i reputacije brenda, što dodatno privlači potrošače.

¹ Lutovac, Milena D. "Nova Industrijska Politika kao Pretpostavka Efikasnog Razvoja Industrije Srbije", University of Belgrade (Serbia), 2024

U današnjem dinamičnom poslovnom okruženju, gde je konkurencija sve snažnija, održavanje i unapređenje konkurentске prednosti postaje ključno za dugoročan uspeh i rast preduzeća.

Postoji nekoliko modela digitalne transformacije koji pomažu preduzećima da razumeju i implementiraju strategije za uspešan prelazak na digitalne tehnologije. Evo nekih od najpoznatijih modela:

Model pet faza digitalne transformacije

- Faza 1: Digitalizacija – Prelazak sa papirnih na digitalne procese.
- Faza 2: Optimizacija – Unapređenje postojećih procesa kroz digitalne alate i automatizaciju.
- Faza 3: Transformacija – Promena poslovnih modela i kreiranje novih vrednosti kroz inovacije.
- Faza 4: Inovacija – Razvoj novih proizvoda i usluga zasnovanih na digitalnim tehnologijama.
- Faza 5: Održivost – Postizanje dugoročne održivosti i prilagodljivosti u dinamičnom tržištu.

Dijagram 4 dimenzije digitalne transformacije

- Proizvodi – Kako digitalne tehnologije utiču na ponudu proizvoda i usluga.
- Procesi – Promene u internim procesima i operacijama.
- Ljudi – Kako se menja kultura, veštine i ponašanje zaposlenih.
- Podaci – Upotreba analitike i podataka za donošenje odluka.

Model „Digitalni ekosistem”

- Fokusira se na povezivanje različitih digitalnih rešenja i alata unutar organizacije, kao i saradnju s partnerima i klijentima kako bi se stvorila sinergija i povećala vrednost.

Model „Platforma”

- Predstavlja preusmeravanje poslovnog modela ka platformama koje omogućavaju razmenu proizvoda, usluga i informacija između različitih korisnika.

Model inovativnog vrednosnog lanca

- Ovaj model ističe kako digitalne tehnologije mogu da transformišu svaki segment vrednosnog lanca, od istraživanja i razvoja do marketinga i prodaje.

Svaki od ovih modela nudi različite perspektive i pristupe digitalnoj transformaciji, što omogućava preduzećima da izaberu strategiju koja najbolje odgovara njihovim potrebama i ciljevima.

3. PRIMER USPEŠNOG PREDUZEĆA KOJE JE IMPLEMENTIRALO DIGITALNU TRANSFORMACIJU

Studija slučaja: Procter & Gamble (P&G) – Digitalna transformacija i konkurentska prednost

Procter & Gamble (P&G), globalni lider u proizvodnji robe široke potrošnje, koristi digitalnu transformaciju kako bi unapredio poslovne procese, poboljšao korisničko iskustvo i stekao konkurentsku prednost na globalnom tržištu. Kroz korišćenje naprednih tehnologija kao što su veštačka inteligencija, big data i automatizacija, P&G transformiše svoje poslovanje u svakom segmentu – od razvoja proizvoda do prodaje.

Optimizacija lanca snabdevanja i proizvodnje

P&G je digitalizovao lanac snabdevanja kako bi postigao veću efikasnost u upravljanju zaliha i proizvodnjom. Koristeći napredne tehnologije, kompanija je značajno smanjila troškove, ubrzala procese i poboljšala preciznost u predviđanju potražnje.

- Integracija IoT i senzora u proizvodnju: P&G koristi senzore i IoT (Internet of Things) tehnologije u proizvodnim pogonima za praćenje i optimizaciju performansi opreme u realnom vremenu. Ovo omogućava smanjenje zastoja u proizvodnji, unapređenje održavanja mašina i smanjenje operativnih troškova.
- Big data za predviđanje potražnje: P&G koristi big data analitiku za predviđanje potražnje svojih proizvoda na osnovu istorijskih podataka, tržišnih trendova i sezonskih faktora. Ovi alati omogućavaju kompaniji da precizno prilagodi proizvodnju i distribuciju kako bi izbegla nestašice ili prekomerne zalihe.
- P&G je implementacijom digitalnih tehnologija u upravljanju lancem snabdevanja smanjio vreme isporuke za 30%, dok je istovremeno smanjio operativne troškove za 20%. Korišćenjem prediktivne analitike, P&G optimizuje zalihe i smanjuje troškove vezane za prekomerne zalihe ili hitne isporuke.

Inovacija proizvoda kroz digitalizaciju

P&G koristi digitalne alate za razvoj novih proizvoda i inovacija u postojećim linijama. Ovi alati omogućavaju brže istraživanje tržišta, bolju interakciju sa potrošačima i testiranje novih koncepata.

- Simulacije i 3D modeliranje: Korišćenje simulacija i 3D modeliranja omogućava P&G-u da ubrza proces razvoja proizvoda. Na primer, kompanija koristi softvere za simulaciju hemijskih sastava kako bi brzo testirala različite formule pre nego što uđu u fazu fizičke proizvodnje.
- Potrošačke insajdere u realnom vremenu: P&G koristi alate za prikupljanje podataka o potrošačima, uključujući povratne informacije sa društvenih mreža i online ankete, kako bi identifikovao preferencije i potrebe potrošača u realnom vremenu. Ove informacije omogućavaju brže prilagođavanje proizvodnih linija novim trendovima.
- Kada je P&G želeo da poboljša formulu svog brenda deterdženata Tide, koristio je povratne informacije prikupljene digitalnim alatima kako bi precizno identifikovao želje potrošača i napravio poboljšanja u formuli. Rezultat je bio proizvod koji bolje odgovara potrebama kupaca, što je dovelo do rasta prodaje za 10% u prvim mesecima.

Unapređenje korisničkog iskustva kroz digitalne kanale

P&G se fokusira na digitalnu transformaciju u segmentu interakcije sa potrošačima kroz personalizaciju i poboljšanje korisničkog iskustva na različitim kanalima.

- Korišćenje veštačke inteligencije: P&G koristi AI chatbotove i asistente za pružanje podrške potrošačima na online platformama. Ovi alati omogućavaju korisnicima brzi pristup informacijama o proizvodima, preporukama i rešenjima problema, čime se poboljšava korisničko iskustvo.
- E-trgovina i direktna prodaja: P&G sve više fokusira napore na razvoj e-trgovinskih kanala i direktnu prodaju potrošačima putem svojih online platformi. Digitalna transformacija omogućava personalizaciju kupovnog iskustva kroz preporuke proizvoda i analizu ponašanja potrošača.
- P&G je uložio značajne resurse u razvoj personalizovanih digitalnih kampanja za svoje potrošače, koristeći big data analitiku za kreiranje prilagođenih marketinških poruka. Ove kampanje su rezultirale povećanjem konverzije za 15% i boljim zadržavanjem korisnika.

4. DIGITALIZACIJA MARKETINGA I UPOTREBA PODATAKA

Jedna od ključnih oblasti u kojoj je P&G ostvario značajnu konkurentsku prednost jeste digitalizacija marketinga. Korišćenjem digitalnih alata i analize podataka, kompanija optimizuje svoje marketinške kampanje i povećava povrat na investicije.

- Programmatic advertising: P&G koristi automatizovane platforme za digitalno oglašavanje kako bi plasirao svoje oglase na ciljne segmente u pravom

trenutku. Algoritmi omogućavaju kompaniji da prilagođava sadržaj oglasa u realnom vremenu, zavisno od ponašanja potrošača.

- Personalizovane kampanje: Kroz analizu potrošačkih podataka, P&G kreira personalizovane kampanje koje su prilagođene specifičnim segmentima tržišta. Ovo vodi do veće relevantnosti sadržaja i bolje interakcije sa korisnicima.
- P&G je iskoristio big data i analitiku za kampanju za brend Pampers, analizirajući podatke o ponašanju roditelja na online platformama. Kroz personalizovane oglase i targetirane kampanje, P&G je povećao prodaju Pampers proizvoda za 20% u prvih šest meseci kampanje.

Organizaciona promena i obuka zaposlenih

Digitalna transformacija u P&G-u nije ograničena samo na tehnologiju – ona zahteva i promene u organizacionoj kulturi. Kompanija je prepoznala potrebu za obukom zaposlenih i reorganizacijom internih procesa kako bi maksimalno iskoristila potencijale digitalnih tehnologija.

- Obuka zaposlenih: P&G ulaže u kontinuiranu obuku zaposlenih kako bi osigurali da su oni opremljeni veštinama potrebnim za rad sa novim tehnologijama. Uvođenje veštačke inteligencije, automatizacije i alata za analitiku zahtevalo je obuke zaposlenih u vezi sa korišćenjem ovih tehnologija za svakodnevne poslovne zadatke.
- Agilne organizacione strukture: P&G je usvojio agilne metode rada kako bi ubrzao donošenje odluka i poboljšao fleksibilnost kompanije u promenljivom okruženju. Timovi su organizovani na način koji omogućava brže donošenje odluka i implementaciju promena na osnovu novih podataka i analiza.

Obuka zaposlenih u Procter & Gamble (P&G): Ključ uspešne digitalne transformacije

Jedan od ključnih elemenata uspešne digitalne transformacije u **Procter & Gamble (P&G)** jeste kontinuirana obuka zaposlenih. P&G prepoznaje da tehnologija sama po sebi nije dovoljna za postizanje dugoročnog uspeha. Za potpunu integraciju digitalnih alata i pristupa, neophodno je da zaposleni budu opremljeni odgovarajućim veštinama i znanjima. Ovaj proces transformacije zahteva angažovanje celokupne radne snage – od menadžera do radnika na proizvodnim linijama.

Razvoj digitalnih veština

P&G ulaže značajna sredstva u programe obuke kako bi omogućio zaposlenima da usvoje veštine potrebne za rad sa novim tehnologijama kao što su:

- **Veštačka inteligencija (AI):** Zaposleni u P&G-u obučeni su da koriste AI alate za analizu podataka i predviđanje tržišnih trendova, što im omogućava da

donose bolje odluke u realnom vremenu. AI se koristi u različitim funkcijama – od marketinga i predviđanja potražnje do optimizacije proizvodnih procesa.

- **Analitika i big data:** P&G ulaže u edukaciju svojih zaposlenih u oblasti big data analitike kako bi mogli da analiziraju velike količine podataka, identifikuju ključne uvide i koriste ih za optimizaciju poslovnih procesa. Obuka uključuje alate za analizu podataka, statističke modele i tehnike vizualizacije podataka.
- **Automatizacija: Zaposleni** se obučavaju da rade sa automatizovanim sistemima, uključujući robote u proizvodnim pogonima, sisteme za skladištenje i distribuciju, kao i platforme za automatizaciju marketinških kampanja. Ovi alati omogućavaju veću efikasnost, smanjenje grešaka i bržu obradu podataka.

Digitalna transformacija u proizvodnji

P&G je implementirao nove tehnologije u svojim fabrikama, što je zahtevalo obuku proizvodnih radnika da se prilagode digitalnim alatima i automatizovanim procesima.

- **IoT i pametne fabrike:** P&G koristi **Internet of Things (IoT)** tehnologije za praćenje proizvodnih mašina u realnom vremenu, optimizaciju performansi i preventivno održavanje. Zaposleni prolaze obuku kako bi razumeli način funkcionisanja ovih sistema, te kako da iskoriste podatke prikupljene pomoću IoT uređaja za donošenje operativnih odluka.
- **Obuka za rad sa robotima:** Uvođenje automatizovanih skladišnih i proizvodnih sistema zahtevalo je od P&G-a da obuči zaposlene da sarađuju sa robotima i automatizovanim alatima. Cilj je da se optimizuje rad i poveća produktivnost uz istovremeno smanjenje manuelnog rada.

Kako bi se uspešno prilagodili digitalnim promenama, P&G je fokusiran na stvaranje organizacione kulture koja podstiče inovacije i učenje. Obuka zaposlenih nije samo tehničke prirode – ona obuhvata i promenu načina razmišljanja i rada.

- **Agilne metode rada:** Zaposleni u P&G-u se obučavaju da rade po agilnim metodologijama, što omogućava fleksibilniji pristup projektima i brže prilagođavanje promenama. Timovi su manji, a struktura rada omogućava brže testiranje i implementaciju novih ideja.
- **Učenje kroz inovaciju:** P&G podstiče kulturu učenja kroz eksperimentisanje i inovaciju. Zaposleni se ohrabruju da istražuju nove tehnologije i pristupe, testirajući ih u malim, kontrolisanim uslovima pre nego što se implementiraju širom organizacije.

Obuke za rukovodioce i menadžere

Pored tehničke obuke, P&G obezbeđuje i specijalizovane programe za rukovodioce i menadžere kako bi im omogućio da vode kompaniju kroz digitalnu transformaciju.

- **Digitalno liderstvo:** Menadžeri se obučavaju o veštinama potrebnim za upravljanje promenama u digitalnom okruženju, uključujući veštine digitalnog liderstva, upravljanje podacima i agilne metodologije. Cilj je da rukovodioci budu sposobni da prepoznaju prilike za digitalne inovacije i uspešno implementiraju strategije transformacije.
- **Obuka o korišćenju podataka za donošenje odluka:** Menadžeri prolaze kroz programe obuke koji ih uče kako da koriste podatke i analitiku za donošenje boljih, informisanih poslovnih odluka. Ovi programi im omogućavaju da identifikuju ključne performanse i efikasno upravljaju poslovnim procesima.

5. ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti da je obuka zaposlenih u P&G-u ključni faktor u uspešnoj digitalnoj transformaciji kompanije. Kroz razvoj digitalnih veština, implementaciju novih tehnologija i promenu organizacione kulture, P&G obezbeđuje da svi zaposleni budu spremni za izazove modernog poslovanja. Ova strategija ne samo da omogućava veću efikasnost i konkurentsku prednost, već stvara kulturu kontinuiranog učenja i inovacija unutar kompanije. Digitalna transformacija je omogućila P&G-u da optimizuje svoje poslovne procese, unapredi korisničko iskustvo i prilagodi se promenama na tržištu. Korišćenjem tehnologija kao što su big data, AI i IoT, kompanija je poboljšala efikasnost proizvodnje i marketinga, kao i sposobnost prilagođavanja potrošačima. P&G-ova transformacija pokazuje kako globalni brendovi mogu iskoristiti digitalne tehnologije za dugoročni rast i održavanje konkurentске prednosti.

LITERATURA

- Branko Milačić „Digitalna transformacija: Tehnologije i strategije za inovacije i konkurentsku prednost”
- Gordan Radosavljević, „E-poslovanje”
- George Westerman, Didier Bonnet, Andrew McAfee „Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation”
- Vial, Gregory „Digital Transformation: Conceptual Framework and Implications for Firm Competitiveness” *Journal of Strategic Information Systems*
- David L. Rogers „The Digital Transformation Playbook: Rethink Your Business for the Digital Age”
- Dejan Šoškić „Digitalna ekonomija”
- Ernad Kahrović. „The impact of digital transformation on the formulation of new corporate strategic directions”, *Naucne publikacije Drzavnog univerziteta u Novom Pazaru. Serija B, Drustvene & humanisticke nauke*, 2021
- Jo Caudron, Dado Van Peteghem „Digital Transformation: A Model to Master Digital Disruption”
- Marco Iansiti, Karim R. Lakhani „Competing in the Age of AI: Strategy and Leadership When Algorithms and Networks Run the World”
- Milena D. Lutovac „Nova Industrijska Politika kao Pretpostavka Efikasnog Razvoja Industrije Srbije”, University of Belgrade (Serbia), 2024
- Milić, J., Kostić, M. „Uticaj digitalne transformacije na konkurentsku prednost preduzeća u Srbiji” *Ekonomika preduzeća*.
- Radović, M., Vukićević, D. „Digitalizacija i konkurentska prednost preduzeća u Srbiji”, *Industrija*.
- Slađana Savović, Dejana Zlatanović, Jelena Nikolić. „Technology acquisitions as a supporting tool for improving companies’ innovative potential”, *Ekonomski horizonti*, 2021
- Thomas M. Siebel, „Digital Transformation: Survive and Thrive in an Era of Mass Extinction”
- Wamba, S. F., Akter, S., Edwards, A., Chopin, G., & Gnanzou, D. „Big Data and Firm Performance: The Role of Digital Transformation” *Journal of Business Research*
-

IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATION ON THE COMPETITIVE ADVANTAGE OF COMPANIES

Summary: *The introduction of digital transformation has influenced the competitive advantage of companies. Key factors of digital transformation, as well as ways in which technologies such as artificial intelligence, big data, automation, and cloud computing enable companies to improve their operations, innovate products and services, and achieve sustainable competitive advantage in the market. The research aims to provide a comprehensive overview of the impact of digital transformation on competitive advantage, identify success factors, as well as the challenges companies face. The research findings will help managers and business leaders to better understand how they can leverage digital technologies to achieve sustainable growth and competitive advantage in the modern marketplace. The issue of digital business transformation has become a subject of interest for management theorists and practitioners only in recent years, so there is a lack of theoretical contributions in this area. The ultimate goal of digital business transformation is to create added business values. Organizations can make this goal more achievable by defining a clear, comprehensive digital transformation strategy that should highlight key digital advantages.*

Keywords: *digital transformation, competitive advantage, modern business, Procter & Gamble (P&G)*

Aleksandra Brakus*

<https://orcid.org/0000-0003-3259-8505>

Jadranka Đuranović-Miličić**

<https://orcid.org/0000-0002-4133-5902>

Dejan Gligović***

<https://orcid.org/0000-0003-2698-7387>

UDK 657.4:005.51]:614.2(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2401023B

Originalni naučni rad

Primljen 15.11.2023.

Odobren 11.03.2024.

ORGANIZACIJA RAČUNOVODSTVA U CILJU IZRADE REALNIH IZVEŠTAJA KAO OSNOVA UPRAVLJANJA U JAVNOM SEKTORU SA NAGLASKOM NA ZDRAVSTVENE USTANOVE U REPUBLICI SRBIJI

Sažetak: Računovodstvena organizacija pogotovo u realnom funkcionisanju javnog sektora bazira se na izveštajima o svim bitnim događajima koji su nastali u poslovanju pravnih lica. To je od velike važnosti prilikom sastavljanje računovodstvenih izveštaja koji su osnova ukupnog finansijskog izveštavanja u poslovanju svih pravnih lica, a posebno u izveštavanju javnog sektora. Oni treba da sadrže sve zakonom propisane elemente izveštavanja, a to je od velike važnosti za poslovanje javnog sektora koji u velikoj meri posluje ili se direktno nadovezuje na rad budžetskih institucija, odnosno na poslovanje sa novčanim sredstvima koja su nastala izdvajanjem poreskih obveznika. Cilj računovodstvenog realnog izveštavanja je da na realan, pravilan, tačan i blagovremen način prikaze odigrane poslovne događaje. Na taj način u realnom svetlu je moguće prikazati suštinu finansijskih izveštaja, koji su osnova za donošenje validnih poslovnih odluka kako u javnom sektoru tako i u ostalim delovima privrednih aktivnosti. U radu je dat osvrt na poslovanje zdravstvenih ustanova i njihovog odnosa prema realnom finansijskom izveštavanju kao osnove za bolje i uspešnije poslovanje u okviru javnog sektora koje reguliše pitanja zdravstva.

Ključne reči: računovodstveno izveštavanje, regulativa, pravna lica menadžment.

* Visoka škola modernog biznisa, Terazije 27, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: brakus011@gmail.com

** Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača i trenera, Banijska 67, 24000, Subotica, Srbija.
E-mail: jadranka.do@hotmail.com

* Visoka škola modernog biznisa, Terazije 27, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: gligovicdejan@gmail.com

1. Uvod

Dobra poslovna praksa zahteva da top menadžment preduzeća primenjuje Međunarodne standarde finansijskog izveštavanja (MSFI), kao i međunarodne računovodstvene standarde^{1, 2, 3, 4, 5}(MRS).

To je realna osnova za formiranje računovodstvene i finansijske politike u pravnim licima, što je od naročite važnosti za poslovanje javnog sektora.

Tako posmatrano finansijskog izveštavanja nastaje u okviru usvojene računovodstvene i finansijske politike koju je kreirao top menadžment unutar svoje organizacije^{6, 7, 8, 9} ali i u okviru izveštavanja eksternih korisnika finansijskog izveštavanja.

Takva dvojnost kreiranja finansijske politike suštinski predstavlja osnovu celovitog realnog izveštavanja koji se odnose na zadate okvire od strane top menadžmenta, ali uz napomenu da takvo sastavljanje računovodstvenih i finansijskih izveštaja mora da bude potpuno usklađeno sa zakonima u Republici Srbiji^{10, 11, 12}. Samo na taj način moguće je obezbediti dugoročno realno uspešno upravljanje pogotovo u okviru posmatranja rezultata upravljanja u javnom sektoru u Republici Srbiji.

- ¹ Tawiah, V. Oyewo, B., Doorgakunt L. & Zakari, A. (2022): *Colonisation and accounting development in Sub-Saharan Africa*, Cogent Business & Management, 9:1.
- ² Setiawan, D., Rahmawati, I. & Santoso, A. (2023): *A bibliometric analysis of evolving trends in climate change and accounting research*, Cogent Business & Management, 10:3.
- ³ Burns, J. & Jollands, S. (2020): *Acting in the public interest: accounting for the vulnerable*, Accounting and Business Research, 50:5, 507-534.
- ⁴ Wysocki, P. (2011): *New institutional accounting and IFRS*, Accounting and Business Research, 41:3, 309-328.
- ⁵ Hong, N. & My, P (2024): *Effects of financial characteristics on accounting conservatism of listed companies in Vietnam stock exchange*, Cogent Business & Management, 11:1.
- ⁶ Moerman, L., Murphy, D., Laan, S. & Grath, D. (2023): *Accounting and Accountability in Competing Worlds: An Overview*, Social and Environmental Accountability Journal, 43:2, 95-104.
- ⁷ Carnegie, G. (2022): *Accounting 101: redefining accounting for tomorrow*, Accounting Education, 31:6, 615-628.
- ⁸ Arjaliès, D., Rodrigue, M. & Romi, A. (2023): *"Come play with us!" A grassroots research agenda for accounting and the circular economy*, Accounting Forum, 47:4, 497-524.
- ⁹ Chwastiak, M. & Lehman, G. (2008): *Accounting for war*, Accounting Forum, 32:4, 313-326.
- ¹⁰ İyibildiren, M., Eren, T. & Ceran, M. (2023): *Bibliometric analysis of publications on web of science database related to accounting information system with mapping technique*, Cogent Business & Management, 10:1.
- ¹¹ Majstorović, A., Popović, S. & Volf, D. (2015): *Theory and politics of balance, second amended and supplemented edition*, Novi Sad: Feljton.
- ¹² Ellington, P. & Williams, A. (2017): *Accounting academics' perceptions of the effect of accreditation on UK accounting degrees*, Accounting Education, 26:5-6, 501-521.

Donošenje realnog okvira za upravljanje pravnim licima pretpostavlja donošenje odluka top menadžmenta koja se zasnivaju na preporukama interne kontrole, interne i eksterne revizije, odlukama državnih organa i treba da se primene u kratkom roku nakon izveštavanja o bitnim poslovnima odlukama.

Izveštavanje o poslovnim događajima mogu da se posmatraju sa stanovišta interne organizacije ali i sa stanovišta makro-ekonomskog posmatranja i čiji uticaji suštinski mogu da deluju na poslovanje većeg broja preduzeća u određenoj ekonomiji, odnosno mogu suštinski da deluju na poslovanje heterogenih pravnih lica.

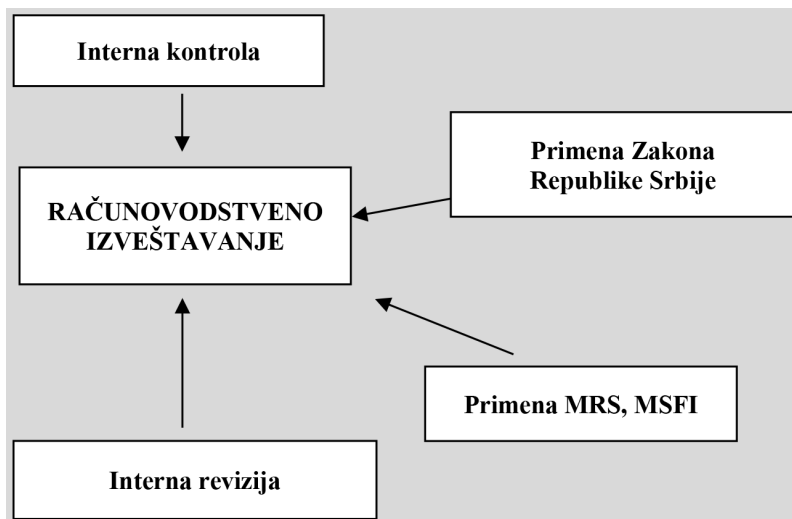
2. Uticaji realnog računovodstvenog izveštavanja kao dela ukupnog finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji

Uticaji realnog finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji mogu se posmatrati sa više aspekata, internih i eksternih uticaja.

Najznačajniji uticaji mogu se iskazati putem:

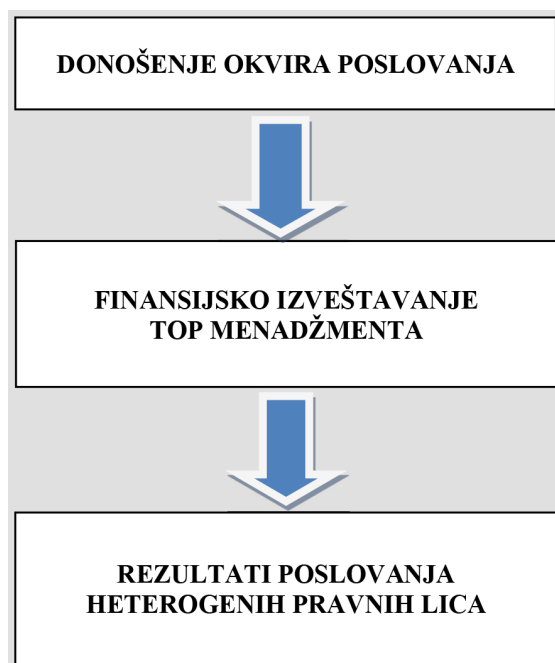
- Postojanja Zakonske regulative koja regulišu pitanja poslovanja iz domena računovodstva, finansijskog izveštavanja, revizije kako interne tako i eksterne revizije u radu heterogenih pravnih lica.
- Ukupno posmatranje računovodstva i produkata koji nastaju u radu računovodstvenih dokumenata a koji se konstantno dostavljaju top menadžmentu u vezi obavljenih aktivnosti u pravnom licu mora da se obavi u skladu sa pozitivnim zakonskim rešenjima.
- Vrlo često računovodstvena služba svojim stručnim znanjima i tumačenjima Zakona koji prate oblast računovodstva i finansija daje stručnu podršku pravnoj službi koja priprema interna akta poput pravilnika o radu računovodstva, pravilnika o radu interne revizije, pravilnika o radu interne kontrole a sve u cilju podizanja kvaliteta rada u računovodstvu, finansijama, reviziji i drugim segmentima poslovanja u okviru pravnog lica.
- Formiranje interno kontrolnih mehanizama koji pomažu realno finansijsko izveštavanje kod svih pravnih lica sa ciljem smanjenja nepotrebnog trošenja prilikom donošenja realnih upravljačkih odluka.

U nastavku autori su dali ilustraciju verovatno prihvatljivog kretanja donošenja poslovnih odluka u odnosu na pozicioniranje računovodstvenog poslovanja koji su primenljivi na veliki broj heterogenih pravnih lica, a što se u velikoj meri odražava na rad pre svega javnog sektora u Republici Srbiji (slika 1-2).

Slika broj 1: Prikaz okvira koji omogućava donošenje validnih odluka upravljačkih struktura na osnovu delovanja računovodstvene funkcije u heterogenim pravnim licima u Republici Srbiji

Izvor: Autori, 2023.

Slika broj 2: Prikaz mogućeg toka odlučivanja i rezultata koji se očekuju.

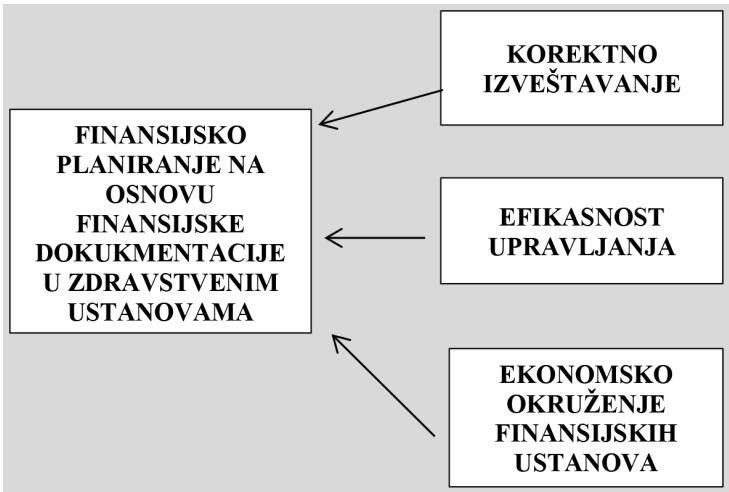
Izvor: Autori, 2023.

3. Finansijsko izveštavanje posmatrano kao deo aktivnosti u okviru javnog sektora sa osvrtom na računovodstveno izveštavanje u okviru posmatranja finansiranja zdravstvenih ustanova u Republici Srbiji

Finansijsko izveštavanje u finansiranju zdravstvenih ustanova u Republici Srbiji, naročito se odnosi na područja koja prate:

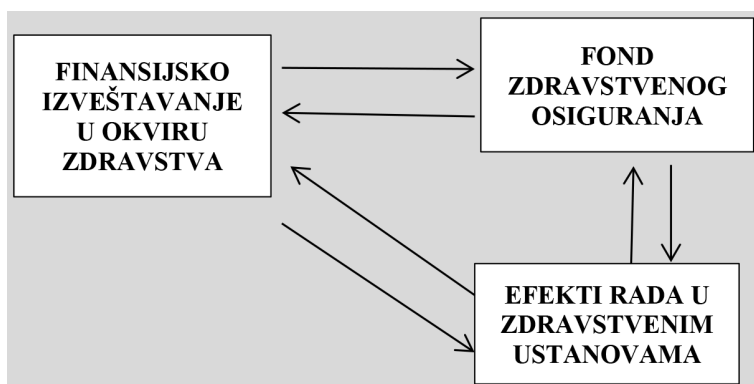
- Finansiranje zdravstvene zaštite,
- Sticanje i raspolaganje sredstvima zdravstvenih ustanova,
- Popis imovine,
- Popis obaveza u zdravstvenim ustanovama,
- Izveštavanje redovnog i dopunskog rada lica koja su u stalnom radnom odnosu u zdravstvu i povremeno angažovanih lica u zdravstvenim ustanovama,
- Redovno i povremeno izveštavanje po osnovu informacija od javnog značaja,
- Redovno izveštavanja o izvršenim javnim nabavkama u zdravstvenim ustanovama,
- Regulisanje pitanja toka dokumentacije koja prate redovno poslovanje zdravstvenih ustanova i
- Druga pitanja u vezi kretanja dokumentacije između zdravstvenih ustanova i osiguranika.

Prikaz uticaja planiranja (finansija) na redovni rad i poslovanja zdravstvenih ustanova u Republici Srbiji dat je u prikazu na slici 3.

Slika broj 3: Prikaz uticaja na finansijsko planiranje u zdravstvenim ustanovama.

Izvor: Autori, 2023.

Slika broj 4: Prikaz uticaja na finansijskog izveštavanja i uticaja u posmatranju efekata rada u zdravstvenim ustanovama.

Izvor: Autori, 2023.

Prikaz generalnog toka kretanja osnovnih poslova koji se javljaju u radu zdravstvenih ustanova i veza sa finansijskim izveštavanjem, dato je na slici 4.

4. Osnova finansijskih izveštaja u okviru redovnog finansijskog izveštavanja top menadžmenta pravnih lica

Osnova finansijskih izveštaja u okviru redovnog finansijskog izveštavanja top menadžmenta pravnih lica povezana je sa brojnim dokumentima koji se dostavljaju upravljačkim strukturama sa ciljem ostvarivanja optimizacije poslovanja u pravnim licima koja vode ljudi izabrani za donošenje upravljačkih odluka.

Finansijski izveštaji treba da prikažu stvarne poslovne promene koje su nastale u procesima poslovanja preduzeća. Računovodstveni izveštaji kao deo finansijskih izveštaja utiču na donošenje validnih poslovnih odluka od strane top menadžmenta, a na osnovu takvog izveštavanja indirektno se utiče na postizanje željenog finansijskog rezultata poslovanja. Prema tomi računovodstveni izveštaji mogu da utiču na formiranje finansijske strukture, odnosno doprinose postizanju poslovnog rezultata koji je posledica privredne aktivnosti u pravnom licu.

5. Primena definisanja rizika po poslovanje heterogenih pravnih lica sa ciljem njihovog otklanjanja ili umanjivanja na prihvatljiv nivo uticaja na poslovanje

U ovom radu autori su primenili kategorizaciju mogućih rizika na primeru identifikovanja pet mogućih rizika po poslovanje heterogenih pravnih lica i to lica koja posluju u okviru javnog i privatnog sektora privređivanja. Suštinski

autori su pretpostavili da se napravi kratak tabelarni pregled mogućeg delovanja u okviru poslovanja dva oprečna dela privrede a koja su od velike važnosti za poslovanje u Republici Srbiji.

Uticaj računovodstvenih izveštaja treba posmatrati kao izveštaje koji se obavezno dostavljaju top menadžmentu i to više puta godišnje tačnije. Osim toga autori su pretpostavili da se za definisanih pet rizika može opisno doneti odluka od strane top menadžmenta i to na osnovu pripadnosti javnom odnosno privatnom sektoru privređivanja.

- Analizirani su sledeći rizici i to:
- rizik od subvencije,
 - rizik od kamate,
 - strategijski rizik po poslovanje pravnih lica (javnog i privatnog sektora),
 - regulatorni rizika po poslovanje pravnih lica (javnog i privatnog sektora) i
 - inflatorni rizik.

Osim toga u odnosu na oblik organizovanja pravnog lica dat je mogući model ponašanja pravnih lica na osnovu urađene kratke ankete u po 25 javnih i isto toliko privatnih preduzeća i to u toku decembra 2023. godine. Prikaz rezultata koji su dobijeni autori su dali u tabelarnom prikazu 1., a na osnovu dobijenih rezultata istraživanja moguće je u svim pravnim licima u kojima je prikazan snažan uticaj na identifikovan rizik doneti poslovnu odluku da se više puta godišnje izvrši obavezno računovodstveno izveštavanje o poslovanju u pravnom licu.

Tabela 1: *Prikaz rezultata uticaja oblika organizovanja pravnog lica i identifikovanog rizika izražen opisno sa ciljem donošenja odluka o broju računovodstvenog izveštavanja u narednom periodu*

Računovodstveno izveštavanje kao osnova donošenja poslovnih odluka od strane top menadžmenta	Identifikovan Rizik	Oblik organizacije pravnog lica	
		Javni sektor	Privatni sektor
	Rizik po osnovu subvencija	Vrlo visok	Nizak nivo
	Rizik po osnovu kamata na osnovu kredita poslovnih banaka	Srednji nivo uticaja	Vrlo visok
	Rizik od strategijskog uticaja na poslovanje pravnog lica	Vrlo visok	Srednji nivo uticaja
	Rizik kojim je moguće izvršiti regulativne promene nakon uočavanja	Srednji nivo uticaja	Srednji nivo uticaja
	Opšti rizik (inflacija)	Srednji nivo uticaja	Vrlo visok

Izvor: Autori, 2023.

6. ZAKLJUČAK

Autori studije su u fokusu istakli značaj uspostavljanja mehanizma pomoću kojih se mogu poboljšati pre svega interni faktori organizacije putem uspostavljanja realnog poslovnog odlučivanja na osnovu realnih računovodstvenih izveštaja. Na taj način biće moguće da se donesu operativne odluke od strane top menadžmenta u okviru redovnog poslovanja uspostave i ostvari povoljno optimalno poslovanje i to heterogenih pravnih lica. Autori su putem prikaza u Tabeli 1 ukazali na značaj identifikovanja rizika, sa ciljem da se nakon toga donese validna odluka o broju obaveznih računovodstvenih izveštaja kako za javna tako i za privatna pravna lica. Time je moguće unaprediti ukupno poslovanje sa ciljem podizanja ukupnih rezultata u poslovanju i to heterogenih pravnih lica. Suštinski dat je prikaz koji može pomoći u radu i odlučivanju top menadžmenta sa ciljem da se unapredi poslovanje kako javnog tako i privatnog sektora uz istovremeno smanjenje rizika po poslovanje pomenutih.

Literatura

- Arjaliès, D., Rodrigue, M. & Romi, A. (2023): *"Come play with us!" A grassroots research agenda for accounting and the circular economy*, Accounting Forum, 47:4, 497-524, DOI: 10.1080/01559982.2023.2269747
- Burns, J. & Jollands, S. (2020): *Acting in the public interest: accounting for the vulnerable*, Accounting and Business Research, 50:5, 507-534, DOI: 10.1080/00014788.2020.1770940
- Carnegie, G. (2022): *Accounting 101: redefining accounting for tomorrow*, Accounting Education, 31:6, 615-628, DOI: 10.1080/09639284.2021.2014915
- Chwastiak, M. & Lehman, G. (2008): *Accounting for war*, Accounting Forum, 32:4, 313-326, DOI: 10.1016/j.accfor.2008.09.001
- Ellington, P. & Williams, A. (2017): *Accounting academics' perceptions of the effect of accreditation on UK accounting degrees*, Accounting Education, 26:5-6, 501-521, DOI: 10.1080/09639284.2017.1361845
- Hong, N. & My, P (2024): *Effects of financial characteristics on accounting conservatism of listed companies in Vietnam stock exchange*, Cogent Business & Management, 11:1, DOI: 10.1080/23311975.2023.2289199
- İyibildiren, M., Eren, T. & Ceran, M. (2023): *Bibliometric analysis of publications on web of science database related to accounting information system with mapping technique*, Cogent Business & Management, 10:1, DOI: 10.1080/23311975.2022.2160584
- Majstorović, A., Popović, S. & Volf, D. (2015): *Theory and politics of balance, second amended and supplemented edition*, Novi Sad: Feljton.
- Moerman, L., Murphy, D., Laan, S. & Grath, D. (2023): *Accounting and Accountability in Competing Worlds: An Overview*, Social and Environmental Accountability Journal, 43:2, 95-104, DOI: 10.1080/0969160X.2023.2233527
- Setiawan, D., Rahmawati, I. & Santoso, A. (2023): *A bibliometric analysis of evolving trends in climate change and accounting research*, Cogent Business & Management, 10:3, DOI: 10.1080/23311975.2023.2267233
- Tawiah, V. Oyewo, B., Doorgakunt L. & Zakari, A. (2022): *Colonisation and accounting development in Sub-Saharan Africa*, Cogent Business & Management, 9:1, DOI: 10.1080/23311975.2022.2087465
- Wysocki, P. (2011): *New institutional accounting and IFRS*, Accounting and Business Research, 41:3, 309-328, DOI: 10.1080/00014788.2011.575298

Aleksandra Brakus

<https://orcid.org/0000-0003-3259-8505>

Jadranka Đuranović-Miličić

<https://orcid.org/0000-0002-4133-5902>

Dejan Gligović

<https://orcid.org/0000-0003-2698-7387>

UDC 657.4:005.51]:614.2(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2401023B

Original scientific paper

Received 15.11.2023.

Approved 11.03.2024.

ORGANIZATION OF ACCOUNTING FOR THE PURPOSE OF PRODUCING REAL REPORTS AS THE BASIS OF MANAGEMENT IN THE PUBLIC SECTOR WITH AN EMPHASIS ON HEALTHCARE INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: *Accounting organization, especially in the real functioning of the public sector, is based on reports on all important events that occurred in the business of legal entities. This is of great importance when compiling accounting reports, which are the basis of the overall financial reporting in the business of all legal entities, and especially in the reporting of the public sector. They should contain all legally prescribed elements of reporting, and this is of great importance for the business of the public sector, which operates to a large extent or is directly linked to the work of budgetary institutions, that is, to business with funds that were created by the allocation of taxpayers. The goal of real accounting reporting is to present business events in a realistic, correct, accurate and timely manner. In this way, it is possible to present the essence of financial reports in a realistic light, which are the basis for making valid business decisions both in the public sector and in other parts of economic activities. The paper provides an overview of the operations of health institutions and their relationship to real financial reporting as a basis for better and more successful operations within the public sector that regulates health issues.*

Keywords: *accounting reporting, regulation, legal entities, management.*

CORPORATE INCOME TAX – EXPERIENCES OF IMPLEMENTATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA**

Summary: *Companies are independent economic entities that have the competence and legitimacy to carry out a certain type of activity. As such, companies act in the market, are in the role of buyers and sellers, enter into contracts, own property, incur debts and resolve potential problems in legal disputes. Just like any other person who engages an activity and earns income from it, the company must pay taxes on the profit it earns from this activity. Profit tax belongs to the category of direct taxes. Revenue from corporate income tax accounts for approximately 6% of the total tax revenue of the Republic of Serbia. The rights and obligations of companies as taxpayers under this measure of tax policy in the Republic of Serbia are regulated by the Law on Profit Tax of Legal Entities. The importance of profit tax as a measure of tax policy can be observed and analyzed from the aspect of its impact on state revenues. In this context, the corporate income tax is one of the elements of achieving the basic fiscal goal: collecting public revenues to cover public expenditures. Also, the application of regulations in the field of taxation of positive business results has certain implications for the company's operations, and as such, is very important for business decision-makers in the company. That part of the fiscal policy determines the total volume of investments in equipment and facilities, the types of those investments and the method of their financing. The effects of the application of legal provisions, which in practice regulate the issue of profit tax, on domestic companies are often compared with the effects that this measure of fiscal policy has on companies and states from the region. On the other hand, the experiences of the European Union in this area are of great importance, and the monitoring of those experiences, as well as the application of European regulations in this area, can be extremely useful from the perspective of the state and its economic entities.*

Keywords: *corporate profit tax, revenue, GDP, tax balance, double taxation*

* Vanredni professor, Univerzitet Metropolitani Beograd, Srbija.
E-mail: ibozicmiljkovic@gmail.com

** This paper is the result of the project "The impact of tax policy on the economic growth of the Republic of Serbia", which was realized in the period January-June 2022 in cooperation with the Faculty of Economics and Finance of the Union Nikola Tesla University in Belgrade and the Union of Employers of Serbia.

1. FISCAL ROLE OF PROFIT TAX

Corporate income tax is one of those taxes that are the result of the development and improvement of tax systems and are of great importance in the modern market economy. It is a type of direct tax that captures part of the realized profit of legal entities that can be residents or non-residents. A legal entity that is a taxpayer can be organized as a partnership (entrepreneur, partnership, limited partnership), capital company (joint-stock company, limited liability company), public company, and a branch of a foreign company that is registered as a permanent business unit in the Republic of Serbia but only if the international agreement on the avoidance of double taxation does not stipulate otherwise. According to the Law on Profit Tax, a taxpayer is both a cooperative that generates income by selling products on the market or providing services for a fee, but also those organizations that were not established to generate profit, if they generate income by selling products and providing services. The tax base for the calculation of profit tax is the difference between total income and total operating costs with possible additional reductions for investments or accelerated depreciation. The process of precisely determining profit as a tax base is followed by a series of issues such as the method of inventory calculation, determination of depreciation rates, recognition of interest on used loans, application of accelerated depreciation and investment incentives, the inclusion of tax benefits, fiscal treatment of tax losses, etc. (Ristić, Ristić, 2014:387).

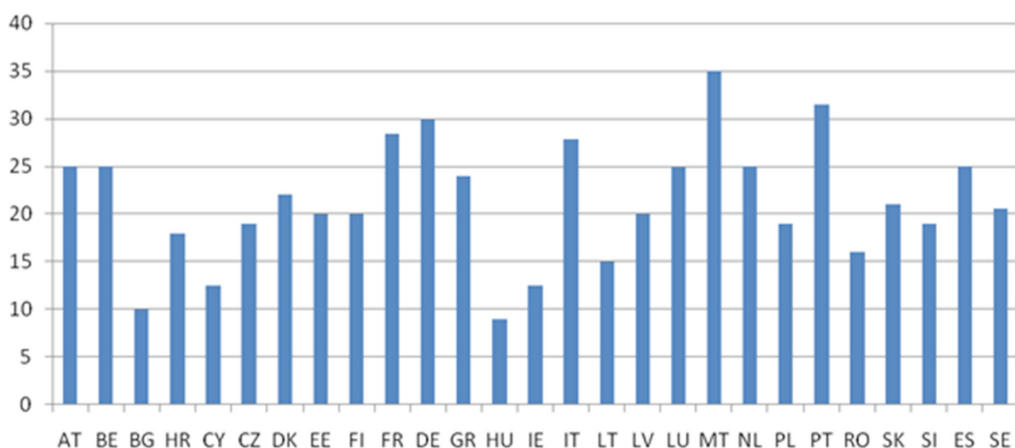
The introduction and development of this model of taxation in business practice are based on the fact that companies are independent entities in which the ownership function is separated from the control function, and as such are subject to the obligation to pay this form of tax. On the other hand, there is also an understanding that the profit tax represents a kind of „insurance” for the income tax of natural persons. This opinion is based on the fact that in the absence of profit tax, individuals could very easily avoid paying income tax (Gorčić, Anđelković, 2005:755). By buying shares, that is, by investing capital in corporations, the income of natural persons becomes the property of the company and as such is subject to taxation. In that case, the taxpayers are the same person from an economic point of view, although they are legally separate - some invest the money as natural persons, and the corporation in whose shares they invest money is a separate legal entity and a separate taxpayer. The taxation of the corporation, as an independent entity, entails the taxation of the shareholders, and the problem of double economic taxation may arise. There are different approaches to solving this economic problem. The way that is recognized as reliable in modern economic systems is a well-ordered relationship between corporate income tax and personal income tax (Miljković, Savić, 2018:61). Compared to other forms of taxation, corporate income tax has a relatively modest fiscal significance. In the structure of tax revenues of the Republic of Serbia, the share of profit tax is about 6%. This tax form is very suitable for the realization of the economic goals of taxation, such

as: stimulating economic growth, mitigating regional and sectoral disparities in the economy, encouraging employment, improving the ecological situation, etc. (Gorčić, Anđelković, 2005:755). According to the Profit Tax Law, the profit tax rate for legal entities is 15% and it is proportional and uniform, that is, it is applied to all forms of legal entities regardless of their size and scope of business activities. According to the provisions of the Law, the corporate income tax is determined by self-taxation, and that means that the legal entity must submit a tax return within 180 days from the end of the period for which the tax is calculated, along with the tax balance. The tax return should contain the income tax calculation for the current year. The law also foresees the possibility for the taxpayer to pay profit tax during the year in the form of monthly installments, the amount of which is determined based on the taxable profit stated in the tax return for the previous year. The deadline for submitting the tax return for the previous year is the end of June of the current year. The advance payment for the first six months of the current year is paid based on the advance payment from the last month of the previous period, and at the end of that period, the advance payment is adjusted upwards or downwards to bring the total amount into line with the amount of total tax from the previous period (Popović, 2017).

2. TAX POLICY IN SERBIA, THE REGION AND THE EUROPEAN UNION - TRENDS AND CHARACTERISTICS

Observed in the European framework, the introduction of a mandatory collection of corporate income tax belongs to the ranks of relatively recent legal and economic activities. From a historical point of view, for a long time, there was an opinion that business entities do not have income in the economic sense and that they should not be taxed as such, but taxation should be done by the natural persons of the shareholders. Profit tax, as an economic category, was first introduced in 1862 in Prussia, and then in Switzerland, in 1913 it was introduced in the USA, in 1920 in Germany, and 1937 in England (Jović, 2018:75). The obligation to pay this tax in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was regulated in 1928 by the First Law on Direct Taxes. That law introduced the obligation to pay tax on income from land (land tax), tax on income from buildings (house tax), tax on income from companies, shops, and self-employment, rent tax, tax on profits of companies obliged to submit public accounts (social tax) and tax on income from employment and occupation (official tax) (Kovačević, Ilić, Damjanović, 2017:11). The social tax was the closest to the corporate income tax known today in market economies, and it included all state-owned enterprises and financial institutions. Profit tax, by its name and elements of calculation, is a product of the market way of doing business and as such is characteristic of capitalist economies. In the tax system of Serbia, this form of tax was introduced on January 1, 1992, as a corporate profit tax (Šipovac,

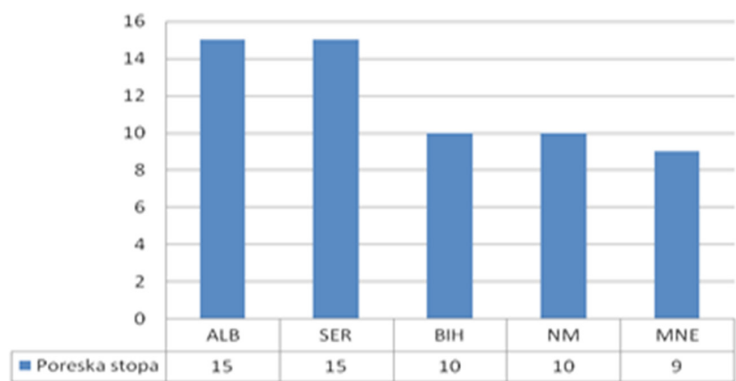
Vesić, Đukić, 2013:77). To date, the law has undergone numerous amendments and additions, and in principle, its provisions regulate the method of determining and collecting income tax, as well as the method of distributing income on this basis between the Republic and the Province. The most basic measure of corporate income tax is the tax rate prescribed by law. The way this rate is defined varies from country to country, where there may be special rules that apply depending on the size of the company or the industry in which the company operates. In all countries, the creation of the profit tax base includes a wide range of laws that regulate compensation for capital expenditures, contribution deductions, assessment of the volume of assets up to which expenses can be deducted, etc. Graph 1 provides an overview of corporate income tax rates in the countries of the European Union.

Graph 1: Corporate income tax rates in the countries of the European Union in 2020 (in %)

Source: European Commission, Data on Taxation, https://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation-1/economic-analysis-taxation/data-taxation_en dostupno 3/11/2021

Based on the presented data, we can conclude that among the observed countries, Malta has the highest corporate income tax rate of 35%, followed by Portugal with 31.5%, and then Germany and France with 29.9% and 28.4%, respectively. The lowest corporate income tax rates are Hungary 9%, Bulgaria 10% and Cyprus and Ireland each 12.5%. On average, European Union countries levy corporate income tax at a rate of 21.3%. This rate is below the world average which, measured in 177 tax jurisdictions, was 23.9% in 2020 (Asen, E, 2020). Compared to the countries of the European Union, Serbia could be classified in the group of countries with a lower tax rate, according to the corporate income tax rate. However, compared to the countries of the Western Balkans, Serbia has the highest corporate income tax rate. Albania is on a par with Serbia, while Montenegro has the lowest corporate income tax rate, where it is 9%.

Graph 2: Corporate income tax rates in the countries of the Western Balkans in 2020 (in %)

Source: Gjokutaj, A, Gjokutaj, E. (2020). Taxation Trends in Western Balkans 2020, A Comparative View of Taxation and Legal Framework for Businesses and Individuals in Western Balkan, pp.118

From the above data, a general conclusion can be drawn that the level of corporate income tax rates is in line with the economic strength of the state and its development potential in the corporate sector. The fact that the amount of income from this type of tax is not conditioned by a high tax rate does not diminish the importance of the tax rate. This is especially true for foreign direct investment: when deciding where to report income, the foreign company will take into account all allowances and deductions that the host country offers. Thereafter, tax on any excess income will be charged at the statutory rate. The legal tax rate is therefore a key factor in determining the location of profits, i.e. the place where the real economic activities of the company will take place.

3. TAXATION OF COMPANY PROFITS IN THE REGION AND THE EUROPEAN UNION

The member states of the European Union represent a destination for capital investments of many transnational companies, and on the other hand, they themselves show a high level of investment activity in the European and world frameworks. As a single market, the European Union has numerous specificities when it comes to all forms of taxation. Within the European Union, tax harmonization is achieved through the coordination of the tax systems of the member states. This means that each member state of the European Union has the right to maintain a fixed tax system. Within that system, each member state can independently make a decision on the level of the profit tax rate and the level of the taxation base with the obligation to harmonize them with the regulations valid within the Union.

The directive of the European Commission from 2011 adopted the system of consolidation and the introduction of a common system of taxation of parent and subsidiary companies of various member states of the European Union. In order to tax the income of companies active in different member states, a consolidated tax base is calculated, which is then distributed among the member states according to a formula that includes factors such as employment, assets and sales. According to the provisions of this Directive, EU member states are not allowed to calculate and collect withholding tax on dividends paid to a parent company based in one-member state by a branch operating in another member state (<https://lexpacency.org/eu/32011L0096/>). The system of calculation and collection of profit tax established by this Directive was the subject of discussion among member countries. Namely, the introduction of a common consolidated tax base was not in the interest of the member countries with attractive tax regimes, considering the tax competition that prevails between the member countries. (Princen, S, 2012: 164). Regardless of all the shortcomings of the company's profit taxation system, the profit tax has remained an important source of income in the European Union and, as can be seen from the data shown in Table 1, it is around 2 to 2.5% of GDP in 2020.

Table 1: *Structure of tax revenues in selected countries of the European Union and the Western Balkans in 2020*

	Personal income tax		Income tax		Insurance contribution		VAT		Excise taxes	
	participation in total tax revenues (in %)	% GDP	participation in total tax revenues (in %)	% GDP	participation in total tax revenues (in %)	% GDP	participation in total tax revenues (in %)	% GDP	participation in total tax revenues (in %)	% GDP
AT	27,9	11,9	4,4	1,9	11,2	16,1	17,6	7,5	5,8	6,2
GE	25,8	10,2	3,9	2,0	25,4	14,1	21,3	6,9	11,5	5,1
IT	28,3	10,8	7,3	2,9	30,9	14,7	20,2	8,9	7,1	4,4
SI	19,3	7,3	5,1	1,9	45,3	17,2	19,9	7,5	5,6	2,3
CR	16,0	6,6	6,1	2,4	31,9	11,8	30,6	13,7	11,3	2,8
RO	13,7	4,8	9,2	2,1	34,2	11,3	30,4	6,2	12,0	3,7
BG	14,1	5,5	10,5	2,0	29,1	8,9	35,4	9,2	13,9	4,8
HU	20,3	6,6	10,3	1,2	42,1	11,8	22,4	9,5	10,4	3,0
PL	17,1	7,9	11,0	2,2	39,4	14,6	26,5	8,0	12,6	4,0
SER	16,3	3,9	6,1	2,3	19,5	7,5	25,6	9,9	5,3	4,8
BiH	9,2	3,8	8,4	1,6	24,9	8,0	30,0	-	45,3*	-
N. M.	9,5	4,2	5,4	1,8	15,3	10,5	24,4	7,7	11,9	4,4
AL	8,8	2,1	7,0	1,8	13,1	5,7	-	8,4	49**	3,4

Source: Author's calculation based on the database: for European Union countries:¹

¹ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tax_revenue_statistics
 For Serbia: Republic Institute of Statistics <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/09020107?languageCode=sr-Cyrl>; for Bosnia and Herzegovina: Administration for Indirect Taxation www.newuino.gov.ba/bs/statistika; for North Macedonia: <https://finance>.

The data presented in the table show that in the structure of tax revenues of the developed countries of the European Union, direct taxes have a larger share than indirect taxes, while in Serbia and the countries of the region, the opposite is true. This structure of tax revenues in Serbia and the region can have a positive impact on future growth because it tends to rely more on consumption taxation than on income taxation (Vranješ, 2008:107). It can be a stimulus for the development of investments in these countries. The largest share in the structure of tax revenues comes from VAT, followed by insurance contributions and personal income tax. Corporate income tax and excise taxes have the smallest share in the structure of tax revenues.

4. ELEMENTS OF CORPORATE INCOME TAX

The elements of corporate income tax are defined by the Law on Income Tax and their joint engagement is a function of correct calculation and timely fulfillment of tax obligations while respecting the possibility of applying for certain tax benefits under the conditions prescribed by the Law. The elements of corporate income tax are 1. A taxpayer, that is, a business entity that generates income on the market through its economic activity, and on that basis, in conditions where costs are lower than income, make a profit. The institution of the taxpayer includes two basic forms of organizing business companies: a company of persons (entrepreneur, partnership, or limited partnership) and a capital company (limited liability company and joint stock company). According to the provisions of the Law on Profit Tax, the taxpayer is also a public company, a cooperative that generates income by selling products or providing services for a fee. Also, the taxpayer is another legal entity that generates income mainly by selling products or providing services for a fee, that is, a non-profit organization if it generates income by selling products or providing services for a fee (Profit Tax Act, Article 1). By the provisions of the Law on Profit Tax, both residents and non-residents of the Republic of Serbia have the same status as taxpayers. A resident taxpayer is a legal entity that is established or has a place of actual management and control in the territory of the Republic of Serbia, that is, it pays tax on the profit it makes in the territory of the Republic and outside it (Law on Profit Tax, Art. 2). A non-resident is a legal entity that was established and has a place of actual management and control outside the territory of the Republic of Serbia, i.e. it pays tax on the profit realized by doing business through a permanent business unit located in the territory of the Republic (Law on Profit Tax, Art. 2 and Art. 3). The taxpayer expresses his intention to

gov.mk; For Albania: IMF <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2016/143/article-A003-en.xml>.

* According to the available data, the share of indirect tax revenues from a single account (excise duties, tolls) other than VAT is shown

** According to the available data, the total share of VAT and excise taxes in total tax revenues is shown

pay income tax by submitting a tax return for the prescribed tax period, which is more closely defined in Art. 63-68 of the Law on Profit Tax and the User's Guide issued by the Tax Administration of the Republic of Serbia. 2. The second element of corporate income tax is the tax base, which is made up of profit, which is the difference between total income and total expenses, shown in the income statement of the company, and then also in the tax balance. 3. The third element of corporate income tax is the tax rate. According to the Law on Profit Tax (Article 39), the corporate profit tax rate is proportional and uniform and amounts to 15%. The principle of proportionality was applied so that, from the aspect of profitability, all taxpayers would have equal treatment and avoid double taxation of profits.

The introduction of the principle of uniform taxation of all companies, regardless of which economic branch and activity they belong to, is justified from the aspect of simplifying the administrative procedure of taxation and reducing costs on that basis. However, there are countries in which a single rate of taxation is not applied, but is determined based on the amount of annual gross income or depending on the activity. For example, in Albania, companies with an annual turnover of up to 14 million Albanian Lek are exempt from the obligation to pay profit tax, while those whose annual turnover exceeds the mentioned amount pay a profit tax at the rate of 15%. In Albania, there is a third group of taxpayers who are subject to profit tax at the rate of 5%, namely those whose activities are production and software development, agriculture, and agritourism (www.taxsummaries.pwc.com). Also, in Croatia, companies with an annual income of up to HRK 7.5 million are taxed at a rate of 10%, while companies whose annual income is higher than the mentioned amount are subject to a profit tax rate of 18% (the Republic of Croatia, Ministry of finance). 4. The fourth element of the corporate income tax is tax relief, which can be motivated by the stimulation of economic growth, the development of small and medium-sized enterprises, the need for a greater inflow of foreign investments, the reduction of unemployment, and the improvement of the quality of the environment. Tax benefits by definition mean the elimination or reduction of tax obligations for a certain period (Nar, 2020:1). The tax relief can be granted in the form of a complete exemption from the payment of the tax liability, in the form of a reduced tax rate at which the tax is calculated, or it can be a combination of the mentioned two ways in the sense of a complete exemption from the payment of profit tax for a certain period, after which, in for a defined period, the tax is calculated at a tax rate that is lower than the reference rate (Easson, Zolt, 2003). The implementation of the concept of tax credits differs from country to country, however, regardless of the differences in application foreseen by the legislator, the introduction of tax credits is the function of encouraging domestic and foreign capital investments in certain economic branches or geographical areas, in the function of reducing unemployment or in the function of motivating business entities to increase their income perform daily activities in accordance with the basic principles of environmental protection. The tax relief can be applied as a

reduction of the tax rate/base or a complete exemption from the obligation to pay taxes. The Law on Profit Tax foresees a complete exemption from profit tax for a newly established legal entity that carries out innovative activities, then for a legal entity that invests more than one billion dinars in its fixed assets and employs at least one hundred persons for an indefinite period of time, as well as the legal entity that trains and employs disabled persons in proportion to the participation of those persons in the number of employees (Law, part six).

5. THE IMPACT OF PROFIT TAX ON THE ECONOMIC DECISIONS OF COMPANIES

Corporate taxation policy is a key part of each country's tax system that directly affects the current and future business decisions of their managers and owners. The profit tax determines not only the costs of capital and labor but also the net present value of future production, on which the future investment activity of the company depends. The importance of optimally designed tax policies that will ensure optimal growth of production and investments within the company, and on the other hand favor economic growth and national well-being, has been additionally emphasized in the last few decades by the increased international mobility of capital in search of lower tax burden and lower production costs as competitiveness would be ensured (Bonucci et al, 2015:228). The results of numerous studies show that, precisely because of the pronounced international mobility of capital in the modern economy, the strongest negative impact on economic growth is the corporate profit tax (Johansson et al, 2008: 63). When it comes to transnational companies, differences in the national tax laws of the countries in which their branches operate can be a source of additional tax burdens and make financial management procedures within the system more complicated. Complying with the tax rules of each country in which they locate their business is a heavy administrative burden for these companies and results in high compliance costs and can also lead to double taxation. When making a decision on the allocation of its capital and choosing the country in which it will perform its business activities, the transnational company will, in addition to general macroeconomic indicators, be guided by the taxation policy, i.e. the level of the corporate income tax rate in force in that country. On the other hand, states that do not have enough of their accumulation and are developmentally dependent on the inflow of foreign capital will strive to create a positive investment climate suitable for attracting foreign investments. Among the more significant instruments that can influence the decisions of potential investors on the placement of their capital and the choice of location for business activities is certainly a stimulating tax environment. Tax competition itself implies that one jurisdiction tries to attract foreign capital by offering favorable tax treatment to foreign investors, usually through tax breaks or the possibility of repatriating profits, while at

the same time lowering the tax base or tax rate. (Marjanović, Domazet, 2018: 6). In this way, countries increase their investment competitiveness and get much-needed capital. The company's profit taxation policy affects, in addition to investments and asset structure, company financing, and dividend policy. The tax system encourages larger investments in those types of assets that are subject to the calculation of depreciation at high rates (electronic data processing equipment, application software, IT infrastructure equipment, etc.). In this sense, the structure of assets is also changing in favor of a greater share of the mentioned assets and assets belonging to the group to which high depreciation rates are applied (Regulations on the method of classifying fixed assets by group). If the company operates successfully, part of the profit is set aside for the payment of dividends to the founders or shareholders. There is also another possibility of paying a share in the profit, which is that instead of paying dividends, the founders are paid increased wages (bonuses), which implies the cancellation of the profit in that amount. Observed from the aspect of taxation, and bearing in mind that income from capital and income from wages have different tax treatment, it would be a more tax-rational solution for the company to pay out increased wages (bonuses) than to declare profits that are taxed by corporate income tax, from which dividend was paid out, which is taxed with personal income tax as income from capital (Porezi i računovodstvo, 2020:215).

6. TAX BASE, CORRECTION OF INCOME AND EXPENDITURE AND TAX BALANCE

As stated above, the basis for calculating income tax is the company's profit, which is the difference between total income and total expenses determined by tax regulations. Profit, as a positive result of the company's operations, is reported in the income statement, and then also in the tax balance. In the way of defining the tax base, there are no systematic differences between Serbia, the countries of the region, and the countries of the European Union. Given that we are talking about different tax systems, it is logical that the individual solutions contained in those systems differ from each other, but these differences do not have a decisive impact on the amount of the tax burden based on the profit tax (Raičević, Randjelović, 2008:8). The tax systems of European Union countries recognize as total costs only those that are the result of performing activities, but there may be differences in their definition and structure (Devereux, Fuest, 2010:25).

The situation is similar both in Serbia and in the countries of the region. For example, it is common for all of them that the dividends received by resident legal entities from resident persons represent non-taxable income and are not included in the tax base, while on the other hand there is a restrictive approach in recognizing the costs of paid fines and penalties, representation costs, donations and gifts (Raičević, Randelović, 2008:9). Expenses that have a humanitarian character

(donations and gifts) in some tax systems are not included in the structure of total expenses, while in others they are partially recognized. The profit shown in the income statement and based on it in the tax balance is taxable. To define the taxable profit as precisely as possible, the legal regulations foresee the possibility of corrections of the profit and loss account, both on the income side and on the expenditure side, and only after these corrections the taxable profit enters the tax balance. On the income side, the income from transactions between related legal entities, which were carried out in transfer prices, is adjusted by reducing the values of those transactions to market prices. The value of inventories is also corrected by defining their sales value on the date of submission of the tax balance sheet. Corrections on the expenditure side include the previously mentioned expenditures for specific purposes (costs of representation, donations, and gifts), that is, their write-off or partial amount in which they will be recognized is determined. Also, corrections on the expenditure side include the costs of materials and the purchase value of goods, which must be expressed using the average price method, then gross earnings, which are treated as business expenses and are not included in taxable profit, as well as depreciation, which must be consistently implemented using the method that is chosen at the beginning of the amortization period concerning the application of the rates that are prescribed by law. In almost all European countries, depreciation for taxation purposes is calculated according to the proportional method, while for some categories of fixed assets the application of the degressive method is also approved (<https://www.oecd.org/tax/>). Tax depreciation rates in European Union countries range from 8% to 33.3% for machines and from 2% to 8% for construction objects (https://www.europarl.europa.eu/workingpapers/econ/105/part2c_en.htm). In Serbia, tax depreciation rates range from 2.5% to 30%, depending on the group in which intangible assets are classified. The tax balance sheet is a document in which the taxable profit is stated and which, along with the tax return, forms an integral part of the documentation that a legal entity as a taxpayer submits to the tax authority. The content of the tax balance sheet is determined in more detail by the Rulebook on the content of the tax balance sheet and other matters of importance for the method of determining corporate income tax („Official Gazette of RS”, no. 20/2014, 41/2015, 101/2016, 8/2019, 94/2019, 159/2020 and 97/2021).

7. TRANSFER PRICING AND GROUP TAXATION

Different tax rules applied in different tax systems can also lead to double taxation. Although there is a network of agreements between countries on the avoidance of double taxation, this type of taxation is still often present, especially when it comes to branches of transnational companies or related legal entities on other grounds that apply transfer prices in mutual transactions. Transfer prices are prices that, as a rule, are lower than those at which business would be conducted on the

market, and are applied to reduce the tax base. In the literature, transfer prices are referred to as „at arm's length” prices, while market prices are known as „out of arm's reach” prices (Ilić Popov, Kostić, 2011:154). The price of goods sold by one related company to another should be determined according to the principle of „arm's length” and should be tax treated in the same way. This principle requires related companies to act as if they were independent parties and to conduct transactions with each other at market prices. In the taxation of company profits, apart from transfer prices, there is also the phenomenon of group taxation. Group taxation refers to the parent company and its subsidiaries that together form a group of companies. Different legislations determine differently the conditions that must be met for a set of certain subsidiaries to be considered a group. In Serbia, this form of association of companies is defined by the Law on Business Companies. A group of companies has the right to perform group taxation and tax consolidation (Mikerević, 2018:294). The parent company submits a request for consolidation to the competent tax authority, and upon approval of the request, it can apply group taxation. The advantages of group taxation consist of the fact that the losses of one part of the group members can be compensated by the gains of another part of the group members, which reduces the total taxable profit of the group. However, this convenience carries a certain amount of risk arising from the observance of the principle of permanence. Namely, once approved tax consolidation remains in effect for a certain legally prescribed period. If this deadline is not met and if one of the companies exits the group taxation system, all companies from the group must compensate the state treasury for the amount of tax that was reduced due to tax consolidation (Đurović Todorović, Đorđević, 2010:284).

8. MEASURES TO ELIMINATE DOUBLE TAXATION

The corporate income tax system includes two forms of tax and, accordingly, two types of taxpayers - corporate income tax, which is the obligation of the taxed business entity, and personal income tax, which is paid by stockholders on dividends paid. In connection with that, the question arises whether the company should be taxed as an independent legal entity or the profit of the company should be distributed to the shareholders before taxation. From the point of view of the shareholders, in both cases there is double taxation - their income from dividends suffers a double tax burden, once through the profit tax, and the second time through the personal income tax. In tax practice, there are two concepts of taxation: the classical system and the system of tax integration (Gorčić, Anđelković, 2005:755). The classic system of corporate profit taxation implies the taxation of corporate profits, and then the taxation of dividends as part of the shareholders' income. The separation of these two categories of income into separate tax entities, i.e. the absence of integration of corporate income tax and personal income tax, is

called double taxation. This type of taxation system causes certain negative consequences for companies and the economy (Jelčić, B, Jelčić, B, 1998:235): - It encourages capital companies to retain rather than invest the realized profit; - Since, when determining the tax base of profit tax, debt interest is deducted, but dividends are not, such treatment favors the financing of investments through loans instead of own capital; - Due to the higher tax burden on profits in those economic entities that are organized as capital companies about the tax burden on entities that are not, there may be disruption of the optimal allocation of capital, which may lead to the transfer of capital from the corporate to the non-corporate sector of the economy. Contrary to the classical system of corporate profit taxation, modern tax systems recognize partial tax integration as a more efficient and fair model of corporate profit taxation. Partial tax integration includes measures that can be implemented at the corporate level or the shareholder level. At the heart of this model is the provision of tax relief to shareholders for the taxation of their share of profits, which aims to reduce or eliminate double taxation. The system of partial deduction of dividends is based on a procedure in which a certain percentage of paid dividends is deducted from the corporate income tax base (Ilić Popov, 1995:747). This system also has certain disadvantages, which are reflected in the fact that the number of dividends deducted from the tax base can be determined arbitrarily. Also, with the system of partial deduction of dividends, the tax relief does not have an immediate effect on the shareholders, but that effect becomes visible after a larger number of accumulated dividends, that is, the relief can be talked about when there is a capital gain from the disposal of shares. Measures that eliminate double taxation result in a greater decrease in budget revenues than measures that only reduce it. These measures include (Popović 1997:647-655):

- at the company level: a system of complete rejection of dividends, and
- at the shareholder level: full imputation system and full dividend exemption system.

9. CAPITAL GAINS AND LOSSES

According to the Law on Profit Tax of Legal Entities, capital gain is considered to be the income that the taxpayer realizes through the sale or other transfer for a fee: 1) immovable property that he used, that is, that he uses as a basic asset for performing activities, including immovable property under construction; 2) industrial property rights; 3) shares in the capital of legal entities and shares and other securities, which in accordance with IAS, i.e. IFRS and IFRS for SMEs, represent long-term financial placements, except for bonds issued in accordance with the regulations regulating the settlement of the Republic's obligations on the basis of a loan for economic development, foreign currency savings of citizens and debt securities whose issuer, in accordance with the law, is the Republic, an autonomous province, a local self-government

unit or the National Bank of Serbia; 4) investment units purchased by an open investment fund, in accordance with the Law regulating investment funds (Articles 27-31). The law also defines what is considered the sale and purchase price of a property for which it is necessary to determine whether there is a capital gain or loss, as well as the conditions under which capital losses and gains can be set off, as well as cases in which the occurrence of capital gains is postponed and losses. Capital gains of resident legal entities are not taxed separately but as an integral part of the income tax base (www.pktatic.rs). This is because capital gain is usually impossible to determine precisely. For some types of assets such as, for example, gold, the only return is capital gain, and it can be determined with great precision (Stiglitz, 2008:602). However, in the case of a company, there may be various circumstances that affect the formation of assets: type, method of its valuation in business books, how the asset was acquired, etc. All of the above complicates the procedure for determining capital gains. The same applies to the determination of capital losses. A decrease in the value of an asset represents a negative return, and to determine the net amount of the loss, that loss must be subtracted from the realized total return. The problem of complex determination of increase and decrease in property value is regulated by tax legislation by allowing the taxpayer the benefit of the uncertainty. In the case of capital gains, usually, no tax has to be paid before the gain is realized or before the asset is sold (Stiglitz, 2008:602). The concept of benefit from uncertainty is applicable in the case of assets because it is difficult to accurately determine the value before buying or selling, but it does not apply to assets such as securities, whose turnover is realized in highly active markets. The method of taxation of capital gains is determined by the form of organization of the company. With a capital company, when selling property at a price that is above its book value, the capital gain is added to other business income and thus taxed. In the case of a company of individuals (entrepreneurs), capital gain occurs indirectly: the capital asset sold for a fee is income, and the book value is an expense, so we can talk about capital gain if the selling price is higher than the book value (Pezerović, 2013:42). The sector of small businesses and entrepreneurial activities is, by the way, a sector of the economy, where taxes on capital gains can significantly affect the efficiency of production. For example, if an entrepreneur has ambitions to leave the existing company and start a new business, he could sell his current company to another entrepreneur. In that case, the tax on capital gains can be a big obstacle, and the company remains to survive, that is, it operates with significantly lower efficiency than it would have achieved in the hands of another owner.

10. REFORM TASKS AND RECOMMENDATIONS

The performance of income from corporate income tax varies significantly among European countries. Revenues collected through the collection of profit tax are not only conditioned by the legal tax system, that is, by the amount of the

tax base and the tax rate but are also influenced by the economic environment in which the company operates, as well as the way the company is managed. In economies that are developmentally dependent on the inflow of foreign capital, income from profit tax is conditioned to a large extent by macroeconomic and fiscal regulations of the state towards foreign investors. Fiscal policy and the state's attitude towards foreign investors in terms of profit taxation have a significant, though not decisive, influence on investors' decisions about the destination of capital placement. Apart from fiscal policy measures, investors' decisions are influenced by several other economic and non-economic measures. When it comes to small economies, open to the inflow of foreign capital, the repatriation of profits is of great importance in the realization of income from income tax. In other words, regardless of the country in which they perform their economic activity, transnational companies that have branches in several countries can use the right to move profits to the country that offers the most favorable tax treatment. In this way, profit shows greater mobility than capital, which means that differences in tax rates between countries can affect the movement of profit more than the movement of capital and the economic activity associated with that capital. In revising the elements of the corporate tax structure, each country should pay attention to the level of the tax rate, follow the trend of corporate tax rates in other countries, and resist competitive pressures with its tax policy in this area. Corporate income tax is unevenly reflected in companies' investment decisions. Fiscal policy conducted in that area can, most often through the level of the tax rate, treat economic branches differently or make a difference between companies according to the level of annual income. Decisions in this area can direct companies to make investment decisions in favor of assets or economic branches that enjoy privileges, that is, to the detriment of those that do not enjoy privileges. For this reason, the system of proportional and uniform taxation is the most optimal. Capital gains, i.e. the increase in the value of assets over time, is another way in which a return on capital is realized and should be taxed in the same way as income. However, there are problems here related to the precise determination of capital gains and losses. Capital gains can be determined and taxed only after the asset is sold. A high capital gains tax rate can cause a retention effect: individuals may hold on to assets (businesses) because selling them would pay high taxes. In this way, the company remains to survive in the market, that is, to operate below the efficiency limit. Also, the decrease in the value of the company's capital cannot be determined in a simple and precise way. Depreciation is usually used to assess depreciation, which should correspond to real depreciation to comply with the principle of tax neutrality. In modern tax systems, a major reform challenge is to find ways to reduce double taxation. Given that profit, as capital income, is taxed at the company level, there is a need to identify the appropriate treatment of such income when it is paid to shareholders as a dividend. In the literature, there are several methods for mitigating

the effects of double taxation, which are based on the experiences of developed countries. For example, the application of a lower rate of personal income tax, the application of a lower rate of corporate profit tax on part of the distributed profit, or the imputation system. The imputation system is the most complicated in terms of application, but it can have positive effects in the long run. This system takes place through three phases: in the first phase, tax is paid on the total realized profit, in the second phase, the total, undistributed, dividend is taxed at progressive rates, and in the third phase, a tax credit is granted for the tax paid at the company level. Such a system is applied by most of the countries of the European Union, and when considering the reform of the profit tax, one should be guided by their experiences. In the countries of the European Union, direct taxes (including profit tax) have a dominant share in total tax revenues. The profit tax in those countries is not only significant from the aspect of collecting funds for financing public spending but also represents an instrument for the successful management of fiscal policy and for the reform processes that are carried out within that policy. The tax reform in Serbia should follow the reform in this area implemented by the countries of the European Union, in terms of harmonizing fiscal burdens and harmonizing the level of tax rates. In addition, Serbia should monitor the dynamics and quality of changes in the tax structure of European Union countries. Harmonization of the tax structure is important a determinant of the quality of the domestic fiscal reform, and it is also in the function of economic rapprochement with the European Union.

LITERATURE

- Asen, E. (2021). "Corporate Income Tax Rules in Europe". <https://taxfoundation.org/2021-corporate-tax-rates-in-europe/>
- Barbara Jelčić, Božidar Jelčić, *Porezni sustav i porezna politika*, Informator, Zagreb, 1998, str. 235.
- Bonucchi, M., Ferrari, M., Tomasini, S. & Tsenova, T. (2015). "Tax policy, investment decisions and economic growth." *Revue de l'OFCE*, 141, 225-262. <https://doi.org/10.3917/reof.141.0225>
- Devereux, M. P., & Fuest, C. (2010). "Corporate income tax coordination in the European Union", *European Review of Labour and Research*, 16(1), 23–28. <https://doi.org/10.1177/1024258909357699>
- Đurović Todorović, J. & Đorđević, M. (2010). *Javne finansije*. Ekonomski fakultet Niš.
- Easson, A., Zolt, M. (2003). "Tax Incentives For Foreign Direct Investments." *World Bank Institute*, Washington D.C., pp.370-371. Dostupno na: <http://sitere-sources.worldbank.org/INTTPA/Resources/EassonZoltPaper.pdf>
- EU Parent-Subsidiary Directive <https://lexpacency.org/eu/32011L0096/>

- Gjokutaj, A, Gjokutaj, E. (2020). *Taxation Trends in Western Balkans 2020, A Comparative View of Taxation and Legal Framework for Businesses and Individuals in Westrn Balkan*. ALTAX Center.
- Gorčić, J. & Anđelković, M. (2005). *Javne finansije, finansijsko pravo I ekonomija javnog sektora*. Pronikom d.o.o. Beograd
- Gordana Ilić-Popov, “Oporezivanje dobiti preduzeća u Srbiji: poreska integracija ili klasični system”, *Pravo i privreda*, 5-8/97, str. 747.
- https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tax_revenue_statistics
- <https://finance.gov.mk>;
- <https://taxsummaries.pwc.com/albania/corporate/taxes-on-corporate-income>
- https://www.europarl.europa.eu/workingpapers/econ/105/part2c_en.htm
- <https://www.oecd.org/tax/corporate-tax-remains-a-key-revenue-source-despite-falling-rates-worldwide.htm>
- Ilić Popov, G. & Kostić, V.S. (2011). “Transferne cene u Srbiji”, *Industrija*, 39(4), 151-179.
- Ilić Popov, G. (1995). *Osnovica poreza na dobit korporacija*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- IMF <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2016/143/article-A003-en.xml>.
- Johansson, A, Heady, C, Arnold, J, Brys, B, Vartia, L. (2008). “Taxation and Economic Growth, OECD Economics Department”, *Working Papers* No. 620, Paris, 2008, 1–83.
- Jović, Lj. (2018). *Poreski sistem I politika oporezivanja: Teorija I praksa*. Visoka poslovna škola strukovnih studija. Novi Sad. ISBN 978-86-7203-145-4
- Kovačević, M., Ilić, J., & Damjanović, R. (2017). “Evolucija poreza na dohodak u Srbiji”, *Oditor*, 3(1), 7-22. <https://doi.org/10.5937/Oditor1701007K>
- Marjanović, D. & Domazet, I. (2018) *Unapređenje makrokonkurentnosti – Fiskalni aspekti*. Institut Ekonomskih Nauka. Beograd.
- Mikerević, D. (2018). *Finansijski menadžment*, peto izdanje, Ekonomski fakultet, Finrar, Banja Luka
- Miljković, M., Savić, A. (2018). “Analiza dvostrukog ekonomskog oporezivanja i mogućnost njegove primene u finansiranju budžeta”, *Oditor*, 4(2), 58-66. <https://doi.org/10.5937/Oditor1802058M>
- Nar, M. (2020). “Tax Holding as an Incentive Policy Tool”, *Journal of Economic and Public Finance* 6(1), pp.1-6. DOI: 10.22158/jepf.v6n1p1
- Pezerović, A. (2013). “Oporezivanje kapitalnog dobitka kao oblika dohotka od kapitala”, *Financing*. 1/13, str.41-49.
- Pezerović, A. (2013). “Upotreba transfernih cijena sa stanovišta poreza na dobit”, *Financing* 2(4). str.12-21 DOI: 10.7251/FIN1302012P
- Popović, D. (1997). *Nauka o porezima i poresko pravo*. COLPI, Budapest i Savremena administracija, Beograd.

- Popović, D. (2017). *Poresko pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- “Porezi I računovodstvo”. Novembar 2020. Poreska kancelarija Tatić, str. 201-218. Dostupno na: https://pktatic.rs/cms_upload/uploads/besplatan_broj/porezi-i-racunovodstvo-nov20-odabrani-tekstovi.pdf
- Pravilnik o načinu razvrstavanja stalnih sredstava po grupama i načinu amortizacije za poreske svrhe *Sl. glasnik RS*, br. 116/2004, 99/2010, 104/2018 i 8/2019. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik_o_nacinu_razvrstavanja_stalnih_sredstava_po_grupama_i_nacinu_utvrdjivanja_amortizacije_za_poreske_svrhe.html
- Pravilnik o sadržaju poreskog bilansa I drugim pitanjima od značaja za način utvrđivanja poreza na dobit pravnih lica (*Sl. glasnik RS*, br. 20/2014, 41/2015, 101/2016, 8/2019, 94/2019, 159/2020 i 97/2021).
- Princen, S. (2012). “Determining the impact of taxation on corporate financial decision-making”, *Reflets et perspectives de la vie économique*, LI, 161-170. <https://doi.org/10.3917/rpve.513.0161>
- Raičević B. i S. Randelović (2008) “Analiza visine poreza u Srbiji“, *Industrija* br. 1/08, str. 1-16
- Republic of Croatia, Ministry of finance <https://mfin.gov.hr/en>
- Republic of North Macedonia, Government of Republic of North Macedonia, 2021-2023 Revised Fiscal Strategy of the Republic of North Macedonia (with prospects until 2025) <https://finance.gov.mk/wp-content/uploads/2021/02/REVISED-FISCAL-STRATEGY-OF-THE-REPUBLIC-OF-NORTH-MACEDONIA-2021-2023.pdf>
- Republički zavod za statistiku RS <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/09020107?languageCode=sr-Cyrl>;
- Ristić, Ž. & Ristić, K. (2014). *Poslovne I preduzetničke finansije*. EtnoStil Beograd. ISBN 978-86-6347-031-6
- Šipovac, R., Vesić, S., Đukić, D. (2013). “Porez na dobit i mogućnosti utaje”, *Pravo -teorija i praksa* 30 (7-9), str. 75-89
- Stiglitz, E. J. (2008). *Ekonomija javnog sektora*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Uprava za indirektno oporezivanje BiH www.newuino.gov.ba/bs/statistika;
- Vranješ, M. (2008). “Struktura I trendovi kretanja javnih prihoda u zemljama članicama Evropske unije I u Srbiji”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1 2/2008 336.2:061.1EU 336.2(497.11)
- www.taxsummaries.pwc.com
- Zakon o investicionim fondovima (*Sl. glasnik RS*, br. 46/2006, 51/2009, 31/2011 i 115/2014)
- Zakon o porezu na dobit RS (*Sl. glasnik RS*, br. 25/2001, 80/2002, 80/2002 - dr. zakon, 43/2003, 84/2004, 18/2010, 101/2011, 119/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014 - dr. zakon, 142/2014, 91/2015 - autentično tumačenje, 112/2015, 113/2017, 95/2018, 86/2019 i 153/2020)

POREZ NA DOBIT PREDUZEĆA – ISKUSTVA PRIMENE U REPUBLICI SRBIJI

Sažetak: *Preduzeća su nezavisni privredni subjekti koji imaju kompetencije i legitimitet za obavljanje određene vrste delatnosti. Kao takva, preduzeća posluju na tržištu, nalaze se u ulozi kupaca i prodavaca, sklapaju ugovore, poseduju imovinu, zadužuju se i eventualne probleme rešavaju u pravnim sporovima. Kao i svako drugo lice koje se bavi nekom delatnošću i od te delatnosti ostvaruje prihode, tako i preduzeće mora da plaća porez na dobit koju u poslovanju ostvaruje. Porez na dobit spada u red direktnih poreza. Prihodi od poreza na dobit pravnih lica učestvuju sa oko 6% u ukupnim poreskim prihodima Republike Srbije. Prava i obaveze privrednih subjekata kao poreskih obveznika u okviru ove mere fiskalne politike, u Republici Srbiji su regulisane Zakonom o porezu na dobit pravnih lica. Značaj poreza na dobit, kao mere fiskalne politike se može posmatrati i analizirati sa aspekta njenog uticaja na prihode države. Porez na dobit preduzeća je, u tom kontekstu, jedan od elemenata ostvarivanja osnovnog fiskalnog cilja: prikupljanja javnih prihoda za pokriće javnih izdataka. Takođe, primena propisa u oblasti oporezivanja pozitivnih rezultata poslovanja ima određene implikacije na poslovanje preduzeća i kao takva, veoma je značajna za donosiocce poslovnih odluka u preduzeću. Taj deo fiskalne politike determiniše ukupan obim investicija u opremu i objekte, vrste tih investicija i način njihovog finansiranja. Efekti primene zakonskih odredbi koje u praksi uređuju pitanje poreza na dobit, na domaća preduzeća često su predmet poređenja sa efektima koje ova mera fiskalne politike ima na preduzeća i države iz regiona. Sa druge strane, iskustva Evropske unije u ovoj oblasti imaju veliki značaj i praćenje tih iskustava, kao i primena evropskih propisa u ovoj oblasti može biti izuzetno korisna sa aspekta države i njenih privrednih subjekata.*

Ključne reči: *porez na dobit preduzeća, prihod, BDP, poreska ravnoteža, dvostruko oporezivanje*

Nenad Tomić*

<https://orcid.org/0000-0003-1565-3197>

Dušan Aleksić**

<https://orcid.org/0009-0005-2814-4836>

UDC 336.7:004

DOI: 10.5937/MegRev2401053T

Review scientific paper

Received 23.10.2023.

Approved 29.01.2024.

THE USE OF VIRTUAL CURRENCIES IN MICROTRANSACTIONS AS A PREDATORY MONETIZATION TOOL

Summary: *Microtransactions increase the possibility of charging individual players an amount significantly higher than the average premium price of the complete game. A large number of publishers also use a special currency created solely for the purpose of paying microtransactions in that video game. Such currency is called virtual currency and as a rule it only works in a closed community formed around a specific video game. The topic of this paper is the use of virtual currencies in video games as a tool for performing microtransactions. The aim of the paper is to point out the negative aspects of this aggressive form of monetization in video games and to reveal approaches for avoiding it. Virtual currencies are the most refined tool of aggressive monetization, because their application is the easiest way to achieve the unfair practices, which makes publishers earn more money for the content offered. The key to the sustainable use of virtual currencies in video games is a balance between the efforts of gamers and publishers.*

Keywords: *virtual money, virtual currencies, microtransaction, in-game payments*

* PhD, Associate professor, University of Kragujevac Faculty of Economics, Serbia.
E-mail: ntomic@kg.ac.rs

** City Council, City of Kragujevac, Serbia.
E-mail: daleksic@kg.org.rs

1. INTRODUCTION

During the first two decades of the 21st century, microtransactions became a significant source of income for video games publishers. Their advantage compared to the classic form of financing through the sale of complete video games at full price is reflected in the possibility of subsequent payments from the player who has already bought the game. Everything can be sold in the form of microtransactions, starting from cosmetic changes for the character the player controls in the game, over improvements that change the balance of the game, to additional content that expands the game world¹. This increases the possibility of charging individual players an amount significantly higher than the average premium price of the complete game. Publishers achieve economies of scale, as they increase revenues with a proportionally smaller increase in costs for creating additional content. The expansion of microtransactions was further influenced by the growth of the mobile video games market². Since mobile games rarely sell at a premium price, microtransactions are a dominant source of revenue for publishers. Subsequently, new forms of microtransactions, unique to mobile games, have been developed.

A large number of publishers use a special currency created solely for the purpose of paying microtransactions in that video game. Such currency is called virtual currency and as a rule it only works in a closed community formed around a specific video game. Virtual currencies can sometimes be earned by playing game, but it is far more common to buy them with convertible money. This means that the player must make a payment in order to receive a certain amount of virtual currency, which he then use to make further payments. Not only is the in-game payment made with virtual currency, but also the prices of all content are denominated in it. This can make the actual cost content unclear. That is why the use of virtual currencies is considered an aggressive approach to monetization

The topic of this paper is the use of virtual currencies in video games as a tool for performing microtransactions. The aim of the paper is to point out the negative aspects of this aggressive form of monetization in video games and to reveal approaches for avoiding it. The first part of the paper will explain what virtual money is and how it differs from regulated electronic money and cryptocurrencies. The focus of the second part will be on explaining the features of the use of virtual money that can cause confusion among users regarding the actual price they pay for virtual content. The final part is devoted to approaches for including virtual currencies in a video game in a player-friendly manner.

¹ Tomić, N. (2017): "Effects of micro transactions on video games industry", *Megatrend revija*, 14(3), pp. 245-246

² Bradshaw, T., & Gross, A. (2022): "Mobile games market to decline for first time in over a decade", *Financial Times*, December 15

2. THE CONCEPT OF VIRTUAL MONEY

The term virtual money means „unregulated, digital money, issued and controlled by developers, and used as a means of payment in a certain virtual community³”. There are several fundamental differences between electronic and virtual money. In order to issue electronic money, the issuer must request and obtain a license, the system is registered and its operation is monitored to avoid fraud. The issuer of virtual money does not need a license, its system is not registered and it does not submit any business report. Electronic money is issued to serve as a means of exchange during third-party trade, while virtual money serves as a means of settlement and payment in transactions involving the issuer directly. All purchased electronic money can be exchanged for convertible money, either on the secondary market (if any) or at the issuer. Most virtual currencies cannot be exchanged for convertible money (officially, although there are often black markets)⁴.

The theoretical foundation of virtual money is in the so-called local exchange trading system (LETS). The system proposed at the beginning of the 1980s was based on the introduction of a local currency that would be used in a relatively closed community⁵. The local currency might be subject to conversions, generally done at non-market-based rates and under specific rules and policies of the LETS. Although the formation of a large number of LETS communities in Europe and North America was noticed at the end of the 20th and the beginning of the 21st century, none of them had a significant economic impact on the societies in which they were formed⁶.

The similarities between cryptocurrencies and virtual currencies should be noted. Both systems differ from the first generation electronic money, they are subject to less control and supervision⁷. However, there are significant differences between them. While virtual currencies have a clearly designated creator and application, cryptocurrencies have a general application and the creator is in most cases unknown. Cryptocurrencies have customized supply algorithms that cannot be changed by the discretionary decisions of an individual or a group of users. All differences are summarized in Table 1.

³ European Central Bank (2012): “*Virtual money schemes*”, Frankfurt: Eurosystem.

⁴ Sutter, J.D. (2009): “Virtual currencies' power social networks, online games”, CNN, May 19.

⁵ Peacock, M.S. (2006): “The Moral Economy of Parallel Currencies”. *American Journal of Economics and Sociology*, 65 (5): 1059–1083.

⁶ North, P. (1999): “Explorations in heterotopia: Local Exchange Trading Schemes (LETS) and the micropolitics of money and livelihood”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 17 (1): 69–86.

⁷ IMF Staff Discussion Note (2016): “*Virtual currencies and beyond*”, IMF, p. 7.

Table 1: *The difference in the structural characteristics of centralized electronic money, cryptocurrencies and virtual money*

Type of digital money/ characteristics	Electronic money	Cryptocurrencies	Virtual money
Legal status	Regulated	At the edge	Unregulated
Issuer	Authorized institution	Algorithm	Unregistered
Application	With third parties	With third parties	In the closed system of the issuer
Supply	Depends on demand	Predetermined	Depends on the decision of issuer/demand
Redemptions	Guaranteed	Secondary market	Not guaranteed
Supervision	Yes	Partial	No

Source: Author, according to: European Central Bank (2012): “Virtual money schemes”, Frankfurt: Eurosystem, p. 16

Another big difference between virtual and electronic money is the subject of trade. In principle, electronic money (both centralized systems and cryptocurrencies) is used for paying for physical goods and real services, while virtual currencies are used for virtual products. These are various types of in-game content for video games and social networks. However, there are exceptions to this rule. For example, virtual currencies can be used for physical products coming from the issuer's system. If a video game can be considered as a closed system, the currency acquired or purchased within this game can be used to purchase improvements in the game itself, but also various gifts and souvenirs related to the game.

Using the method of acquisition and application as criteria for classification, virtual currencies can be divided into the following three groups:

1. Closed systems of virtual money - systems that are completely separated from the real economy, whereby virtual money is both earned and spent within the system itself. An example of this class of virtual currency is WoW Gold from the game *World of Warcraft*, which is earned by playing the game and can be spent on improvements or cosmetic changes to the characters the player leads. It is not transferable (officially) but is linked to the account of the user who acquired it.
2. One-way virtual money systems - systems where virtual money is purchased with convertible money through electronic payments, but the reverse process is not possible. Purchased virtual money is used in a closed system, with the possibility of paying some real life products related to game with it (eg Nintendo Points).
3. Two-way virtual money systems - systems in which virtual money is purchased with convertible money, and the unused amount can later be sold for the convertible currency. Purchased virtual money is used in a closed system, with the possibility of paying some real life products related to game with it (for example, Linden dollars from the game *Second life*).

Loyalty programs can resemble virtual money in their form, with the fact that they are tied to physical products or services. Airlines that have frequent flyer programs give their loyal customers a certain number of „air miles” with purchases. Once he has accumulated enough miles for one flight, the user can use his earnings and buy a flight without spending any money. Air miles work according to the principle of virtual money - they can be spent only at the issuer itself, according to a predetermined ratio and for a predetermined product, they are not transferable and cannot be used for another class of product (eg for cabin service).

Also, device-based tokens can be identified with virtual money by certain characteristics. For example, festival organizers issue tokens to visitors based on a prepaid card or mobile phone app. These tokens exchange for a convertible currency at a 1:1 ratio and are used to accurately monitor the spending at individual stands at the festival. The majority of festivals offer a pre-payment of the card and the later possibility of refunding the unused amount. Although they operate in a closed community, these tokens are spent on physical products and services, which differentiate them from virtual money.

3. USE OF VIRTUAL CURRENCIES IN AGGRESSIVE MONETIZATION

Virtual money is commonly referred to as virtual currency in video games. Many video games have one or even two virtual currencies, which are used for purchasing in-game content. The problem arises because the existence of virtual currency makes actual in-game spending less transparent. The situation is further complicated when two or more virtual currencies exist in parallel in the game, because both the relationship to the convertible currency, as well as the one between them, needs to be determined. An example is the game *Heroes of the Storm* published by *Blizzard*, where there are three virtual currencies that are acquired or bought in different ways and have different application⁸. Unlike the previously mentioned tokens at festivals, virtual currencies are usually not bought at a 1:1 ratio with convertible currency, but at a certain exchange rate. The exchange rate itself varies according to the size of the package being purchased, which further reduces the transparency of spending⁹.

The first cause of non-transparency is the parity of the convertible currency and the virtual currency, which is practically never such as to enable a simple calculation of the price of the purchased content. This means that in addition to the 1:1 exchange rate, the 1:10 or 1:100 exchange rates will very rarely appear in practice. More likely ratios when buying are, for example, 1:3.5 or 1:6.5, i.e.

⁸ Petrovskaya, E. & Zendle, D. (2021): “Predatory Monetisation? A Categorisation of Unfair, Misleading and Aggressive Monetisation Techniques in Digital Games from the Player Perspective”, *Journal of Business Ethics*, 181, 1072.

⁹ Terdiman, D. (2005): “Virtual gaming's elusive exchange rates”, *cnet.com*, August 5

the situation where 10 units of convertible currency are exchanged for 35 or 65 units of virtual currency. The actual cost of each in-game purchase automatically becomes harder to calculate with this parity.

Another reason is that the quantities intended for purchase are defined in advance¹⁰. The player is not able to buy the exact amount of virtual currency he needs for obtaining the content he is interested in. There are pre-defined packages of different sizes whose prices increase degressively. In Table 2, one can see how the price list of the virtual currency „gem” in the *Clash of Clans* game looks like. For ease of understanding, the price list has been reduced to only one convertible currency - US dollars. It should be emphasized that the comparison can also be made between convertible currencies, because the prices are not the same for players from different countries. Based on the abbreviated table, the following can be concluded: the game favors high-spending gamers, as there are six predefined gem packages, each larger one making the average cost of one gem in the pack lower than the previous one.

Table 2: *Prices of gems packages in Clash of Clans*

Packages	Pocketful of gems	Pile of gems	Bag of gems	Sack of gems	Box of gems	Chest of gems
Amount	80	500	1200	2500	6500	14000
Price	0.99\$	4.99\$	9.99\$	19.99\$	49.99\$	99.99\$
Amount per 1\$	80	100	120	125	130	140

Source: https://clashofclans.fandom.com/wiki/In-App_Purchases

The player buys a package that roughly suits him, but which in the vast majority of cases will leave him with a certain amount of unspent currency. This further complicates the attempt to understand the real price. For example, if a player wants to purchase a building upgrade that costs 1750 gems, he can do so by purchasing one bag of gems, one pile of gems, and one pocketful of gems, for a total of \$16. After the purchase, he has 30 gems left over. Another option is to immediately buy a sack of gems for \$20. After the purchase, he has 750 gems left over. He spent \$16 in the first case and \$20 in the second case, so it is clear in which of these two cases the player will pay less. However, in both cases he was left with an excess of gems. For a difference of \$4 in spending, the difference in surplus is 720 gems. If one calculates the ratio per dollar, the difference is worth 180 gems per dollar. If that price is then compared with the prices of the packages on sale, it can be concluded that the exchange rate for which this surplus is formed is more favorable than any of the offered packages. Although economic thinking indicates that it is better to spend less money and end up with a smaller surplus of gems, a gaming way of thinking can lead to a different conclusion. If

¹⁰ Scheidegger, G. & Raghubir, P. (2022): “Virtual currencies: different schemes and research opportunities”. *Marketing Letters*, 33, 357.

the player only wanted one upgrade that he needed to continue playing, then the logical choice is the cheaper sum of the packages. Conversely, if he aims at frequent microtransaction payments, the logical choice is a more expensive package that brings a conveniently formed surplus of virtual currency.

All of the above indicates that there is no single answer to the question: „how much does a purchased upgrade really cost, expressed in convertible currency?“ One relevant answer is \$16, the other answer is \$20. Regardless of any surplus gems that remain, the player has spent one of these two amounts to purchase them. If paying just one microtransaction is non-transparent, paying more of them can completely alienate the player from real money flow. Multiple consecutive purchases of virtual currency, followed by a series of microtransactions, makes it very difficult to draw a conclusion about the real price of each one.

Another problem is the high prices that are paid. Transactions involving virtual currencies are usually expensive. They allow publishers to avoid expressing the prices of in-game content in convertible currency. This makes it difficult for the player to assess the relative price of the content he is paying for compared to the value of the entire game. There cases in which one microtransaction amounts to 25%-30% of the premium price of a game are not rare¹¹. In those cases, the player can refuse to pay what he considers expensive. When the content is paid for in virtual currency, the player does not have a real sense of the cost, among other things, because the content in other games, with which he can compare the purchase, was not paid for with the same virtual currency. Tourists have a similar feeling when traveling abroad, when they do not recalculate the actual price of the products and services they buy.

The third problem that the application of virtual currencies brings is an exploitative approach.¹² It is related to the previously explained virtual currency implementation system design. Although the microtransaction system was designed as an alternative to the classic approach of one-time sales at a premium price, it completely changes the publisher's revenue structure. Instead of an even distribution of revenue from players who buy the game, microtransactions lead to a situation where a small number of players bring in the majority of the revenue. Since they are not obligated to pay them, players can choose to avoid microtransactions even when it slows down their progress through the game. Conversely, players who start paying for them are very likely to spend a large amount of money, especially if they opt for multiple consecutive purchases. In this sense, virtual currencies serve to ensure easier exploitation of players prone to additional payments. Particularly vulnerable in this group are children, who do not understand the real consequences of spending money.¹³

¹¹ Saul, C. (2019): “Why are Free-to-play Games so Expensive?”, *medium.com*, Jun 7

¹² Leung, D. (2023) “Microtransactions in Sandbox Games: How Habbo Monetises Emergent Gameplay”. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4571951>

¹³ Stephenson, A. (2023): “The Ethics of Microtransactions in Modern Gaming”, *gameishard*.gg, September 9

The mentioned virtual currency package system and the price of in-game purchases, as a rule, leaves the player with an unused amount. The goal of such a design is to create a psychological impression among players that not using the remaining amount of virtual currency means a loss¹⁴. It is a category that in economic theory is called sunk costs.¹⁵ The existence of an unused amount will encourage economically irrational players to buy more virtual currency and make new in-game purchases. This initiates a long-term spiral of buying virtual currency and using it for in-game purchases, during which players spend far more than they would have spent on a one-time purchase of the game at a premium price.

The fourth problem is the manipulative practice of publishers when implementing the virtual currency system. In addition to the non-transparent determination of the actual price of the in-game content, the problem can be the non-transparency of the content itself. Virtual currencies are often combined with loot boxes and the gacha mechanism. In both cases, the player is sure to get some content, but cannot guess which one.¹⁶ The system in which the opening of loot boxes is financed with virtual currencies completely separates the player from the real flow of money and makes it impossible to determine the real price of the obtained content. Players who are collectors or compulsive buyers by nature are especially vulnerable.

The fifth problem is the negative impact of virtual currency implementation on video game design and gaming experience. With games that are sold at a premium price, the focus of designers and publishers is on creating quality gameplay. When virtual currencies are the tool for monetizing video games, designers and publishers will, as expected, focus on creating content that generates microtransactions. Thus, games often present players with the choice of „pay or wait”, i.e. “pay or grind”.¹⁷ These approaches are especially common in mobile games. Furthermore, the games will very often not be adequately balanced, in order to provide an opportunity for players who pay to create a competitive advantage over others and advance faster. Particularly infamous for this is *Star Wars Battlefront II* published by *EA Games*. The microtransaction system is implemented in such a way that it absolutely favors players who pay, thus ruining the gaming

¹⁴ Gibson, E., Griffiths, M., Calado, F. & Harris, A. (2023): “Videogame player experiences with micro-transactions: An interpretative phenomenological analysis”, *Computers in Human Behavior*, 145, 107766

¹⁵ Arkes, H. & Blummer, C. (1985): “The psychology of sunk costs”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 13(1), 125

¹⁶ Gonzales-Cabrera, J., Basterra-Gonzales, A., Ortega-Baron, J., Caba-Machado, V., Diaz-Lopez, A., Pontes, H.M. & Machimbarrena, J.M. (2023): “Loot box purchases and their relationship with internet gaming disorder and online gambling disorder in adolescents: A prospective study”, *Computers in Human Behavior*, 143, 107685.

¹⁷ Petrovskaya, E. & Zendle, D. (2021): “Predatory Monetisation? A Categorisation of Unfair, Misleading and Aggressive Monetisation Techniques in Digital Games from the Player Perspective”, *Journal of Business Ethics*, 181, 1069.

experience for non-paying players as well.¹⁸ Part of the content, which would be immediately available to the player in games sold at a premium price, can remain locked behind a series of additional charges, thus making the gaming experience incomplete. Game mechanics can be aimed at creating endless gaming sessions just to motivate players to spend extra money, which make the gameplay itself meaningless. The mentioned shortcomings contribute to monetization at the expense of quality.

4. ACHIEVING A BALANCE BETWEEN MONETIZATION AND PLAYER SATISFACTION

The monetization model must not disrupt gameplay experience. If designers' decisions favor monetization as the basis of gameplay, the game will be condemned by the gaming community. The focus during the development of the entire game, including the payment system, should be on the player. Gamers are certainly inclined to spend money on a game they like, and are more likely to do so if the content is of high quality. Games that makes players feel like they are obliged to spend money repetitively are quickly labeled in the gaming community as pay-to-win games. A good example is the game *Middle-earth: Shadow of War*, in which a system of microtransactions was implemented with the clear purpose of favoring players who spend a lot of money. Criticism from the gaming community was so extensive that half a year later the publisher *Warner Bros* canceled the existence of virtual currency in the game, in order to prevent the further functioning of the pay-to-win mechanism.¹⁹

Instead of an aggressive approach to monetization, designers and publishers should develop a fair and ethical monetization system, which allows them to earn money without endangering players with exploitative methods and manipulation. Non-transparency in spending virtual currencies, slowing down or completely stopping progress through the game until the moment of payment are considered unethical, while forcing the pay-to-win mechanism is considered as an unfair principle. Players should have microtransactions as an option, which they will only use when they feel it enhances their gaming experience. That's why *Blizzard's Overwatch* is an example of a good use of microtransactions. Instead of publishing paid DLC content, the game has implemented a system of loot boxes, the opening of which is charged. The benefit is twofold. Since the DLC is free, there will be no division of the gaming community into those who have access to the additional content and those who have not paid for it. As for the boxes, players know that they contain items that do not change the bal-

¹⁸ Thier, D. (2017): "This Is Likely Why EA Pulled Star Wars Battlefront 2's Microtransactions", *Forbes*, November 17

¹⁹ Schreier, J. (2018): "Shadow of War Is Now Microtransaction-Free", *Kotaku.com*, July 17

ance of the game²⁰. Their use is therefore completely optional and depends on the player's preferences. Designing the game so that certain content cannot be won by playing at all, but must be paid for, is also considered an unfair principle.

Prices of in-game content should be reasonable and transparent. High prices can only be justified if the player really understands them and if they bring him the benefit he desires. To achieve this, prices should be clearly stated, and when virtual currencies are used, players should be able to easily calculate the actual price of the content they are buying. The content must be accurately described, not only visually, but also in terms of the functionality it brings and the benefits the player will have by purchasing it. It is good that the player has easy access to the history of his purchases, not only so he could see the comparative value of different contents, but also so he could estimate total spendings within the game. In microtransactions involving loot boxes, designers should clearly disclose the probability of obtaining individual items, so that the player can weigh the ratio of investment of funds against the possibility of winning the necessary content²¹.

Ads and notifications that do not realistically represent the value of in-game content reduce transparency when performing microtransactions. An infamous example of misleading advertising is the *FIFA* soccer simulation series from *EA Games*. Through microtransactions, players can buy playing cards to build so-called Ultimate team. Although it is advertised as an opportunity for players to build their own dream team, it is not stated how much it will realistically cost them, as it is totally unknown what the purchased packs of cards contain²². Another example is the game *Warframe* published by *Digital Extremes*, where it was possible that a player buys an item that his character cannot use at all²³.

Different practice with similar negative effects is the sale of upgrades in bundles. Loot boxes are a frequently used tool for bundling items. Designers often bundle valuable items with those that can be easily acquired during gameplay to set a higher price for the entire package. Another approach is to create a package in which player gets items and virtual currency, which is later used for further payments. In both cases, the goal is to make players pay more for the desired item than what they would pay if it was available outside of bundle. A negative example is the game *Call of Duty: Black ops 4* published by *Activision*²⁴. The

²⁰ Kain, E. (2016): "'Overwatch' Micro-Transactions Are Just Fine, And Way Better Than Paid DLC", *Forbes*, Jun 10

²¹ Carvalho, A. (2021): "Bringing transparency and trustworthiness to loot boxes with blockchain and smart contracts", *Decision Support Systems*, 144, 113508.

²² Lemmens, J. (2022): "Play or pay to win: Loot boxes and gaming disorder in FIFA ultimate team". *Telematics and Informatics Report*, 8, 100023

²³ Petrovskaya, E. & Zendle, D. (2021): "Predatory Monetisation? A Categorisation of Unfair, Misleading and Aggressive Monetisation Techniques in Digital Games from the Player Perspective", *Journal of Business Ethics*, 181, 1070.

²⁴ Kain, E. (2019): "Call Of Duty: Black Ops 4's Microtransactions Are Terrible, But Do They Ruin The Game?", *Forbes*, January 7

game's aggressive notifications that the player needs to make a purchase can also create a feeling of discomfort or even frustration.

Flexible monetization is imperative, allowing a player to choose of payment methods for the content he plays. Some players prefer to pay a higher amount at once to purchase the entire game. Others prefer microtransactions as a series of smaller payments when they play intensively. Third group finds a seasonal subscription model as appropriate one, especially if they will not be playing at certain intervals. Setting virtual currencies as the only means of payment has no real justification. It is the proof of the publishers' intentions to get the players to use only one of the possible methods, which, according to the earnings projection, obviously brings them the most money for the content offered. By providing a range of options, publishers show that they care about players and don't prioritize their earnings at any cost.

Cosmetic microtransactions are viewed favorably by the gaming community. Players generally don't mind when others spend extra money to make their character look unique. Customization has always been one of the important qualities in the gaming community. A notable example is the *Path of Exile*, whose virtual currency „Orb” can be earned through gameplay, shared between players and purchased with real money, and is only used for cosmetic upgrades²⁵. However, most players are strongly opposing the opportunity of buying upgrades and gaining a competitive advantage with money. Buying upgrades makes the achievements of players who only use their own efforts meaningless and also reduces the importance of talent and skills for the scores players make. Pay-to-win games cannot retain a large number of players, because the more skilled ones will tend to find similar games where the monetization system is not decisive for the outcome of the game. That's why the business model of these games is a critical mass of players who are ready to pay a lot to progress²⁶. While this approach can be considered economically justified, it essentially negates the original principles of video games, which should be primarily entertainment software.

5. CONCLUSION

Gamers and video game designers/publishers have opposing stances when it comes to monetization. Gamers strive to get the most value for their money. The value is a combination of the content the game offers and the gaming experience. Designers/publishers strive to make the most money for the content they create. It is clear that when it comes to the content of the game, these principles diverge. This means that, in order to achieve an equilibrium that maximizes utility for both gamers and publishers, the game experience needs to be so strong that it

²⁵ Tack, D. (2013): „Path of Exile: A Truly Free-To-Play ARPG”, *Forbes*, January 29

²⁶ Rose, M. (2013): „Chasing the Whale: Examining the ethics of free-to-play games”, *gamedeveloper.com*, July 9

motivates players to spend more money on the game than they would realistically pay based on content alone. The problem is that very few games manage to do this organically. If one looks at the lists of the most played games or the games with the highest revenue, it can be seen that it is a small number of titles that stood out. Naturally, the number of publishers is even smaller. It can be concluded that with a completely fair and transparent approach, a small number of games would maximize the utility of their publishers.

This is precisely why aggressive monetization occurs. The economically justified effort of publishers to extract the maximum revenue from each product leads to unfair and unethical approaches such as manipulation of prices and content, forcing players to make repetitive payments and non-transparency when purchasing. Virtual currencies are the most refined tool of aggressive monetization, because their application is the easiest way to achieve the mentioned unfair practices, which makes publishers earn more money for the content offered. In fact, the very existence of virtual currencies can make some other techniques like content manipulation or repetitive payments unnecessary. Paradoxically, such games can seem more fair and ethical at first glance, because they do not require gamers to constantly pay for progress or because they do not offer loot boxes or bundle sales of upgrades. The non-transparency of the final price and the gamers' alienation from the real money flow are sufficient effects that lead to high spending.

The key to the sustainable use of virtual currencies in video games is a balance between the efforts of gamers and publishers. Video game production is increasingly demanding and expensive, so development teams and publishers should not be expected to do this work voluntarily. Also, publishers' expectations that every game can bring high profits are unrealistic. Like any other product, video games have their own market which depends on the affinity of the customers. Trying to charge proportionally more for those games whose market is smaller on average, in order to make them profitable, is not sustainable. However, introducing mechanisms for controlling virtual currencies and aggressive monetization in video games is not simple. One of the mechanisms is state regulation. It was previously emphasized that virtual currencies are a completely unregulated form of digital money. Requiring publishers to register their virtual currency and establish clear parities would not only help players better understand the pricing of in-game content, but also help them compare content across games. That would also strengthen another tool of regulation - the market principle. Rational gamers are already rejecting games that tend to charge frequently and excessively for content. Clear price comparability of paid content would certainly favor those games that offer higher value for money, rather than those that more aggressively demand money from gamers. Social responsibility of publishers is the third mechanism of regulation. It is necessary to condition publishers to implement in their business model the obligation of responsibility towards the community that uses their products. The victims of aggressive monetization are primarily children and adults susceptible to addictive behavior.

LITERATURE

- Arkes, H. & Blummer, C. (1985): "The psychology of sunk costs", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 13(1), 124-140. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(85\)90049-4](https://doi.org/10.1016/0749-5978(85)90049-4)
- Bradshaw, T., & Gross, A. (2022): "Mobile games market to decline for first time in over a decade", *Financial Times*, December 15. Retrieved September 16 2023 from <https://www.ft.com/content/395ebc6d-4b0c-4e66-903d-5b64a95649a3>
- Carvalho, A. (2021): "Bringing transparency and trustworthiness to loot boxes with blockchain and smart contracts", *Decision Support Systems*, 144, 113508. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2021.113508>
- Clash of Clans in-app purchases. Retrieved September 19 2023 from https://clashofclans.fandom.com/wiki/In-App_Purchases
- European Central Bank (2012): "Virtual money schemes", Frankfurt: Euro-system
- Gibson, E., Griffiths, M., Calado, F. & Harris, A. (2023): "Videogame player experiences with micro-transactions: An interpretative phenomenological analysis", *Computers in Human Behavior*, 145, 107766. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.107766>
- Gonzales-Cabrera, J., Basterra-Gonzales, A., Ortega-Baron, J., Caba-Machado, V., Diaz-Lopez, A., Pontes, H.M. & Machimbarrena, J.M. (2023): "Loot box purchases and their relationship with internet gaming disorder and online gambling disorder in adolescents: A prospective study", *Computers in Human Behavior*, 143, 107685. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2023.107685>
- IMF Staff Discussion Note (2016): "Virtual currencies and beyond", IMF.
- Kain, E. (2016): "Overwatch' Micro-Transactions Are Just Fine, And Way Better Than Paid DLC", *Forbes*, Jun 10. Retrieved September 22 2023 from <https://www.forbes.com/sites/erikkain/2016/06/10/overwatch-micro-transactions-are-just-fine-and-way-better-than-paid-dlc/?sh=21f6d375524c>
- Kain, E. (2019): "Call Of Duty: Black Ops 4's Microtransactions Are Terrible, But Do They Ruin The Game?", *Forbes*, January 7. Retrieved September 22 2023 from <https://www.forbes.com/sites/erikkain/2019/01/07/call-of-duty-black-ops-4s-microtransactions-are-terrible-but-do-they-ruin-the-game/?sh=6d64375d7798>
- Lemmens, J. (2022): "Play or pay to win: Loot boxes and gaming disorder in FIFA ultimate team", *Telematics and Informatics Report*, 8, 100023. <https://doi.org/10.1016/j.teler.2022.100023>
- Leung, D. (2023): "Microtransactions in Sandbox Games: How Habbo Monetises Emergent Gameplay", Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4571951>. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4571951>
- North, P. (1999): "Explorations in heterotopia: Local Exchange Trading Schemes (LETS) and the micropolitics of money and livelihood", *Envi-*

- ronment and Planning D: Society and Space*, 17 (1): 69–86. <https://doi.org/10.1068/d170069>
- Peacock, M.S. (2006): „The Moral Economy of Parallel Currencies”, *American Journal of Economics and Sociology*, 65 (5): 1059–1083. <https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.2006.00491>
 - Petrovskaya, E. & Zendle, D. (2021): “Predatory Monetisation? A Categorisation of Unfair, Misleading and Aggressive Monetisation Techniques in Digital Games from the Player Perspective”, *Journal of Business Ethics*, 181, 1065–1081. <https://doi.org/10.1007/s10551-021-04970-6>
 - Rose, M. (2013): “Chasing the Whale: Examining the ethics of free-to-play games”. *gamedeveloper.com*, July 9. Retrieved September 20 2023 from <https://www.gamedeveloper.com/business/chasing-the-whale-examining-the-ethics-of-free-to-play-games#close-modal>
 - Saul, C. (2019): “Why are Free-to-play Games so Expensive?”, *medium.com*, Jun 7, Retrieved September 19 2023 from <https://medium.com/@18996773/why-are-free-to-play-games-so-expensive-16d94eefba3f>
 - Scheidegger, G. & Raghubir, P. (2022): „Virtual currencies: different schemes and research opportunities”, *Marketing Letters*, 33, 351–360. <https://doi.org/10.1007/s11002-022-09620-z>
 - Schreier, J. (2018): “*Shadow of War* Is Now Microtransaction-Free”, *Kotaku.com*, July 17. Retrieved September 21 2023 from <https://kotaku.com/shadow-of-war-is-now-microtransaction-free-1827666902>
 - Stephenson, A. (2023): “The Ethics of Microtransactions in Modern Gaming”, *gameishard.gg*, September 9. Retrieved September 20 2023 from <https://gameishard.gg/news/the-ethics-of-microtransactions-in-modern-gaming/123306/>
 - Sutter, J.D. (2009): “Virtual currencies’ power social networks, online games”, *CNN*, May 19. Retrieved September 16 2023 from <https://edition.cnn.com/2009/TECH/05/19/online.currency/index.html>
 - Tack, D. (2013): “Path of Exile: A Truly Free-To-Play ARPG”, *Forbes*, January 29. Retrieved September 20 2023 from <https://www.forbes.com/sites/daniel-tack/2013/01/29/path-of-exile-a-truly-free-to-play-arpg/?sh=40a1fb7d61c9>
 - Terdiman, D. (2005): “Virtual gaming’s elusive exchange rates”, *cnet.com*, August 5. Retrieved September 19 2023 from <https://www.cnet.com/tech/gaming/virtual-gamings-elusive-exchange-rates/>
 - Thier, D. (2017): “This Is Likely Why EA Pulled Star Wars Battlefront 2’s Microtransactions”, *Forbes*, November 17. Retrieved September 21 2023 from <https://www.forbes.com/sites/davidthier/2017/11/17/this-is-likely-why-ea-took-action-with-star-wars-battlefront-2s-microtransactions/?sh=3fc7b38ebdd5>
 - Tomić, N. (2017): “Effects of micro transactions on video games industry”, *Megatrend revija*, 14(3), 239–257.

Pregledni naučni
rad

Nenad Tomić

<https://orcid.org/0000-0003-1565-3197>

Dušan Aleksić

<https://orcid.org/0009-0005-2814-4836>

UDK 336.7:004

DOI: 10.5937/MegRev2401053T

Pregledni naučni rad

Primljen 23.10.2023.

Odobren 29.01.2024.

UPOTREBA VIRTUELNIH VALUTA U MIKROTRANSAKCIJAMA KAO ALATA PREDATORSKE MONETIZACIJE

Sažetak: Mikrotransakcije uvećavaju mogućnost da se od pojedinačnih igrača naplati znatno viši iznos od prosečne cene igre. Veliki broj izdavača za plaćanje mikrotransakcija koristi posebnu valutu kreiranu za potrebe video igre. Takva valuta se naziva virtuelna valuta i po pravilu funkcioniše samo u zatvorenoj zajednici formiranoj oko konkretne video igre. Predmet rada je upotreba virtuelnih valuta u video igrama i na platformama sa pretplatom kao alata za izvođenje mikrotransakcija. Cilj rada je da se ukaže na negativne aspekte agresivne forme monetizacije u video igrama i na platformama sa pretplatom. Virtuelne valute su najprefinjeniji alat agresivne monetizacije, jer se njihovom primenom najlakše postižu navedeni nefer pristupi, koji izdavačima donose više novca za ponuđeni sadržaj. Ključ održive upotrebe virtuelnih valuta u video igrama je ravnoteža nastojanja igrača i izdavača.

Ključne reči: virtuelni novac, virtuelne valute, mikrotransakcije, plaćanja unutar igre

Ljubiša Ševkušić*

<https://orcid.org/0009-0002-8281-8916>

Radomir Bodiroga**

<https://orcid.org/0000-0001-7863-8440>

UDK 658.153(497.11)

658.14/15:631.1(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2401069S

Originalni naučni rad

Primljen 15.11.2023.

Odobren 12.03.2024.

UTICAJ LIKVIDNOSTI NA USPEŠNOST POSLOVANJA POLJOPRIVREDNIH PREDUZEĆA

Sažetak: *U literaturi se često ističe da likvidnost predstavlja jednu od ključnih odrednica uspešnosti preduzeća. Međutim, uticaj likvidnosti nije isti kod svih privrednih subjekata, nego to velikim delom zavisi i od delatnosti kojom se preduzeće bavi. S tim u vezi, osnovna preokupacija ovog rada jeste da se ispituju efekti likvidnosti na finansijski rezultat preduzeća poljoprivrednog sektora Srbije. Pored proste korelacione i regresione analize u radu su primenjene metode raščlanjavanja i poređenja, kao i metode analize i sinteze. Rezultati istraživanja jasno pokazuju da postoji slaba pozitivna korelacija između likvidnosti i finansijskog rezultata poljoprivrednih preduzeća Srbije, odnosno da likvidnost značajno ne određuje uspešnost poslovanja ovih preduzeća.*

Ključne reči: *analiza, poljoprivreda, finansijski rezultat, Republika Srbija*

* Magistar ekonomije, SŠC "Petar Kočić", Zvornik, Bosna i Hercegovina.
E-mail: racunovodstvo183@gmail.com

** Docent, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Poljoprivredni fakultet, Bosna i Hercegovina.
E-mail: radomir.bodiroga@pof.ues.rs.ba

1. UVODNO RAZMATRANJE

Poljoprivreda predstavlja vrlo značajnu granu za privredu Republike Srbije (RS). U stvaranju bruto društvenog proizvoda poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo učestvuju sa oko 7,7%. Pored toga, poljoprivredu RS karakteriše relativno visok udeo radnika u ukupnoj zaposlenosti (15,6%)¹ značajni prirodni, tehničko-tehnološki i drugi potencijali, što omogućava izuzetne preduslove za njen dalji uspešan napredak i razvoj.

Sezonski karakter poslovanja, značajni troškovi proizvodnje, spor obrt uložених sredstava i njihovo vezivanje na duži rok, osnovne su specifičnosti preduzeća iz oblasti poljoprivrede.² Navedene specifičnosti i problemi sa kojima se redovno susreću privredna društva iz ove grane, mogu da imaju značajne implikacije na njihovu poslovnu uspešnost, odnosno finansijski rezultat. Finansijski rezultat je najvažniji zvanični pokazatelj uspeha određenog preduzeća na kraju obračunskog perioda. U bilansu uspeha se iskazuje kao neto dobitak ili neto gubitak. Pomoću finansijskog rezultata moguće je zaključiti da li je preduzeće u posmatranom periodu poslovalo pozitivno i po tom osnovu uvećalo kapital ili je poslovalo negativno.

Samo pomoću verodostojnih informacija do kojih se dolazi detaljnom analizom unutar samog privrednog društva, moguće je donositi racionalne i adekvatne poslovne odluke.³

Poslovanje sa dobitkom (profitom) predstavlja osnovni preduslov da i druge finansijske performanse preduzeća budu dobre. To naravno nije jedini i dovoljan uslov, ali jeste vrlo važan i nezaobilazan u dužem vremenskom periodu.⁴ Pored ostvarivanja profita, zadatak menadžmenta jeste da vodi računa i o likvidnosti preduzeća. Pod likvidnošću obično se podrazumeva sposobnost preduzeća da na vreme ispunjava tekuća dugovanja i predstavlja vrlo važan indikator tržišnog položaja preduzeća.

Samo ukoliko su usklađeni prilivi novčanih sredstava sa njihovim odlivima, moguće je obezbediti dugoročno održavanje likvidnosti preduzeća.⁵ Sve dosadašnje rezultate istraživanja vezanih za utvrđivanje i analizu veze između likvidnosti i uspešnosti preduzeća možemo grubo sistematizovati u dve grupe. Prvu grupu istraživanja čine ona koja pokazuju da postoji negativan uticaj likvidnosti

¹ Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (2020): Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2020. godini, Beograd, 9, fn 1.

² Jakšić Dejan, Vuković Bojana, Mijić Kristina (2011): "Analiza finansijskog položaja poljoprivrednih preduzeća u Republici Srbiji", *Ekonomika poljoprivrede*, 58/1, 78-90, fn 2.

³ Tomaš-Miskin Sonja (2021): „Finansijska analiza kao deo izveštavanja finansijskog menadžmenta proistekla iz preporuka interne revizije u preduzećima“, *Megatrend revija*, 18/3, 127-142, fn 3.

⁴ Vukoje Veljko (2015): Finansijski položaj preduzeća iz oblasti poljoprivrede i prehrambene industrije Vojvodine, Novi Sad, 68, fn 4.

⁵ Stevanović Nikola, Malinić Dejan (2003): Upravljačko računovodstvo, Beograd, 178, fn 5.

na uspešnost preduzeća, dok su u drugoj grupi istraživanja koja otkrivaju postojanje njihove pozitivne veze.

Likvidnost negativno utiče na profitabilnost preduzeća.⁶⁷⁸⁹ Ovakva tvrdnja proistekla je iz činjenice da značajnija ulaganja u obrtna sredstva obično doprinose rastu troškova održavanja, tako da u konačnici ne doprinose pozitivnom poslovanju preduzeća.

Uočava se pozitivna i jaka veza između likvidnosti preduzeća i njihove rentabilnosti.^{10, 11, 12, 13, 14} Ovo proističe iz logičnog shvatanja da su likvidnija preduzeća i uspešnija.

S obzirom da ne postoji univerzalno tumačenje povezanosti ovih kategorija, osnovni cilj ovog istraživanja je da razmotri, analizira i obelodani njihovu povezanost kada su u pitanju poljoprivredna preduzeća RS.

2. MATERIJAL I METOD RADA

U skladu sa osnovnim ciljem rada primenjuju se odgovarajuće statističke metode: prosta linearna korelaciona analiza i jednostruka linearna regresiona analiza. Korelacionom analizom utvrđuje se postojanje kvantitativnog slaganja (korelacione veze), kao i stepen potencijalne povezanosti između likvidnosti i uspešnosti poljoprivrednih preduzeća Srbije. Primenuje se koeficijent proste linearne korelacije (Pirsonov koeficijent korelacije), čija je oznaka r i obračunava se korišćenjem formule:

- ⁶ Eljelly M. Abuzar (2004): "Liquidity - profitability tradeoff: An empirical investigation in an emerging market", *International Journal of Commerce and Management*, 14 /2, 48-61, fn 6.
- ⁷ Konadu, J.Sarpong (2009): „Liquidity and Profitability-Empirical evidence from banks in Ghana“, *The Journal of Finance*, 52/6, 12-23, fn 7.
- ⁸ Gitman Lawrence (2003): *Principle of Managerial Finance*, Boston, 54, fn 8.
- ⁹ Ross Stephen, (2000): *Corporate Finance*, New York, 700, fn 9.
- ¹⁰ Goddard John, Tavakoli Manouche, Wilson O.S. John (2005): „Determinants of Profitability in European Manufacturing and Services: Evidence from Dynamic Panel data“, *Applied Financial Economics*, 15/18, 1269-1289, fn 10.
- ¹¹ Odalo K.Samuel, Achoki George, Njuguna Amos (2016): „Relating Company Size and Financial Performance in Agricultural Firms Listed in the Nairobi Securities Exchange in Kenya“, *International Journal of Economics and Finance*, 8/9, 34-40, fn 11.
- ¹² Rajcaniova Miroslava, Bielik Peter (2008): „Determinants of variations in firm-level performance“, *Acta economica et informatica* 1/2008, 1-4, fn 12.
- ¹³ Pervan Maja, Pervan Ivica, Todorčić Matea (2012): „Firm Ownership and Performance: Evidence for Croatian Listed Firms“, *Engineering and Technology*, 61/2012, 964-970, fn 13.
- ¹⁴ Denčić-Mihajlov Ksenija (2014): „Profitability during the financial crisis-Evidence from the regulated capital market in Serbia“, *South-Eastern Journal of Economics*, 1/2014, 7-33, fn 14.

$$R = \frac{n \Sigma xy - \Sigma x \Sigma y}{\sqrt{n \Sigma x^2 - (\Sigma x)^2} \sqrt{n \Sigma y^2 - (\Sigma y)^2}}$$

pri čemu je n veličina uzorka, a x i y su zavisna i nezavisno promenljiva.

Pomoću ovog koeficijenta moguće je utvrditi stepen linearnog (pravolinijskog) kvantitativnog slaganja varijacija između dve numeričke promenjive (obeležja). Korelacija je direktna ili pozitivna ukoliko r ima pozitivnu vrednost. Ukoliko je r negativno, veza je inverzna, odnosno kada jedna pojava raste druga opada, i obrnuto¹⁵. Vrednost ovog koeficijenta kreće se u rasponu od -1 do 1. Korelacija između posmatranih pojava je mala ukoliko je vrednost koeficijenta od $\pm 0,10$ do $\pm 0,29$, srednja za vrednost koeficijenta od $0,30$ do $\pm 0,49$ i velika ukoliko je vrednost koeficijenta od $\pm 0,50$ do ± 1 ¹⁶. Radi opisivanja i kvantifikovanja veze između zavisne i nezavisne varijable koristi se jednostruka linearna regresiona analiza. U ovom istraživanju zavisna varijabla je neto rezultat (dobitak ili gubitak), a nezavisna je koeficijent opšte likvidnosti. Regresiona analiza je vrlo značajna i često korišćena statistička metoda, a pored primene u ekonomiji primenjuje se i u ostalim društvenim naukama. Opšta jednačina za prosti linearni regresioni model je:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 x_i + \varepsilon_i \quad i = 1, 2, \dots, N$$

pri čemu su: Y_i i-ta zavisna promenljiva, x_i i-ta vrednost nezavisne promenjive, β_0 i β_1 su regresioni parametri, odnosno β_0 je odsečak ili slobodni član, a β_1 nagib, ε_i je stohastički član ili slučajna greška, N veličina osnovnog skupa, a i i-ta vrednost u osnovnom skupu.

Koeficijent opšte likvidnosti dobija se iz odnosa tekućih sredstava i kratkoročnih obaveza. Za kvalitetnije izvođenje zaključaka, u radu se primenjuju metode raščlanjavanja i poređenja, kao i metode analize i sinteze. Osnovni izvor podataka su zbirni finansijski izveštaji privrednih društava sektora A-Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, koje objavljuje i čuva Agencija za privredne registre Srbije (APR)¹⁷. Istraživanje obuhvata četrnaestogodišnji vremenski interval (2007-2020). Za statističku obradu podataka korišćen je statistički softver SPSS 26.

¹⁵ Lovrić Miodrag, Komić Jasmin, Stević Stevan (2006): Statistička analiza-metodi i primjena, Banja Luka, 364, fn 15.

¹⁶ Cohen Jacob (1988): Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences, New York, fn 16.

¹⁷ Agencija za privredne registre "Godišnji bilten finansijskih izveštaja" <https://www.apr.gov.rs/registri/finansijski-izvestaji/publikacije/godisnji--bilten-finansijskih-izvestaja.2127.html> (20.03.2022), fn 17.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Utvrđene vrednosti koeficijenta opšte likvidnosti preduzeća iz sektora poljoprivrede Srbije, vrlo su skromne i daleko ispod standarda koji je ≥ 2 (Tabela 1). Nažalost, to ukazuje da ova preduzeća imaju probleme sa obezbeđivanjem i održavanjem likvidnosti. Ključni razlog ugroženosti likvidnosti poljoprivrednih preduzeća treba prevashodno tražiti u neskladu između kratkoročnih obaveza i dugoročno vezanih sredstava, odnosno kratkoročne obaveze dospevaju za naplatu mnogo pre nego što se izvrši mobilizacija dugoročno vezanih sredstava.

Tabela 1: Dinamika koeficijenta opšte likvidnosti i neto rezultata

Godina	Koeficijenti opšte likvidnosti	Neto rezultat
2007	0,96	4.571.082
2008	0,97	-6.976.909
2009	0,92	-15.973.003
2010	0,87	-13.670.764
2011	0,83	10.175.988
2012	0,89	4.542.221
2013	0,90	9.536.963
2014	0,91	-188.304
2015	0,90	1.939.046
2016	0,95	8.620.549
2017	0,97	7.023.864
2018	1,00	-1.027.460
2019	1,04	6.184.712
2020	1,02	9.712.582

Izvor: Obračun na bazi podataka APR

Ako pratimo dinamiku neto rezultata u analiziranom periodu, možemo uočiti značajne varijacije ovog pokazatelja. Najuspešnija godina u posmatranom vremenskom nizu za poljoprivredna preduzeća Srbije bila je 2011, dok su najlošiji rezultati zabeleženi tokom 2009 i 2010. godine, prevashodno usled negativnih efekata svetske ekonomske i finansijske krize, koja je značajno uticala na pad poslovne aktivnosti skoro u svim sektorima privrede. Generalno, loši poslovni rezultati poljoprivrednog sektora Srbije odraz su hronično lošeg poslovnog ambijenta, vrlo čestih vremenskih neprilika (sušni periodi, poplave itd.) na koje su posebno osetljiva preduzeća ovog sektora, usko domaće tržište prodaje, monopoli, tehničko-tehnološko zaostajanje, značajan udeo uvoza, nedovoljan izvoz i proboj na nova tržišta.

Od činilaca koji najviše doprinose izvozu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda dominiraju: domaća potrošnja, izvozna tražnja, asortiman i kvalitet proizvoda, izvozni režim i sl. Obim uvoza prevashodno diktiraju: domaća proizvodnja i potrošnja, odnos domaćih i cena na inostranom tržištu, visina pri-

manja stanovništva, otvorenost domaćeg tržišta itd.¹⁸ Neophodno je da se nadležne institucije aktivnije uključe u stvaranje povoljnijeg privrednog ambijenta, čime se doprinosi rastu izvoza. Povećanje izvoza sa sobom povlači niz benefita od kojih su najznačajniji: ekonomski rast, povećanje zaposlenosti, rast životnog standarda domaćeg stanovništva i rast ukupnog priliva kapitala. Evidentno je da bi privrednom rastu RS značajno doprinelo i povećanje izvoza poljoprivrednih proizvoda višeg stepena obrade. Ipak, izvoznici se susreću sa različitim preprekama, čije razumevanje od strane nadležnih institucija je od izuzetne važnosti. Na taj način otvara se mogućnost znatno većeg izvoza na tržišta koja imaju povećanu tražnju za prerađenim poljoprivrednim proizvodima.¹⁹

Posmatrajući rezultate korelacione analize (Tabela 2), uočava se da Pirsonov koeficijent korelacije iznosi 0,158 tako da možemo konstatovati da postoji slaba veza između likvidnosti i neto rezultata poljoprivrednih preduzeća Srbije. Predznak ovog koeficijenta u posmatranom slučaju je pozitivan, što ukazuje da postoji slaba pozitivna povezanost ovih varijabli. Dakle, likvidnost poljoprivrednih preduzeća neznatno doprinosi njihovoj uspešnosti na kraju poslovne godine. Opravdanje ovakvog stava možemo potražiti u činjenici da je likvidnost zapravo vrlo promenjiva, kratkoročna kategorija, praktično dnevna, dok se profitabilnost utvrđuje za duži period, odnosno na kraju obračunskog perioda.

Tabela 2: Rezultati korelacione analize

	Neto finansijski rezultat	Koeficijent opšte likvidnosti
Pearson Correlation Neto finansijski rezultat	1,000	,158
Koeficijent opšte likvidnosti	,158	1,000

Izvor: Proračuni autora pomoću softvera SPSS

Rezultati regresione analize (Tabela 3) ukazuju da likvidnost statistički značajno ne determiniše uspešnost poslovanja poljoprivrednih preduzeća. Takvo tumačenje zasnovano je na osnovu dobijene vrednosti koeficijenta determinacije (R Square). On pokazuje koliki deo varijanse zavisne promenjive objašnjava dobijeni model. U ovom slučaju je 0,025 odnosno izraženo u procentima to je oko 2,5%. Dakle, likvidnost oko 2,5% objašnjava varijanse neto rezultata poljoprivrednih preduzeća Srbije. S obzirom da se vrlo često ističe da koeficijent determinacije daje previše optimistične rezultate kod malih uzoraka, u ovom istraživanju radi izvođenja verodostojnijeg zaključka posmatrana je vrednost i korigovanog koeficijenta determinacije (Adjusted R square). Ovaj pokazatelj koriguje vrednost korigovanog koeficijenta determinacije i u ovom slučaju ima negativnu vrednost.

¹⁸ Zlatanović Vesna (2017): "Karakteristike proizvodnje i prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u svetu i Republici Srbiji", *Megatrend revija*, 14/1, 83-106, fn 18.

¹⁹ Bogdanović Strahinja, Hadžić Miroljub (2018): „Podsticanje izvoza poljoprivrednih proizvoda viših faza prerade“, *Ekonomija: teorija i praksa*, 9/1, 35-50, fn 19.

Tabela 3: Glavni rezultati regresione analize

Model	R	R Square	Adjusted R Square	F	Sig.
1	,158	,025	-,056	,306	,590

Izvor: Proračuni autora pomoću softvera SPSS

Za ispitivanje statističke značajnosti regresionog modela korišćeni su rezultati F testa (Tabela 3). Nulta hipoteza podrazumeva da likvidnost nema značajnu povezanost sa neto rezultatom. Alternativna hipoteza podrazumeva da likvidnost ima statistički značajnu povezanost sa neto rezultatom. Iznos F testa 0,306 (Sig.0,59>0,05) ukazuje da se prihvata nulta hipoteza, a odbacuje alternativna, što govori da nema signifikantne povezanosti između likvidnosti i uspešnosti privrednih društava iz oblasti poljoprivrede Srbije.

4. ZAKLJUČAK

Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se rasvetli povezanost likvidnosti i uspešnosti poslovanja poljoprivrednih preduzeća Srbije, odnosno da se ispita u kojoj meri likvidnost utiče na neto rezultat poljoprivrednih preduzeća Srbije. Upotrebljeni su podaci iz zbirnih finansijskih izveštaja preduzeća iz oblasti A-Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo za četrnaestogodišnji vremenski period (2007-2020). Radi se o dovoljno dugom i reperezentativnom periodu za prepoznavanje jasnih uzročno-posledičnih veza između posmatranih pojava. Rezultati korelacione analize upućuju na zaključak da postoji vrlo slaba pozitivna povezanost između likvidnosti i finansijskog rezultata poljoprivrednih preduzeća Srbije. Predloženi regresioni model je prikazao da likvidnost statistički značajno ne utiče na uspešnost poslovanja poljoprivrednih preduzeća.

Dobijeni rezultat može poslužiti kao dobra baza za ispitivanja u budućnosti vezana za utvrđivanje determinanti uspešnosti preduzeća iz sektora poljoprivrede, s tim da se preporučuje uključivanje i sagledavanje uticaja većeg broja varijabli kao što su veličina preduzeća, vrednost imovine, zaduženost, solven-tnost i slično.

LITERATURA

- Agencija za privredne registre Srbije “Godišnji bilten finansijskih izveštaja” <https://www.apr.gov.rs/registri/finansijski-izvestaji/publikacije/godisnji-bilten-finansijskih-izvestaja.2127.html> (20.03.2022).
- Bogdanović Strahinja, Hadžić Miroljub (2018): „Podsticanje izvoza poljoprivrednih proizvoda viših faza prerade“, *Ekonomija: teorija i praksa*, 9/1, 35-50.
- Cohen Jacob (1988): *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*, New York.
- Denčić-Mihajlov Ksenija (2014): „Profitability during the financial crisis- Evidence from the regulates capital market in Serbia“, *South-Eastern Journal of Economics*, 1/2014, 7-33.
- Eljelly M. Abuzar (2004): “Liquidity - profitability tradeoff: An empirical investigation in an emerging market”, *International Journal of Commerce and Management*, 14 /2, 48-61.
- Gitman Lawrence (2003): *Principle of Managerial Finance*, Boston.
- Goddard John, Tavakoli Manouche, Wilson O.S. John (2005): „Determinants of Profitability in European Manufacturing and Services: Evidence from Dynamic Panel data“, *Applied Financial Economics*, 15/18, 1269-1289.
- Jakšić Dejan, Vuković Bojana, Mijić Kristina (2011): “Analiza finansijskog položaja poljoprivrednih preduzeća u Republici Srbiji”, *Ekonomika poljoprivrede*, 58/1, 78-90.
- Konadu, J.Sarpong (2009): „Liquidity and Profitability-Empirical evidence from banks in Ghana“, *The Journal of Finance*, 52/6, 12-23.
- Lovrić Miodrag, Komić Jasmin, Stević Stevan (2006): *Statistička analiza- metodi i primjena*, Banja Luka.
- Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (2020): *Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji*, Beograd.
- Odalo K.Samuel, Achoki George, Njuguna Amos (2016): „Relating Company Size and Financial Performance in Agricultural Firms Listed in the Nairobi Securities Exchange in Kenya“, *International Journal of Economics and Finance*, 8/9, 34-40.
- Pervan Maja, Pervan Ivica, Todorić Matea (2012): „Firm Ownership and Performance: Evidence for Croatian Listed Firms“, *Engineering and Technology*, 61/2012, 964-970.
- Rajcaniova Miroslava, Bielik Peter (2008): „Determinants of variations in firm-level performance“, *Acta economica et informatica* 1/2008, 1-4.
- Ross Stephen, (2000): *Corporate Finance*, New York.
- Stevanović Nikola, Malinić Dejan (2003): *Upravljačko računovodstvo*, Beograd.

- Tomaš-Miskin Sonja (2021): „Finansijska analiza kao deo izveštavanja finansijskog menadžmenta proistekla iz preporuka interne revizije u preduzećima“, Megatrend revija, 18/3, 127-142.
- Vukoje Veljko (2015): Finansijski položaj preduzeća iz oblasti poljoprivrede i prehrambene industrije Vojvodine, Novi Sad.
- Zlatanović Vesna (2017): “Karakteristike proizvodnje i prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u svetu i Republici Srbiji“, Megatrend revija, 14/1, 83-106.

Ljubiša Ševkušić

<https://orcid.org/0009-0002-8281-8916>

Radomir Bodiroga

<https://orcid.org/0000-0001-7863-8440>

UDC 658.153(497.11)

658.14/15:631.1(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2401069S

Original scientific paper

Received 15.11.2023.

Approved 12.03.2024..

THE IMPACT OF LIQUIDITY ON THE FINANCIAL SUCCES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Summary: *It is often pointed out in the literature that liquidity is one of the key determinants of a company's success. However, the impact of liquidity is not the same for all economic entities, but it largely depends on the activity in which the company is engaged. In this regard, the main preoccupation of this paper is to examine the effects of liquidity on the financial results of enterprises in the agricultural sector of Serbia. In addition to simple correlation and regression analysis, the paper used methods of parsing and comparison, as well as methods of analysis and synthesis. The results of the research clearly show that there is a weak positive correlation between liquidity and financial results of agricultural enterprises in Serbia, ie. that liquidity doesn't significantly determine the success of these companies.*

Keywords: *analysis, agriculture, financial result, Republic of Serbia*

Dejan Gligović*

<https://orcid.org/0000-0003-2698-7387>

Aleksandra Brakus**

<https://orcid.org/0000-0003-3259-8505>

Vladan Jović***

<https://orcid.org/0009-0004-1676-6518>

UDK 343.53:657.632(497.11)

005.332.8:005.5

DOI: 10.5937/MegRev2401079G

Originalni naučni rad

Primljen 17.12.2023.

Odobren 28.02.2024.

ZNAČAJ FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA ZA PROCES UPRAVALJANJA U SREDNJIM PREDUZEĆIMA, PRIMER REPUBLIKE SRBIJE

Sažetak: *Upravljanje od strane nosioca odlučivanja u srednjim preduzećima u savremenim društveno-ekonomskim uslovima može da se uspešno poboljša korišćenjem forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije u procesima redovnog poslovanja. Osnova za takvo posmatranje upravljačke uloge top menadžmenta predstavlja primena realnog izveštavanja u svim delovima u preduzeću i to o svim bitnim događajima koji su nastali u određenom periodu posmatranja odnosno za koji se izveštavanje odnosi. Forenzičko računovodstvo u osnovi se uvodi sa ciljem realnog smanjenja negativnosti u poslovanju poput: privrednih afera unutar pravnih lica, špekulativnih radnji u nastajanju unutar preduzeća ili u odnosu na lažno, netačno i neistinito izveštavanje prema bankama, državnim organima i dr., sprečavanju koruptivnih radnji, malverzacija u javnim nabavkama, odnosno jednom rečju u sprečavanju kriminalnih aktivnosti. Forenzička revizija u suštini na osnovu dobijenih dokumenata vrši poverene poslove i u izveštajima o urađenim poslovima obaveštava top menadžment u vidu preporuka kako da u budućnosti spreči i otkloni nezakonito poslovanje, odnosno da ga dovede na podnošljiv nivo u redovnom poslovanju heterogenih pravnih lica.*

Ključne reči: *finansijsko izveštavanje, forenzičko računovodstvo i revizija, menadžment.*

* Visoka škola modernog biznisa, Terazije 27, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: gligovicdejan@gmail.com

** Visoka škola modernog biznisa, Terazije 27, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: brakus011@gmail.com

*** Uprava carina, Beograd.
E-mail: vladan.cmec@gmail.com

1. UVOD

Forenzičko računovodstvo u osnovi se uvodi sa ciljem realnog smanjenja negativnosti u poslovanju. Forenzička revizija u suštini na osnovu dobijenih dokumenata vrši poverene poslove i u izveštajima o urađenim poslovima obaveštava top menadžment u vidu preporuka kako da u budućnosti spreči i otkloni nezakonito poslovanje.

Cilj uvođenja forenzičkog računovodstva je da se na transparentan način uvede u poslovanje velikog broja pravnih lica i to veoma različitih po veličini, pretežnoj delatnosti u kojoj egzistiraju i dr. parametrima a sve sa ciljem realnog smanjenja negativnosti u redovnom poslovanju.^{1, 2, 3, 4, 5}

Forenzičko računovodstvo suštinski treba da omogući sprečavanje nastanka privrednih afera unutar pravnih lica, treba da smanji mogućnost nastajanja spekulativnih radnji u preduzeću, kao i da smanji broj lažnog izveštavanja, netačnog i neistinitog izveštavanja prema bankama, državnim organima i dr., subjektima kao i da omogući sprečavanje koruptivnih radnji, malverzacija u javnim nabavkama, odnosno jednom rečju u sprečavanju kriminalnih aktivnosti u poslovanju preduzeća.^{6, 7, 8, 9}

Takvo posmatranje forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije podrazumeva sveobuhvatnost pre svega celovitog i pre svega realnog izveštavanja o

¹ Alshurafat, H., Beattie, C., Jones, G. & John Sands, J. (2020): *Perceptions of the usefulness of various teaching methods in forensic accounting education*, Accounting Education, 29:2, 177-204.

² Akkeren, J. & Tarr, J. (2022): *The application of experiential learning for forensic accounting students: the Mock trial*, Accounting Education, 31:1, 39-66.

³ Al-Nimer, M. & Mustafa, F. (2022): *Accounting students' demographics and competencies: the mediating role of student engagement*, Accounting Education, 31:2, 213-241.

⁴ Vysotskaya, A., Kolvakh, O. & Stoner, G. (2016): *Mutual calculations in creating accounting models: a demonstration of the power of matrix mathematics in accounting education*, Accounting Education, 25:4, 396-413.

⁵ Branicki, L., Brammer, S., Linnenluecke, M. & Houghton, D. (2023): *Accounting for resilience: the role of the accounting professions in promoting resilience*, Accounting and Business Research, 53:5, 508-536.

⁶ Alshurafat, H., Alaqrabawi, M. & Shbail, M. (2023): *Developing learning objectives for forensic accounting using bloom's taxonomy*, Accounting Education.

⁷ Bebbington, J., Laine, M., Larrinaga, C. & Michelon, G. (2023): *Environmental Accounting in the European Accounting Review: A Reflection*, European Accounting Review, 32:5, 1107-1128.

⁸ Hammour, H. (2018): *Influence of the attitudes of Emirati students on their choice of accounting as a profession*, Accounting Education, 27:4, 433-451.

⁹ Akinbowale, O., Mashigo, P. & Zerihun, M. (2023): *The integration of forensic accounting and big data technology frameworks for internal fraud mitigation in the banking industry*, Cogent Business & Management, 10:1.

nastalim poslovnim bitnim događajima uz uslov da se spreče neželjena delovanja kako radnika tako i menadžmenta prema imovini pravnih lica.^{10, 11, 12, 13, 14, 15}

Tako posmatrano delovanje forenzike uopšteno gledano znači podizanje opšteg nivoa sigurnosti i bezbednosti poslovanja u heterogenim pravnim licima, odnosno na takav način posmatrano donošenje upravljačkih odluka podrazumeva formiranje poslovnog upravljanja uz postojanje realnog finansijskog izveštavanja ali za razliku od klasičnog izveštavanja ono u sebi sadrži komponentu otklanjanja špekulativnih radnji u poslovanju, odnosno na realno prihvatljiv nivo.

2. POSTOJANJE UTICAJA OKOLINE NA REALNO POSLOVANJE PREDUZEĆA U REPUBLICI SRBIJI

Uticaji realnog okruženja na preduzeća i njihovo poslovanje ogleda se u mogućem permanentnom uticaju kriminalnih aktivnosti i radnji kako unutar preduzeća tako i mogućih uticaja iz okruženja na realno poslovanje i efekte takvog poslovanja.

Postojanje korupcije na svim nivoima utiče na veliki broj pravnih lica, na predstavnike vlasti i javnih institucija, čije se usluge permanentno i masovno koriste (sudstvo, javne službe, zdravstvo, prosveta i dr.).

Prema tome uticaji korupcije mogu se posmatrati kao stalni uticaji a što je još tragičnije takvi uticaji sve manji broj pravnih lica i pojedinačnih ljudi već manje interesuju u smislu pokretanja aktivnosti prema počiniteljima nedozvoljenih aktivnosti.

S druge strane, nesposobnost i neblagovremeni odgovori države i njenih nadležnih institucija, pokazuju odlučnost a u praksi nemoć državnih organa da spreče kriminalne aktivnosti, što pogubno deluje kako na građanstvo tako i na heterogene pravne subjekte unutar države.

¹⁰ Paisey, C. & Paisey, N. (2017): *The decline of the professionally-qualified accounting academic: Recruitment into the accounting academic community*, Accounting Forum, 41:2, 57-76.

¹¹ Karatzimas, S. (2023): *Government accounting literacy as an attribute of smart citizenship*, Public Money & Management, 43:4, 293-301.

¹² Sahdan, M., Cowton, C. & Drake, J. (2020): *Forensic accounting services in English local government and the counter-fraud agenda*, Public Money & Management, 40:5, 380-389-

¹³ Leveson, Ms, L. (2004): *Encouraging better learning through better teaching: a study of approaches to teaching in accounting*, Accounting Education, 13:4, 529-548.

¹⁴ Utama, A. & Basuki, B. (2022): *Exploration of themes based twitter data in fraud-forensic accounting studies*, Cogent Business & Management, 9:1.

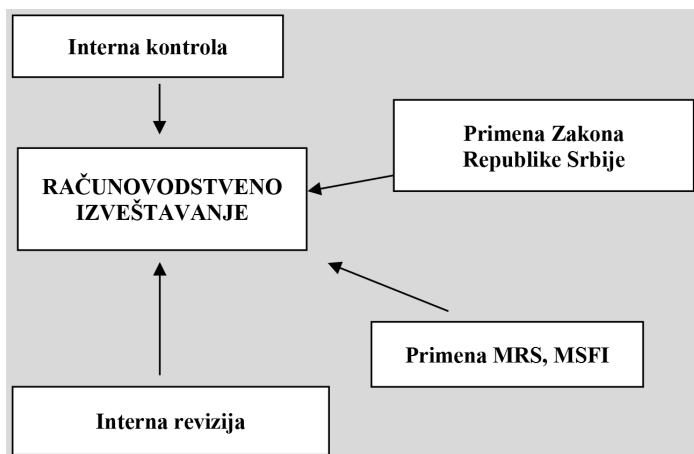
¹⁵ Sopt, J. (2023): *An American Political Ideological Conflict and Its Revelations About Accounting and the Accounting Profession*, Social and Environmental Accountability Journal, 43:2, 151-179.

Da bi se ti problemi otklonili potrebno je pronaći mehanizme odvrćanja od pomenutih uticaja na poslovanje pre svega pravnih lica. U tom kontekstu potrebno je pronaći nove načine delovanja, a jedan od novih načina uticaja u smislu otklanjanja špekulativnih formi ponašanja je uvođenje forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije, sa ciljem smanjenja negativnih uticaja na poslovanje.

Osnova za takvo delovanje leži u:

- Postojanju pozitivne Zakonske regulative iz oblasti računovodstva,
- Pozitivnih zakona iz oblasti revizije,
- Volja upravljačkog tima za smanjenjem uticaja špekulacija unutar preduzeća,
- Smanjenja uticaja donošenja loših poslovnih odluka od strane organa upravljanja a koji imaju pozadinu u otuđenju imovine ili dela imovine preduzeća od strane menadžmenta,
- Donošenja upravljačkih odluka iz oblasti računovodstva i revizije, sa ciljem smanjenja špekulativnih radnji u preduzeću i
- Primena Zakonskih regulativa, koja su usvojena od strane forenzičkog računovodstva a koja suštinski usmeravaju svoje aktivnosti u cilju otklanjanja štetnih radnji po poslovanje heterogenih pravnih lica, koja smanjuju malverzacije kako zaposlenih u pomenutim pravnim licima tako i one koje mogu nastati iz okruženja pravnog lica.

Prikaz mogućeg toka donošenja validnih poslovnih odluka a koje su nastale nakon obavljenog posla u delu računovodstva koje posluje po principima forenzičkog računovodstva, autori su prikazali u slikama od 1 do 2.

Slika broj 1: Prikaz donošenja poslovnih odluka koja nastaje nakon rada forenzičkog računovodstva i revizije u izveštavanju preduzeća u Republici Srbiji

Izvor: Autori, 2023.

Slika broj 2: *Prikaz mogućeg toka uticaja forenzike na donošenje poslovnih odluka i efektiranje poslovanja u preduzećima.*

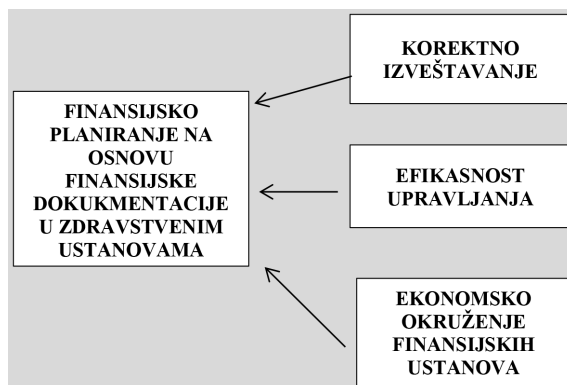
Izvor: Autori, 2004.

3. FORMIRANJE PRIHVATLJIVOG MODELA KOJI SE ZASNIVA NA RADU FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U HETEROGENIM PRAVNIM LICIMA U REPUBLICI SRBIJI

Formiranje prihvatljivog modela poslovnog odlučivanja u heterogenim pravnim licima a koja primenjuju u svom radu forenzičko računovodstvo i forenzičku reviziju, a što se vezuje za poslovanje brojnih pravnih lica u Republici Srbiji treba da uvaži sledeće korake i to:

- Donošenje odluke o uvođenju forenzičkog računovodstva u redovne procese upravljanja,
- Donošenje odluke o uvođenju forenzičke revizije u redovne procese upravljanja,
- Sticanje i raspolaganje sredstvima preduzeća sa što manje štetnih uticaja na optimalno poslovanje preduzeća,
- Saradnja sa bankarskim organizacijama,
- Redovno i vanredno popisivanje imovine u cilju otklanjanja posledica krađe i lošeg upravljanja u preduzeću,
- Saradnja sa državnim organima,
- Druga pitanja iz domena forenzike i standarda koje treba preduzeće da implementira u redovne procese upravljanja.

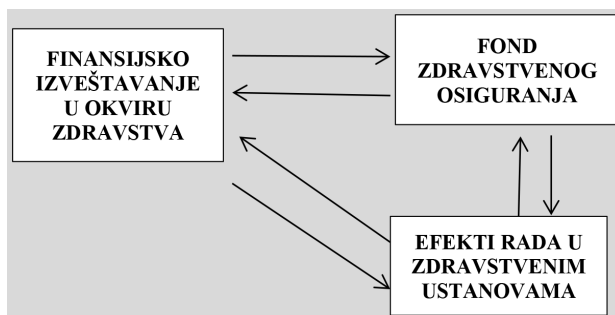
Prikaz uticaja mogućeg modela forenzike koji se uvodi u redovno poslovanje preduzeća u Republici Srbiji dat je u prikazu na slici 3.

Slika broj 3: Prikaz uticaja na forenzike na poslovanje preduzeća u Republici Srbiji

Izvor: Autori, 2024.

Prikaz generalnog toka uticaja forenzike na poslovanje preduzeća kretanja, dato je u prikazu slike 4.

Slika broj 4: Prikaz toka delovanja forenzike na poslovanje u preduzećima u Republici Srbiji.

Izvor: Autori, 2024.

4. DOKUMENTACIJA U RADU FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA I FORENZIČKE REVIZIJE

Osnova za nesmetan rad forenzičkog računovodstva i revizije su dokumenta koja nastaju u radu preduzeća. Tu se pre svega misli na analizu finansijskih izveštaja u okviru redovnog finansijskog izveštavanja svih delova preduzeća prema top menadžmentu a koje su imali da vide ovlašćeni u radu forenzike u preduzeću.

Cilj takvog delovanja je ostvarivanje optimalizacije poslovanja pre svega u cilju smanjenja špekulativnih radnji u preduzećima i dovođenja takvih radnji i prihvatljiv nivo delovanja.

Forenzika preduzeća u svom radu koristi:

- Pokazatelje uspešnosti poslovanja;
- Pokazatelje koji realno ocrtavaju bilansne pozicije, pogotovo koje se odnose na prikaz uspešnosti poslovanja;
- Pokazatelje koji daju realnu sliku o prikazu kretanja novčanih tokova u radu pravnih lica u određenom vremenskom periodu posmatranja;
- Pokazatelje koji prikazuju realne promene na kapitalu pravnog lica u određenom vremenskom periodu posmatranja za koji se sastavlja izveštaj;
- Pokazatelje koji oslikavaju na realan način stvarne rezultate poslovanja pravnog lica;
- Prikazivanje objašnjenja u vidu kratkih zapisa koji pojašnjavaju na koji način je nastalo samo finansijsko izveštavanje u pravnom licu;
- Kontrola procesa u preduzećima;
- Donošenje raznovrsnih odluka kojima se smanjuje štetno delovanje po poslovanje preduzeća;
- Uspostavljanje kontrolnih aktivnosti u preduzećima na osnovu nalaza forenzičke revizije;
- Prikaz odluka organa upravljanja;
- Donošenja poslovno-finansijskih odluka i
- Donošenje mera unapređenja budućeg poslovanja.

Tabela 1: Način prezentacije i prikaz prednosti i nedostataka u poslovanju preduzeća.

Izabrani metod korišćenje	Prednosti	Nedostaci	Napomene
Prezentacija	Lakoća primene, Fleksibilnost, Rešava nedostatke izveštavanja, Olakšava izvršenje poslova, Fokus na bitne događaje	Ne prikazuje sve dokaze, Otežan prikaz složenih događaja, Zahteva dugotrajnu pripremu, Snažan uticaj pojedinih osoba u preduzeću, Korisnik može zahtevati ponovljeno izveštavanje i drugo.	Snažan uticaj na rad preduzeća. Mogući nivo uticaja iznad 7 u intervalu 1-10.
Standardni metod	Dobro za složena izveštavanja, Daje opšte informacije, Odmah daje prikaz dokaza top menadžmentu i dr.	Zahtevaju više vremena, Može dovesti do zapostavljanja drugih izveštaja, Poteškoća u prihvatanju pojedinih izveštaja, Mogu biti ne blagovremeni.	Srednji nivo uticaja na poslovanje preduzeća. Mogući nivo uticaja do 7 u intervalu 1-10.

Izvor: Autori, 2024.

5. ZAKLJUČAK

Autori studije su u fokusu ovog rada imali za cilj da daju prikaz forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije u kontekstu narastajućih potreba za smanjivanjem uticaja špekulativnih radnji i kriminalnih aktivnosti. Posmatranje je bilo usmereno kako na poslovanje u preduzećima tako i na preliivanje takvih uticaja na izveštavanje prema državnim organima. Sve to je urađeno kako bi se prikazao realni značaj pristupa koji je blizak nekom optimalnom nivou izveštavanja u preduzeću, odnosno modeliranja koje će uvažiti osnovne postulate forenzike (Slika 1-4). Kao drugi zaključak koji proizilazi iz ovog rada mogao bi se navesti da postoji neophodnost posmatranja dokumentacije u realnom radu forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije, što su autori i prikazali u Tabeli 1. Kao treći zaključak bi se mogao izvesti da postoji neophodnost prikaza bitnih aktivnosti poslovanja u preduzećima ali uz permanentno uvažavanje brojnih kontrolnih aktivnosti u kompanijama, jer iste moraju na što realniji način prikazati poslovanje preduzeća kako bi se na osnovu realnih prikaza uticalo na smanjenje štetnog poslovanja po samo preduzeće prvenstveno od strane zaposlenih u samim preduzećima. Na kraju treba istaći da u savremenim uslovima, je od izuzetnog značaja uspostavljanje realnog sistema funkcija kontrole poslovnih procesa u preduzećima, ali i u državnim organima, bankama i drugim subjektima koji zahtevaju realno izveštavanje o poslovanju u preduzećima.

LITERATURA

- Alshurafat, H., Beattie, C., Jones, G. & John Sands, J. (2020): *Perceptions of the usefulness of various teaching methods in forensic accounting education*, Accounting Education, 29:2, 177-204, DOI: 10.1080/09639284.2020.1719425
- Alshurafat, H., Alaqrabawi, M. & Shbail, M. (2023): *Developing learning objectives for forensic accounting using bloom's taxonomy*, Accounting Education, DOI: 10.1080/09639284.2023.2222271
- Akinbowale, O., Mashigo, P. & Zerihun, M. (2023): *The integration of forensic accounting and big data technology frameworks for internal fraud mitigation in the banking industry*, Cogent Business & Management, 10:1, DOI: 10.1080/23311975.2022.2163560
- Akkeren, J. & Tarr, J. (2022): *The application of experiential learning for forensic accounting students: the Mock trial*, Accounting Education, 31:1, 39-66, DOI: 10.1080/09639284.2021.1960573
- Al-Nimer, M. & Mustafa, F. (2022): *Accounting students' demographics and competencies: the mediating role of student engagement*, Accounting Education, 31:2, 213-241, DOI: 10.1080/09639284.2021.1999278

- Bebbington, J., Laine, M., Larrinaga, C. & Michelon, G. (2023): *Environmental Accounting in the European Accounting Review: A Reflection*, European Accounting Review, 32:5, 1107-1128, DOI: 10.1080/09638180.2023.2254351
- Branicki, L., Brammer, S., Linnenluecke, M. & Houghton, D. (2023): *Accounting for resilience: the role of the accounting professions in promoting resilience*, Accounting and Business Research, 53:5, 508-536, DOI: 10.1080/00014788.2023.2219148
- Hammour, H. (2018): *Influence of the attitudes of Emirati students on their choice of accounting as a profession*, Accounting Education, 27:4, 433-451, DOI: 10.1080/09639284.2018.1490913
- Karatzimas, S. (2023): *Government accounting literacy as an attribute of smart citizenship*, Public Money & Management, 43:4, 293-301, DOI: 10.1080/09540962.2021.1965311
- Leveson, Ms, L. (2004): *Encouraging better learning through better teaching: a study of approaches to teaching in accounting*, Accounting Education, 13:4, 529-548, DOI: 10.1080/0963928042000306819
- Paisey, C. & Paisey, N. (2017): *The decline of the professionally-qualified accounting academic: Recruitment into the accounting academic community*, Accounting Forum, 41:2, 57-76, DOI: 10.1016/j.accfor.2017.02.001
- Sahdan, M., Cowton, C. & Drake, J. (2020): *Forensic accounting services in English local government and the counter-fraud agenda*, Public Money & Management, 40:5, 380-389, DOI: 10.1080/09540962.2020.1714208
- Sopt, J. (2023): *An American Political Ideological Conflict and Its Revelations About Accounting and the Accounting Profession*, Social and Environmental Accountability Journal, 43:2, 151-179, DOI: 10.1080/0969160X.2023.2176334
- Utama, A. & Basuki, B. (2022): *Exploration of themes based twitter data in fraud-forensic accounting studies*, Cogent Business & Management, 9:1, DOI: 10.1080/23311975.2022.2135207
- Vysotskaya, A., Kolvakh, O. & Stoner, G. (2016): *Mutual calculations in creating accounting models: a demonstration of the power of matrix mathematics in accounting education*, Accounting Education, 25:4, 396-413, DOI: 10.1080/09639284.2016.1191273

Dejan Gligović
<https://orcid.org/0000-0003-2698-7387>

Aleksandra Brakus
<https://orcid.org/0000-0003-3259-8505>

Vladan Jović
<https://orcid.org/0009-0004-1676-6518>

UDC 343.53:657.632(497.11)
005.332.8:005.5

DOI: 10.5937/MegRev2401079G

Original scientific paper

Received 17.12.2023.

Approved 28.02.2024.

THE IMPORTANCE OF FORENSIC ACCOUNTING FOR THE MANAGEMENT PROCESS IN MEDIUM-SIZED ENTERPRISES, THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: *Management by decision-makers in medium-sized enterprises in modern socio-economic conditions can be successfully improved by using forensic accounting and forensic audit in regular business processes. The basis for such observation of the managerial role of top management is the application of real reporting in all parts of the company, and that of all important events that occurred in a certain period of observation, i.e. for which the reporting refers. Forensic accounting is basically introduced with the aim of realistically reducing negativity in business, such as: economic affairs within legal entities, speculative actions emerging within companies or in relation to false, inaccurate and untrue reporting to banks, state authorities, etc., preventing corrupt actions, fraud in public procurement, that is, in a word, in the prevention of criminal activities. Forensic audit essentially performs entrusted tasks on the basis of the obtained documents and informs the top management in the reports on the performed tasks in the form of recommendations on how to prevent and remove illegal business in the future, that is, to bring it to a tolerable level in the regular business of heterogeneous legal entities.*

Keywords: *financial reporting, forensic accounting and auditing, management.*

THE MONETARY POLICY OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN COMPARISON WITH NEIGHBORING COUNTRIES IN THE PERIOD FROM 2019-2024. YEARS

Summary: *Economic as well as economic progress of each country largely depends on the developed strategy and application of adequate monetary policy, where their mutual dependence permeates and is conditioned by numerous factors that are part of internal and external events. The period from 2019 to 2024 is accompanied by changes on the global level, which have natural and geopolitical characteristics. The readiness of each country to deal with the emerging problems in monetary policy largely depends on its readiness and the strategic frameworks in which it previously implemented monetary policy. Essentially, it is important to keep in mind that the coordination of monetary policy on the global level has a significant role, because the interdependent economy and economy has an impact on the stability of the monetary system of each country. In order to observe the similarities but also the differences in the monetary policy of the Republic of Serbia and the surrounding countries, the work deals with analysis and comparison in the period from 2019 to 2024.*

Keywords: *monetary policy, coordination of monetary systems, global crisis, Republic of Serbia, neighboring countries*

* Univerzitet Singidunum, Beograd, Srbija.
E-mail: stefan.dubovac92@gmail.com

1. INTRODUCTION

Economic trends within each country, in their scope and intensity of development, reflect on the overall economic and monetary policy, where it should certainly be borne in mind that internal and external influences are very often of crucial importance. Looking at the period from 2019 to 2023, viewed from a global perspective, it is very oscillatory in terms of numerous natural but also political problems, where real economic and monetary confrontations have arisen due to the emergence of pandemics as well as war conflicts. The problems caused by such influences are particularly felt by countries whose economy is not significantly developed or is unstable in terms of currency fluctuations. The Republic of Serbia, which has been basing the last decade on strategic development and achieving stability of economic empowerment, is also directing its monetary policy in parallel in order to stay in step with overall economic trends. That is why, in the period of emergence of global problems and possible negative impact on the economic system, the Republic of Serbia relatively effectively faced the problems with numerous measures, which in some way reduced the collapse of the monetary system. As a contribution to this, a comparative analysis of the monetary policy of the Republic of Serbia and the surrounding countries, for the period 2019 to 2023 with projections for 2024, can also be used, which is essentially the subject of this work. Therefore, the goal of the work is to observe the effects of monetary policy on the overall development of countries, especially when considering the period that is analyzed in relation to the projections of the further development of the monetary system. In order to more adequately present the subject and the goal of the work, the methodological approach is first of all analytical-statistical, where, based on previous research in this area, the monetary policy in this period is analyzed using a comparative method. It is important to keep in mind that when monitoring the environment, one thinks first of all of the countries of the former Yugoslavia, where Bulgaria and Romania are additionally looked at. Also, it should be borne in mind that almost all observed surrounding countries are part of the European Union, candidates or are in the process of negotiations, which certainly has an impact on the development of the monetary system of the countries.

2. COORDINATION OF THE MONETARY SYSTEM AS A RESPONSE TO GLOBAL CRISES

The problems that have arisen on the global level, and which can consequently have an impact on general economic and economic trends, reflect negatively on the monetary system of the states, and that is why the need to constantly review the theoretical postulates on which the future monetary policy

will be developed has been observed. The significant fact that the coordination of monetary systems is necessary, which would equalize the consequences of negative economic trends, which often turn into crisis situations, was certainly observed there ¹. Substantial changes in the coordination aspect are reflected in certain modifications within the strategy, where flexibility is possible in targeting inflation, from directing prices to the aggregate level to the influence that central banks can have ². The essence of the coordination of monetary movements within countries, especially when economic problems are present, must be within the framework of an active global process, which will increase their interdependence, and which can have the effect of reducing the negative consequences of monetary policy to a minimum, thereby transferring the reflection of the domestic economy on countries in the surrounding area ³. This practically means that the macroeconomics of one country, which consequently creates the instability of the monetary policy, can be effectively transferred to the macroeconomic plan, both of neighboring countries and on a wider global level.

Bearing in mind that within the European Monetary Union, there are several holders of fiscal and one carrier monetary politics, coordination macroeconomic politics it comes to the fore more and more, which in practice can mean that in addition to the positive effect, it also has its negative consequences. On the other hand, countries that are not part of the European Union can develop their monetary and fiscal policy autonomously, but this requires strong discipline in budget operations, as well as constant supervision by the Central Bank. In such conditions, the monetary policy of these countries undergoes constant review by the IMF, analysis of micro and macroeconomic trends, as well as coordination of all actors in order to achieve liquidity and make the monetary system stable.

The Republic of Serbia, as a candidate for membership of the European Union, sets its monetary policy according to the arrangements and guidelines of the IMF, and on the basis of which it develops a strategy, which must be harmonized with the real situation in the country as well as movements on the global level. The environment of the Republic of Serbia itself is mainly within the framework of the states that are members of the Union, and in order to create a picture of the movement and state of the monetary policy of Serbia, the analysis is based on the presentation of the state of our country, with the overall monetary policies of the sur-

¹ Carney, M. (2019, August): The growing challenges for monetary policy in the current international monetary and financial system. *Remarks at the Jackson Hole symposium*, Vol. 23, 377-411.

² Brkan-Vejzović, AIDA, & Bajramović, A. (2020): Causality of macroeconomic trends and capital market performance. *Proceedings of the Džemal Bijedić University in Mostar. Faculty of Economics*, 18 (29), 33-47

³ Bartsch, E., Boivin, J., Fischer, S., Hildebrand, P., & Wang, S. (2019): Dealing with the next downturn: From unconventional monetary policy to unprecedented policy coordination. *Macro and Market Perspectives*, 105, 1-16.

rounding countries that are members of the European Union, and for the period from 2019 to 2023. This period is important for analysis, in order to see the effects of the measures implemented by all countries, so that the crisis that started with the pandemic and continued with the war in Ukraine, was overcome and reflected in the domain of monetary policy stability. The need for an analytical approach stems from the need to observe how much and whether the guidelines and measures adopted by our monetary policy are in sync with the policy implemented by neighboring countries, which as members of the European Union implemented with a coordinating policy. Certainly, it should be borne in mind that the Republic of Serbia, as a candidate for membership of the Union, is obliged to monitor monetary flows and adjust its policy according to the strategy of Europe.

3. THE READINESS OF THE MONETARY POLICY OF THE REPUBLIC OF SERBIA FOR THE CRISIS

The economic and financial period until 2013 was extremely unstable for Serbia, which was accompanied by unstable monetary policy and negative macroeconomic balance. Changed by the reform of the monetary system, the strategy is aimed at stabilizing finances, especially the public sector, and at the same time strengthening and recovering the economy ⁴. The basis of the package measures of monetary policy is based on principles that are guided by special fiscal rules, responsible fiscal management, stronger fiscal discipline, coordination at all levels of government, and at the same time risk reduction and ensuring long-term sustainability.

Monetary consolidation took place strongly aimed at stabilization, but also in phases, so the first initial step was aimed at estimating and increasing GDP, with an increase in employment and the formation of time series of capital. As the assessment of Serbia's capital in the period up to 2019 recorded a growth of almost 40%, the strategy was further focused on investments that would be significantly above the level of depreciation, and could significantly further influence the increase in GDP, which ranged from projections for a 12.5% increase in GDP ⁵. Mainly this investment investment, according to monetary policy assessments, would be necessary but also sufficient to achieve stability and preserve the real value of the capital, which would ensure economic capacity in Serbia.

Monetary consolidation, which was strategically determined in this period, first of all meant that the Republic of Serbia would achieve significant progress and economic growth by achieving macroeconomic stabilization, privatization, invest-

⁴ Ješić, M. (2016): The role of the fiscal agent in the success of the inflation targeting monetary regime. *Economic ideas and practice*, no. 21, 77-99

⁵ Nikolić, I. (2023): *Economy of Serbia monitored through the lens of MAT in the period 2020-2023*. Economic Institute, Belgrade

ments, foreign investments, restructuring of the banking and public sector, which was a kind of challenge because the deficit was already becoming high. current balance of payments and high external debt. We can illustrate the real state of the economy and with it the state of our monetary system in this period through the movement of our most important economic branch - mining, but also foreign trade, and in both cases, from their development, a stable monetary system can be ensured.

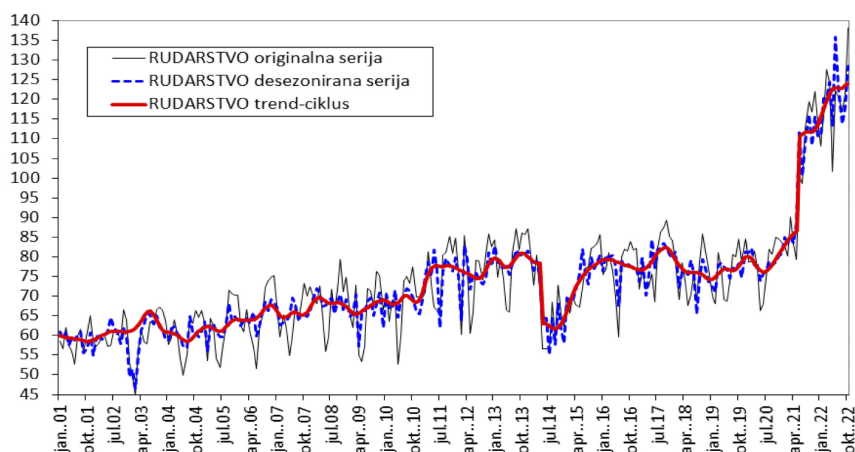

Figure 1. Movement of the mining index of the Republic of Serbia for the period 2001-2022. years⁶

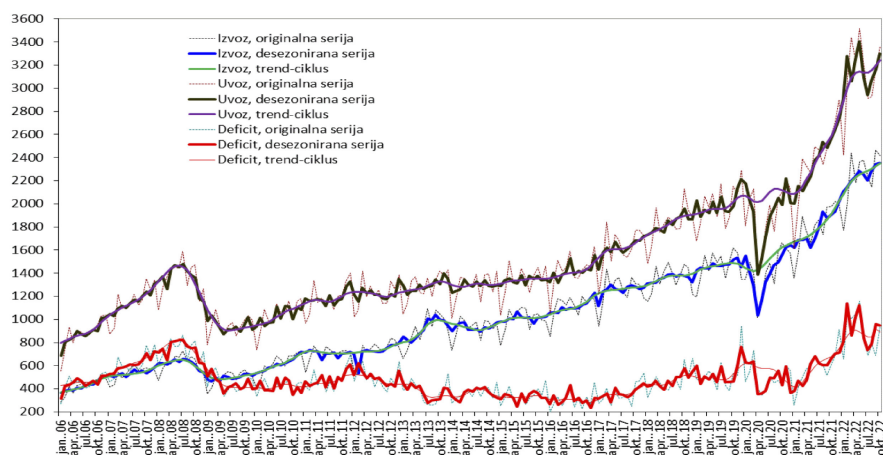

Figure 2. Trend of foreign trade exchange of the Republic of Serbia for the period 2006-2022. years⁷

⁶ Source: Stamenković, S. (2022) : Rating economic activities . *Macroeconomic analyzes and trends* (2022), no. 335 , 5

⁷ Source: Stamenković, S. (2022) : Rating economic activities. *Macroeconomic analyzes and trends* (2022), no. 335 , 8

Parallel to the economic and economic decline, which is characteristic for this period, monetary policy leads the fight against inflation, so that period is known for the introduction of inflation targeting. In order to establish stable financial conditions, clearly, the monetary system has opted for further implementation of privatization, investment, strengthening the control of central banks, as well as the continuation of restrictive fiscal policy. Therefore, in this period, monetary consolidation is aimed at reducing expenditures, primarily discretionary expenditures and subsidies, controlling wages in the public sector and pensions, while giving priority to capital expenditures.

4. THE PARALLEL OF MONETARY POLICY

The period from 2019 to 2023 can be seen as a significant moment of re-examination of the correctness of the assembly policy, but also as a crossroads where different periods from crisis to development intertwine. And this is not only characteristic for the Republic of Serbia, but also for the entire region, where there are noticeable tuberous changes in monetary flows, especially inflationary changes that threaten to harm economic activity through price growth, the banking sector through changes in interest rates and foreign exchange policy conditioned by exchange rate instability. Conceptual framework analysis focuses precisely on these threats of monetary policy, possible instability, which affects inflationary changes, which are increasingly evident on the global level.

The first segment of the comparative analysis is focused on the banking sector, where we can observe interest rate fluctuations that are conditioned by economic and economic trends. The analysis is based on statistical calculations and the arithmetic mean of annual interest rates for each individual year. The surrounding countries were approached in aggregate percentage.

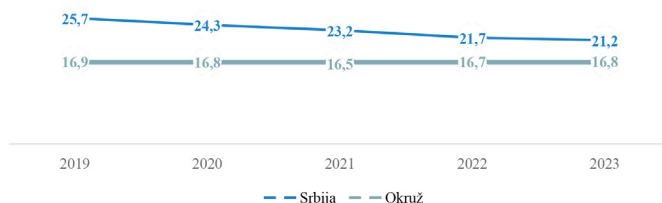

Figure 3. *Movement of annual bank interest rates from 2019 to 2023⁸*

Looking at the graph, the high interest rate in the Republic of Serbia is noticeable, which, in addition to its high values, also records oscillations, especially at the beginning of the observed period, in order to maintain its stability in the period of 2022 and 2023. On the other hand, the state of the environment

⁸ Creation of the author

monitors the stability and uniformity of interest rates, without major oscillations, which is a kind of indicator of monetary stability. Although the noticeable increase in interest rates in the Republic of Serbia, its overall contribution to the stability of the monetary system did not have an extremely negative impact, because on the other hand, the economic sector, through foreign investments, stabilized the negative trends in bank interest rates.

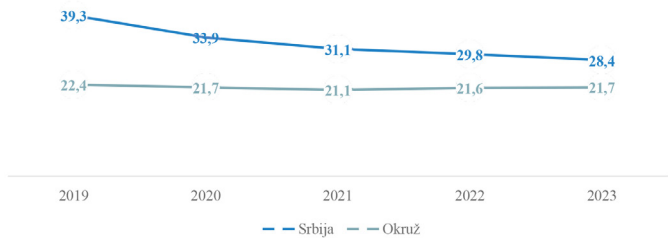

Figure 4. Trends in annual foreign investment from 2019 to 2023⁹

The renewed uniformity of annual foreign investments is noticeable in the surrounding countries, which largely means that their continuity and stability can have an impact on monetary policy. The Republic of Serbia, which in the past had smaller investments of this type, has just decided its strategy on increased foreign investments for the sake of economic recovery and stability. This is exactly what the graph shows, where the initial year of 2019 had the most investments, but later, due to numerous fur situations, that trend would decline. Of course, the reasons should be sought both in external, global movements on the geopolitical level, but also in internal factors that are often associated with foreign policy.

The application of special monetary policy instruments within the observed period can be achieved through intervention on the foreign exchange market, which is conditioned by market and economic conditions, as well as the need to reduce inflationary shocks.

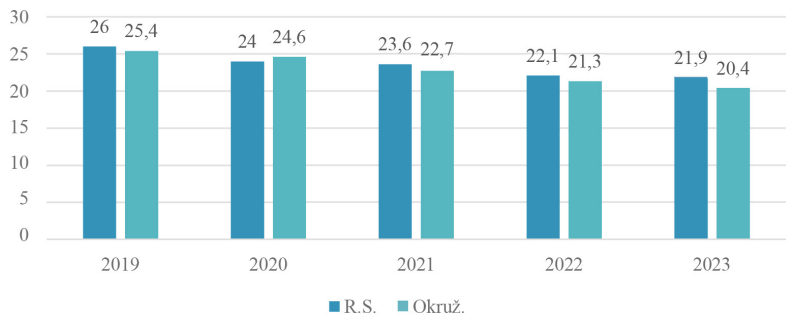

Figure 5. Intervention on the foreign exchange market from 2019 to 2023¹⁰

⁹ Creation of the author

¹⁰ Creation of the author

Comparing the application of special measures of monetary policy in the field of interventions on the foreign exchange market, it is noticeable that the Republic of Serbia somewhat follows the neighboring countries, which can certainly add to the fact that the economic problems that arose in that period have an equal impact on the monetary system of all countries. This intervention is certainly at a very high level, but as it is conditioned by the need to mitigate inflationary shocks, it is certainly a necessity, which we can freely say can have a positive effect in the short term, while in the long term, the negative consequences can be a simultaneous blow to the monetary system.

What is certainly reflected in the monetary policy, in the period that follows the changes on the global level, are credit and deposit facilities, which record a decline that is characteristic both for the Republic of Serbia and the surrounding countries, and which is also planned as a project policy for 2024. a year.

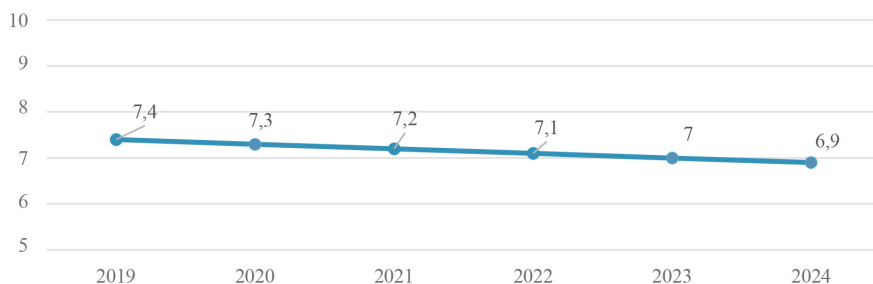

Figure 6. Credit and deposit facilities from 2019 to 2024¹¹

The planned and implemented measures to reduce deposits are certainly significant for the further development of monetary policy, which is particularly evident in the Republic of Serbia, because it certainly means that the readiness and liquidity of banks is at a high level, which enables their stability, and therefore that their business with securities of value reflects the real financial situation.

The development of monetary policy, in particular We can follow the Republic of Serbia illustratively through the aspect of gross domestic product (GDP) development. GDP of the Republic of Serbia for the period 2002-2015. is noticeably growing at an average annual rate of about 3%¹². The decline was recorded first in 2009 in the range of 3.5% and in 2015 by 1.7%, as a direct negative consequence of the global economic crisis that affected world economic trends¹³. The

¹¹ Creation of the author

¹² Jakopin, E. (2020): Effects of structural changes in the economy of the Republic of Serbia: Old problems, new reform challenges. *Economic Horizons* , 22 (3), 191-208.

¹³ Marjanović, D., & Ivanović, L. (2021): *Analysis of the main macroeconomic indicators as a function of the stability of the countries of the Western Balkans*, <http://ebooks.iien.bg.ac.rs/1714/1/marjanovic%2C%20ivanovic.pdf> , [22. 01 .202 4 .]

first quarter of 2014 in part of the real GDP growth, and when compared to the previous year, there was a slight decrease of 0.1% ¹⁴, and according to the data of the World Bank, the GDP in 2015 per inhabitant was \$5,730 ¹⁵

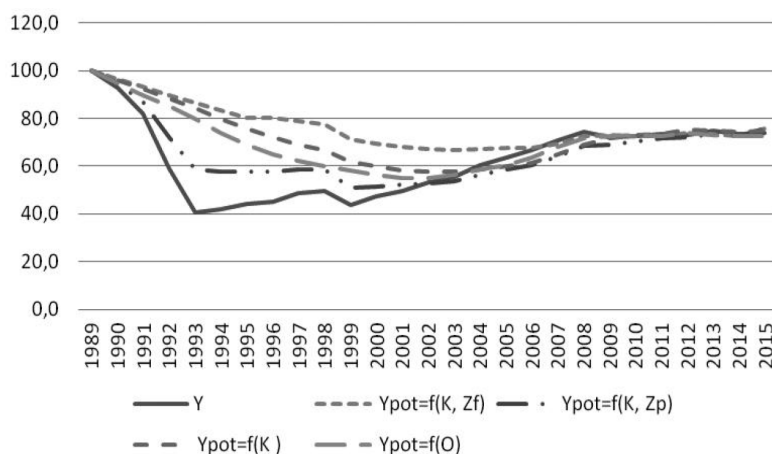

Figure 6 . Trend of real and potential GDP of Serbia 2002-2015. years¹⁶

Further movements of GDP within the framework of monitoring and development of the monetary system in the Republic of Serbia, after the period of 2015, is imbued with constant growth, with projections that at the level of the National Bank of Serbia are guided in the direction of a further positive trend.

We can see this in the following graph, which shows the percentage of annual GDP growth, which after 2021, when it has the highest percentage, as a sign of the recovery of the economy, later records a certain stagnation in the real as well as the projection segment. This is mainly due to crisis situations, where first there was a pandemic crisis and then the war conflicts that are raging in the world.

The Republic of Serbia can be continuously monitored, it is noticeable that it has been in crisis situations for a long period of time, as radical reforms of the financial and economic system take place in the further phase of economic development . One of the reasons for slower economic development is the very low degree of development of the capital market, which developed very slowly and was incorporated into economic flows. Legislation reforms, especially in the banking sector, in a certain way, enabled the strengthening of market standards and the

¹⁴ Jakopin, E. (2020): Effects of structural changes in the economy of the Republic of Serbia: Old problems, new reform challenges. *Economic Horizons* , 22 (3), 191-208.

¹⁵ Arsić, M. (2016) : Long-term consequences of the economic collapse of the Serbian economy during the 90s of the 20th century, *Economic Ideas and Practice*, No. 22. Belgrade : Faculty of Economics, 23-41.

¹⁶ Source: Arsić, M. (2016): Long-term consequences of the economic collapse of the Serbian economy during the 90s of the 20th century, *Economic Ideas and Practice*, No. 22. Belgrade : Faculty of Economics, 28.

development of the capital market, which characterize modern financial markets, thus creating the conditions for correcting accumulated deviations in the sphere of finance and economy. The economic development of the Republic of Serbia has recognized the capital market as an important condition for development, so it wisely turns to investments and investment funds that encourage the economic development of a country that is increasingly turning to macroeconomics.

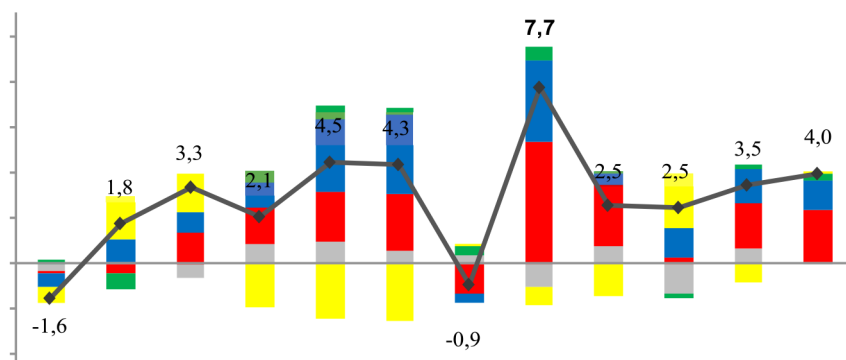

Figure 7. *Percentage movement of monetary policy through GDP with projections until 2025.*¹⁷

5. CONCLUSION

The process of stability of the monetary policy of each country is conditioned by numerous factors, and essentially viewed on the macroeconomic level, it is known that within the framework of microeconomics there is a clear strategy of monetary development, but also a cooperative approach to harmonization with neighboring countries. The Republic of Serbia has proposed such a need as a priority for overall development, and thus it has relatively readily welcomed the period since 2019, which has been globally riddled with numerous economic problems caused by external forces, and thus maintained the stability of the monetary system. This is also confirmed by the previous analysis of monetary policies with neighboring countries, where the parameters that are key to stability generally move within the framework of the countries that are part of the Economic Union. The way in which monetary policy should be directed further depends to a large extent on further global developments, but also on the continuity of harmonizing the monetary strategy with real needs and the state of domestic economic and economic development.

¹⁷ Source: *Macroeconomic trends in Serbia* (2023). <https://www.nbs.rs/>, [24.01.2024.]

LITERATURE

- Arsić, M. (2016): Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90-tih godina 20-tog veka, *Ekonomске ideje i praksa*, br.22. Beograd : Ekonomski fakultet, 23-41.
- Brkan-Vejzović, A. I. D. A., & Bajramović, A. (2020): Kauzalitet makroekonomskih trendova i performansi tržišta kapitala. *Zbornik Radova Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru. Ekonomski Fakultet*, 18(29), 33-47
- Bartsch, E., Boivin, J., Fischer, S., Hildebrand, P., & Wang, S. (2019): Dealing with the next downturn: From unconventional monetary policy to unprecedented policy coordination. *Macro and Market Perspectives*, 105, 1-16.
- Carney, M. (2019, August): The growing challenges for monetary policy in the current international monetary and financial system. *Remarks at the Jackson Hole symposium*, Vol. 23, 377-411.
- Jakopin, E. (2020): Efekti strukturnih promena u privredi Republike Srbije: Stari problemi, novi reformski izazovi. *Ekonomski horizonti*, 22(3), 191-208.
- Ješić, M. (2016): Uloga fiskalnog agenta u uspešnosti monetarnog režima targetiranja inflacije. *Ekonomске ideje i praksa*, br. 21, 77-99
- Marjanović, D., & Ivanović, L. (2021): *Analiza glavnih makroekonomskih indikatora u funkciji stabilnosti zemalja Zapadnog Balkana*, <http://ebooks.iien.bg.ac.rs/1714/1/marjanovic%2C%20ivanovic.pdf>, [22.01.2024.]
- *Makroekonomska kretanja u Srbiji* (2023). <https://www.nbs.rs/>, [24.01.2024.]
- Nikolić, I. (2023): *Ekonomija Srbije praćena optikom MAT-a u periodu 2020-2023*. Ekonomski institut, Beograd
- Stamenković, S. (2022): Ocena privredne aktivnosti. *Makroekonomske analize i trendovi* (2022), br. 335, 2-14

MONETARNA POLITIKA REPUBLIKE SRBIJE U POREDENJU SA SUSEDNIM ZEMALJAMA U PERIODU OD 2019-2024. GODINE

Sažetak *Ekonomski ali i ekonomski napredak svake zemlje u velikoj meri zavisi od razvijene strategije i primene adekvatne monetarne politike, pri čemu se njihova međusobna zavisnost prožima i uslovljena je brojnim faktorima koji su deo unutrašnjih i spoljnih dešavanja. Period od 2019. do 2024. godine prate promene na globalnom nivou, koje imaju prirodne i geopolitičke karakteristike. Spremnost svake zemlje da se suoči sa nastalim problemima monetarne politike u velikoj meri zavisi od njene spremnosti i strateških okvira u kojima je ranije sprovodila monetarnu politiku. U suštini, važno je imati na umu da koordinacija monetarne politike na globalnom nivou ima značajnu ulogu, jer međuzavisna ekonomija i privreda utiču na stabilnost monetarnog sistema svake zemlje. U cilju uočavanja sličnosti ali i razlika u monetarnoj politici Republike Srbije i zemalja u okruženju, rad se bavi analizom i poređenjem u periodu od 2019. do 2024. godine.*

Ključne reči: *monetarna politika, koordinacija monetarnih sistema, globalna kriza, Republika Srbija, zemlje u okruženju*

PRAVO NASLEĐIVANJA U ISTOPOLNIM ZAJEDNICAMA U REPUBLICI SRBIJI**

Sažetak: Društvene zajednice su sklone evolutivnim promenama koje su inicirane nekada od strane dominantne manjine, a nekada pod uticajem kvantitativne energije političke manjine. Partnerski odnosi su vekovima skloni promenama. Od tradicionalne patrijarhalne porodice, preko priznavanja prava vanbračnim zajednicama, te prihvatanja istopolnih civilnih zajednica, da bi se u poslednjoj dekadi promovisao istopolni brak. Rad se bavi osvrtom na razvoj i realizaciju ideje priznavanja prava na brak istopolnim parovima, globalnom stavu prama istom sa posebnim osvrtom na Republiku Srbiju. Naime, Republika Srbija ne priznaje istopolne brakove, niti iste zakonom priznaje, ma gde oni bili zaključeni, te u tom smislu, rad objašnjava mogućnosti nasleđivanja između istopolnih partnera, bez obzira na činjenicu što je zakonsko nasleđivanje nemoguće.

Ključne reči: istopolni brak, ugovor o poklonu, testament, zakonsko nasleđivanje, istopolne zajednice

* Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija.
E-mail: andjelka.racic@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta: FPMIRS Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. UVOD

Homoseksualni odnosi su odnosi između partnera istog biološkog pola. Nisu nepoznanica još od drevnog Rimskog carstva, u kome je čak homoseksualni odnos dostigao svoju ekstazu. Međutim, moderna civilizacija je vekovima negativno bila orijentisana prema ovim partnerskim odnosima.

Međutim nakon seksualne revolucije 60-tih godina dvadesetog veka odnosno pod uticajem promene društvenih pogleda u odnosu na seksualnost i to prevashodno na alternative dotadašnjem heteroseksualnom monogamnom braku legalizaciju homoseksualnosti, abortusa, kontracepcije, golotinje i pornografije, sredinom do sredine osamdesetih godina dvadesetog veka, kada je u Sjedinjenim Američkim Državama, u državi Misuri, sklopljen prvi legalni istopolni brak. Usledila je ekspanzija zahteva prihvatanja (ne zabranjivanja i ne šikaniranja) i istopolnih zajednica, a kasnije i ozakonjivanje istih.

Pod uticajem savremenika i sama terminologija istopolnih brakova se menjala. Naime, pojedini zagovornici zakonskog priznavanja istopolnih brakova isključivo koristili termine „jednakost u braku“ i „jednak brak“ u cilju isticanja jednakosti istopolnih brakova sa brakovima suprotnog pola. Većina zagovornika priznavanja istopolnih civilni zajednica i istopolnih brakova ističe da termin gej brak nije prihvatljiv, jer nisu svi u istopolnom braku gej – na primer, neki su biseksualni, te od termina gej brak do istopolnih, monoheterogenih brakova nije prošlo puno vremena.

U skladu sa navdenim, svi rečnici engleskog jezika su revidirali svoju definiciju reči brak da bi ili izbacili rodne specifikacije ili ih dopunili sekundarnim definicijama kako bi uključili rodno neutralan jezik ili eksplicitno prepoznavanje istopolnih zajednica. Tako prema oksfordskom rečniku brak je „legalni partnerski odnos između dvoje ljudi koji su venčani“.¹

Ipak treba imati na umu činjenicu i da su kao odgovor na međunarodno širenje istopolnih brakova, brojne zemlje su donele preventivne ustavne zabrane istopolnih civilnih zajednica i brakova, a najnovije su Rusija 2020. i Mali 2023. godine. Dok pojedine države, ne revidirajući ustavne odredbe, kao ni zakonodavne, a kojima se brak definiše tradicionalno – zajednica muškarca i žene, eksplicitno ne zabranjujući istopolne brakove, ali zakonodavnom primenom ovakvih normi, sudovi poništavaju eventualno takve zaključene brakove. Oni nisu ne legitimni, ali nemaju svojstvo legalnosti, te kao takvi nemaju ni pravna dejstva u društvu u kome su zaključeni. Dakle, vreme je jedini merodavni pokazatelj, koliko će, države koje nisu priznale istopolne civilne zajednice ili istopolne brakove, odoleti ovom trendu ili ne.

¹ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/marriage> dostupno dana 01/24/2024

Istopolne civilne zajednice (brakovi) – statistika kroz istoriju

Prema podacima moderne istorije prve inicijative za priznavanje prva istopolnim zajednicama otpočele su tokom 1980-ih i 1990-ih. države su vodile samostalne, neglobalne politike, te su uspostavljale zakonske odredbe isključivo na unutar državnom nivou. Dominantni stav je bio da su porodično pravni odnosi u isključivoj nadležnosti suverenih država. Razlog tome se nalazio u stavu da porodično pravni odnosi, a u koje se kvalifikuju i istopolne zajednice, dominantno utiču na socijalno-porodično pravnu strukturu društvene zajednice i (uspostavljene) vrednosti jednog društva. Kad su bile u pitanju već uspostavljene etičke vrednosti jednog društva, a koje su dalje bile podražavane odredbama međunarodnog prava, poput Deklaracije o pravima deteta, deklaracije o zabrani nasilja u porodici, otpora za njihovo multilateralno usvajanje nije bilo (pitanje primene istih u realnom životu je druga stvar). Ali pitanje ustavne i zakonske izmene terminologije braka i izmeni uslova za zaključenje braka, i pored pojedinih uticaja nevladinih organizacija, nije se upućivalo pred parlament.

Svakako da izuzetaka uvek ima. Tako je Danska 1989. godine postala prva zemlja koja je pravno priznala vezu istopolnih parova i to uspostavljajući registrovana partnerstva. Na taj način istopolnim parovima je dala većinu priznatih prava oženjenih heteroseksualaca uz restrikciju na usvajanje deteta ili dodele prava vršenja zajedničkog starateljstva nad detetom. Desetak godina kasnije, 2001. godine Holandija je proširujući zakone o braku i na istopolne parove, upisala sebe u istoriju prvih zemalja prihvatanja i priznavanja istopolnih zajednica u celosti. Nakon toga, zakonsko priznavanje istopolnih brakova uspostavljeno je u 34 druge zemlje, uključujući većinu Amerike i Zapadne Evrope.

Ipak, prihvatanje istopolnih brakova nije sinergično rasprostranjeno, konkretno Južna Afrika je jedina zemlja u Africi koja je preduzela taj korak, a Tajvan jedini u Aziji. Preciznije, istopolni brakovi su legalno sklopljeni i priznati u sledeće 34 zemlje: Andora, Argentina, Australija, Austrija, Belgija, Brazil, Kanada, Čile, Kolumbija, Kostarika, Kuba, Danska, Ekvador, Finska, Francuska, Nemačka, Island, Irska, Luksemburg, Malta, Meksiko, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Portugal, Slovenija, Južna Afrika, Španija, Švedska, Švajcarska, Tajvan, Ujedinjeno Kraljevstvo, Sjedinjene Države i Urugvaj, dok je istoplioni brak postao legalan u Estoniji 1. januara 2024.

Zakonodavna vlast u Arubi, Kurasau, Češkoj Republici, Grčkoj, Hondurasu, Indiji, Japan, Lihtenštajn, Navaho nacija, Južna Koreja i Venecuela, razmatra pitanje legalnog priznavanja braka. Kada će i da li će dati legalitet istopolnim brakovima, uslovno-zavisno je od spremnosti društva na isto.

Evropska Unija i istopolni brakovi

Evropski parlament je 12. marta 2015. godine usvojio neobavezujuću rezoluciju kojom ohrabruje institucije Evropske Unije i države članice da razmotre pitanje o priznavanju istopolnih brakova ili istopolne građanske zajednice, a sve u skladu ljudskih i građanskih prava. Iako navedna rezolucija nije obavezujuća, otpočeto je sa agresivnom inicijativom za zakonsku regulativu. Najdominantniju propagandu su imale nevladine organizacije, najvećim delom finansiranih iz budžeta Evropske Unije.

Naime, treba napomenuti da iako prvi zakon koji predviđa jednakost u braku između istopolnih i suprotnopolnih parova usvojen u Holandiji 2000. godine i stupio je na snagu 1. aprila 2001. godine, društvo Evropske Unije nije bilo spremno na navedene promene, te je praksa varirala od regiona do regiona, od države do države. Međutim, bez obzira na društvenu spremnost, države članice Evropske Unije usvajanjem 2004 godine Direktive o pravima građana kojom se građanima Evropske unije daje pravo na slobodno kretanje bez obzira na seksualnost, te 2009. godine stupanjem na snagu Lisabonskog sporazuma, prihvaćeno je da Povelja Evropske Unije postane obavezujuća za sve države članice, te svaka kontradiktornost zakonskih normi država članica sa Poveljom, bez pravnog dejstva je. Nadalje, odredbom člana 10 Ugovor o funkcionisanju Evropske Unije² Pri utvrđivanju i sprovođenju svojih politika i aktivnosti, Unija je usmerena na borbu protiv diskriminacije na temelju pola, rase, etničkog porekla, vere ili uverenja, invaliditeta, dobi ili polne orijentacije. S tim u vezi zahteva se da sve institucije Evropske Unije baziraju svoj rad na eliminisanju svakog oblika diskriminacije, pa i na diskriminaciji baziranoj na seksualnoj orijentaciji.

Međutim, pored sveukupne formalno pravne uređenosti, praksa je zakazala. Institucije država članica, kao i većina državljana suverenih država članica, nisu bile spremne za radikalnu izmenu tradicionalno uspostavljenih vrednosti društva. Ipak, homoseksualni parovi nisu bili spremni da čekaju.

Konkretno, u isto vreme, rumunski državljaniin Koman se u Briselu, oženio svojim istopolnim američkim partnerom, par se seli u Rumuniju, Koma podnosi zahtev za boravišnu dozvolu za svog muža, a sve shodno Direktivi o pravima građana,³ dok Administracija u Rumuniji odbija ovaj zahtev, jer Rumunija ne priznaje istopolne brakove.

² Consolidated version of the treaty on the functioning of the European Union https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b49701aa75ed71a1.0011.01/DOC_3&format=PDF dosatupno dana 09/15/2023

³ Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004L0038> dostupno dana 09/29/2023

Ustavni sud Rumunije je postavio pitanje Evropskom sudu Pravde radi tumačenja pojma „supružnik“. Dajući odgovor na postavljeno pitanje, Evropski sud Pravde počinje svoju analizu decidnim objašnjenjem da izraz „supružnik“, u smislu tog suda, je rodno neutralan i stoga obuhvata istopolnog supružnika državljanina Unije. Navedeno tumačenje, sud smatra je u skladu sa čl. 9 Povelje Evropske Unije koja sadrži pravo na brak i takođe je formulisan kao rodno neutralni termini. Nadalje, Sud pojašnjava da se ne može državama članicama dopustiti da samovoljno odbiju ili dozvole ulazak supružniku iz istopolne zajednice, a zasnivajući svoju odluku na okolnosti da li i same priznaju istopolni brak ili ne. Samovoljnim odlučivanjem ometalo bi se pravo na slobodno kretanje i boravak kao što je utvrđeno članom 21(1) Ugovor o funkcionisanju Evropske Unije.⁴ Evropske sud pravde dalje naglašava da u skladu sa čl. 52(3) Povelje Evropske Unije, pravo na privatni i porodični život kako je obuhvaćeno čl. 7 Povelja Evropske Unije ima isto značenje i obim kao što je zagarantovano čl. 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima.⁵ Sud objašnjava, takođe, da odbijanje priznavanja zakonito zaključenih istopolnih brakova u drugim državama članicama takođe ne može biti opravdano na osnovu javne politike i nacionalnog identiteta, jer to zahteva istinsku i dovoljno ozbiljnu pretnju fundamentalnom interesu. društva. Dakle, prema Sudu, priznavanjem istopolnih brakova, zaključenih u drugoj državi, ne predstavlja ugrožavanje nacionalnih vrednosti i identiteta, niti pretnju javnoj politici bilo koje države članice. Istopolni supružnik državljanina Evropske unije ima izvedeno pravo iz člana 7 Direktive o pravima građana, te ima pravo boravka duže od tri meseca u državi članici državljanstva državljanina sa kojim je u braku.

Ova odluka Suda predstavlja prekretnicu u istoriji postojanja istopolnih brakova, jer ovom odlukom je potvrđeno da se Direktivom o pravima građana takođe primenjuje na istopolne supružnike kada koriste svoja prava na kretanje, a takođe je jasno stavljeno do znanja da isticanje prigovora oravdanosti usled zaštite javnog poretka i nacionalnog identiteta ne predstavlja razlog za izuzeće primene deklaracije, osim ukoliko ovaj prigovor nije potkrepljena značajnim argumentima. Tako je odlukom suda praksa ne priznavanja, otvorene diskriminacije preko postepenog prelaska na reinterpretaciju pojmova porodice i braka, kako bi se uključila nova tumačenja, rezultirala priznavanje legalno sklopljenih brakova u drugim državama Evropske unije.

Kada je u pitanju pravo nasleđivanja, primenom analognog zaključivanja, trebalo bi primeniti ista pravila. Ipak, praksa će pokazati da li se i u ovom segmentu reflektira odluka Suda. Skeptičnost proizilazi iz okolnosti da je sudovima je i dalje teško da suštinski ‘ obezbeđuju daleko zavidna jednaka prava na

⁴ Consolidated version of the treaty on the functioning of the European Union https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b497-01aa75ed71a1.0011.01/DOC_3&format=PDF dostupno dana 09/15/2023

⁵ European Convention on Human Rights https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG dostupno dana 09/01/2023

brak istopolnim parovima, s obzirom na to da su nadležnosti za odlučivanje o pitanjima građanskog braka u rukama samih država članica. Takođe, treba imati u vidu da je Sud Evropske Unije prilikom donošenja odluke Koman pribegao kreativnom načinu tumačenja prava i odredbi, a sve u cilju pružanja pomoći istopolnim zajednicama.

Sjedinjene Američke Države i istopolni brakovi

U Sjedinjenim Američkim državama homoseksualne zajednice su zakonom dozvoljene. Istopolni brakovi imaju stepen više prava u odnosu na istopolne zajednice. Konkretno, ukoliko je zaključen istopolni brak, jedan od bračnih partnera imaće pravo nasleđivanja u odnosu na ostavioca-svog bračnog partnera. Ukoliko brak nije sklopljen, već se odnos zasniva na vanbračnoj istopolnoj zajednici, pravo nasleđivanja između partnera se dovodi u pitanje.

Presudom Vrhovnog suda iz 2015. godine u predmetu Obergefel protiv Hodžesa⁶ proširena su bračna prava na istopolne parove širom Sjedinjenih Država, ojačavajući njihov pravni status na više načina — i čineći nasleđe od jednog supružnika do drugog mnogo lakšim. Međutim, isto se ne može reći za nevenčane istopolne parove. Čak i ako je istopolni par decenijama zajedno, zakon im ne daje ista prava kao da su u braku - posebno ako članovi porodice ne prihvataju činjenicu ostaviočevog seksualnog opredeljenja. Usled toga, članovi porodice mogu osporiti testament, ili ako testamenta nema, podela imovine će se realizovati na osnovu zakona, a prema kome vanbračni partneri ne ulaze u nasledni red.

S tim u vezi, istopolni parovi, koji nisu spremni da stupe u brak, pribegavaju upisu zajedničkog vlasništva na nekretnina i bankovnim računima. Sredstva sa jednog bankovnog računa, čije je vlasnik ostavilac, ukoliko je predvideo sa poslovnom bankom da se sva sredstva sa decidno navedenog broja računa prebace na imenovanog korisnika nakon smrti vlasnika računa—izuzeti su od procesa ostavine, bez obzira na to koliko novca je na njima. Pored navedenog, istopolni parovi radi obezbeđivanja svog partnera račune za penzionisanje, registracije svih automobila u posedu, registracije hartija od vrednosti i akata za nekretnine, postavljaju tako da se mogu preneti na osobu koja je imenovana od strane ostavioca kao korisnika nakon vaše smrti.

Dakle, u Sjedinjenim Američkim državama, brak je, bez obzira da li je u pitanju istopolni brak ili ne, bitna pravna institucija, kojom se između bračnih drugova uspostavlja pravna i obaveze međusobne finansijske podrške.

Republika Srbija i istopolne zajednice

Republika Srbija je demokratski uređena država, koja sprovodi vladavinu prava, teži realizaciji pravde i pravičnosti i zalaže se za zaštitu ljudskih prava i jednakosti.

⁶ Obergefell v Hodges <https://www.oyez.org/cases/2014/14-556> dostupno dan 09.15.2023

Polazeći najvišeg pravnog akta-Ustava Republike Srbije, može se zaključiti da lica homoseksualne orijentacije imaju jednaka prava nasleđivanja, kao i lica heteroseksualne orijentacije. Naime, Ustav Republike Srbije, jemči vladavinu prava, jednakost i ravnopravnost građana, kao i neposrednu zaštitu ljudskih prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima⁷, te zabranjuje svaki oblik diskriminacije i to:”po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta,”⁸ ali uz legitimno favorizovanje pojedinih lica ili grupa lica, uvođenjem posebnih mera radi postizanja pune ravnopravnosti, a koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima⁹. Nadalje, jemči se pravo na nasleđivanje s tim što isto mora biti u skladu zakonskih normi Zakona o nasleđivanju Republike Srbije. Prema Zakonu o nasleđivanju Republike Srbije¹⁰, nasleđivanje može biti na osnovu zakona ili na osnovu testamenta - ostaviočeve poslednje volje. Kako je zakonsko nasleđivanje rezervisano isključivo za: ostaviočeve potomke, usvojenike i njihove potomke, bračnog druga, braću i sestre i njihove potomke, ostaviočeve dede i babe i njihove i potomke i ostaviočeve ostale pretke¹¹ a brak između osoba istog pola, prema Zakonu Republike Srbije, nije dozvoljen, kao jedina opcija primene instituta nasleđivanja, u konkretnom slučaju, je putem testamenta.

Dakle, homoseksualna lica nisu diskriminisana po pitanju seksualnog operdeljenja, ukoliko su u ostavinskom postupku u ulozi ostaviočevih potomaka, usvojenika ili su njihovi potomci, bračnog druga, braća i sestre i njihovi potomci, ostaviočeve dede i babe i njihovi i potomci i ostaviočevi ostali preci, ali jesu kada je u pitanju nasleđivanje po takozvanom „institucionalnom“ pravu – po pitanju prava nasleđivanja između supružnika.

2. BRAK KAO ZAKONSKI POJAM

Prema pravu Republike Srbije, brak je prani akt, dvostrani ugovor, konsenzus dveju strana da stupe u bračnu zajednicu I prihvate se prava I obaveza koje brak, kao pravni posao, nosi sa sobom. Neke od pravnih obaveza su obaveza zajednice života, obaveza uzajamnog poštovanja i pomaganja,¹² uzajamnog izdržavanja, pod decidno određenim okolnostima,¹³ kao i snošenje odgovornosti za zajedničke obaveze i to „Za obaveze preuzete radi podmirenja potreba zajedničkog života u braku, kao i za obaveze koje po zakonu terete oba supružnika, odgovaraju supruž-

⁷ Ustava Republike Srbije, Sl. Glasnik RS, br. 98/2006 I 115/2021, član 18

⁸ Ibidem član 21

⁹ Ibidem, član 21 stav 2

¹⁰ Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015).

¹¹ Ibidem, član 8

¹² Porodični zakon, Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011-dr.zakon I 6/2015, član 25

¹³ Ibidem, član 26

nici solidarno svojom zajedničkom i posebnom imovinom. Supružnik koji je iz svoje posebne imovine podmirio zajedničku obavezu ima pravo na naknadu od drugog supružnika srazmerno njegovom udelu u zajedničkoj imovini”.¹⁴

Tradicionalno, i još uvek dominantno stanovište je da je brak zajednica dva lica različitih polova. Ipak, Republika Srbija je tokom 2021 donela Nacrt Zakona o istopolnim brakovima kojim se navodi: „Istopolna zajednica je zajednica porodičnog života dva punoletna lica istog pola koja je registrovana pred nadležnim organom javne vlasti u skladu sa odredbama ovog zakona. Izrazi koji se koriste u ovome zakonu i propisima koji se donose na temelju njega, a koji imaju rodno značenje, bez obzira na to jesu li navedeni u muškom ili ženskom rodu, obuhvataju bez diskriminacije lica ženskog i muškog pola”.¹⁵ Nacrt Zakona nikada nije iznet pred Narodu Skupštinu na izglasavanje, nikad nije javno raspravljan, ali nije ni povučen. Čeka se na decidnije stavove javnosti za ili protiv istih.

Ipak, iako Zakona kojima se regulišu istopolni odnosi, nema, homoseksualne zajednice su u Republici Srbiji prisutne. Bez obzira na stavove i lična uverenja, ne možemo ih negirati, a samim tim ne možemo ni negirati njihova prava i obaveze Ustavom Republike Srbije garantovana svim njenim građanima.

Testamentarno nasleđivanje

Pravila testamentarnog nasleđivanja decidno su određena zakonskim odredbama. Razlog tome nalazi se u okolnosti, pravne snage testamenta. Naime, testament je jači pravni osnov za nasleđivanje od zakonskog osnova, ako njime nije povređen nužni zakonski deo.¹⁶ Testament je jednostrani formalni pravni akt. To je lični, dobročini, opozivi pravni posao, kojim ostavilac, za slučaj smrti raspoređuje svoju zaostavštinu. Svako lice koje je sposobno za rasuđivanje sa navršenih 15 godina života, može sačiniti svoj testament. Sposobnost za rasuđivanje predstavlja sinegriju svesti i volje. Trenutni i proces o nečemu, znanje i saznanje nečega u datom trenutku, čini nas svesnim. Testamentarna sposobnost je posebna vrsta sposobnosti, usko vezana isključivo sa radnom sposobnošću lica. Vođen načelom pravde i pravičnosti, jer svako lice koje je navršilo 15 godina života ima pravo rada i sticanja prihoda od istog, zakonodavac snizio granicu testamentarne sposobnosti. Ako je neko lice sposobno da ostvaruje pravo na zaradu, onda ima i slobodu raspolaganja istom, kako za života, tako i za slučaj smrti. Konkretno, opšte pravilo je da svaka pravna radnja, da bi imala pravno dejstvo, treba biti preduzeta od poslovno i pravno sposobnog lica. Poslovna sposobnost se stiče rođenjem (mogućnost svesnog poimanja svojih postupka i sveta oko sebe), dok pravna sposobnost

¹⁴ Ibidem, član 186

¹⁵ Pregled nacrt Zakona o istopolnim zajednicama -Tekst propisa <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/080321/080321-vest18.html> dostupno dana 09/20/2023

¹⁶ Ilija Babić, Komentar zakona o nasleđivanju sa odobrenom sudskom praksom i priložima, Sl. glasnik RS, Beograd, 2021-str. 282.

predstavlja mogućnost shvatanja, prihvatanja prava i obaveza radi realizacije pravnih poslova. U svakom slučaju, svako lice, koje je sposobno za rasuđivanje može sačiniti testament bez obzira na polnu orijentaciju.

Neispunjenost forme, čini testament rušljivim, te nakon protoka roka isticanje testament postaje validan. Treba imati u vidu da iako ova činjenica testament ne karakteriše kao strogo formalni pravni posao, vodeći se okolnosti da je subjektivni rok zastarelosti godinu dana od dana saznanja za zaveštanje, dok je objektivni rok deset godina od dana proglašenja zaveštanja, forma je bitan element ovog pravnog akta, jer nepropisna forma vodi u neizvesnost sticanja prava na zaostavštini, kao i eventualnih povraćaja u slučaju proglašenja testamenta ništavim.

Nadalje, testament je jednostrani i lični pravni posao, jer nastaje isključivo ličnom, ozbiljnom, bezuslovnom izjavom slobodne volje jedne strane – ostavioca. Pored navedenog, volja ostavioca mora biti jasno određena. Treba imati u vidu, da je testament, jedini pravni posao (osim međunarodnog testamenta) koji se lično mora potvrditi i potpisati. Dakle, ovaj pravni posao nije moguće izvršiti preko punomoćnika, primenom bilo pravila opšteg bilo specijalnog zastupanja.

Testament, kao poslednja volja ostavioca koja ima za cilj raspodelu ostaviočeve zaostavštine, može se opozvati od strane ostavioca, sve do njegove smrti. Ostavilac može da sačini ma koliko želi testamenta i isto toliko da ih opozove. Opoziv testamenta se može izvršiti u formi testamenta s tim što se ne postavlja pitanje razloga opoziva testamenta.

Ostavilac može legatu ili nasledniku ostaviti neku obavezu, koja ne može biti veća od stečenih prava testamentom, i to pod uslovom da su se legat i naslednik izjasnili da testament prihvataju.

Smrt ostavioca je osnovni momenat nastupanja pravnih dejstva testamenta. Sve dok se momenat smrti ostavioca ne realizovao, testament je bez pravnog dejstva. To je pravni posao kojim se raspoređuje zaostavština koja je u isključivom vlasništvu ostavioca, jer niko ne može na drugoga preneti više prava nego što sam ima, pa tako ni testamentom. Ovim pravnim poslom se može izmeniti delimično ili u celosti zakonski oblik nasleđivanja, bitno je da je celokupna imovina (zaostavština ostavioca) raspodeljena.

Dakle, testament se ne bavi pitanjem polne orijentacija ostavioca ni testamentarnog naslednika, nije je bitna vrsta odnosa između testamentarnog ostavioca i naslednika, niti se ta okolnost može isticati pred sudom radi eventualnog osporavanja testamenta. Ukoliko bi neko isticao nedostojnost kao element osporavanja testamenta, sud na istu pazi po službenoj dužnosti i za osporenost testamenta ne bi bila od uticaja polna orijentacija zaveštaoca i naslednika već jedino od zakonom propisanih razloga decidno navedenih članom 4 Zakona o nasleđivanju. Shodno tome, nedostojan je nasleđa niti steći kakvu korist iz zaveštanja 1) onaj ko je umišljajno usmrtio ostavioca, ili je to pokušao; 2) onaj ko je prinudom, pretnjom ili prevarom naveo ostavioca da sačini ili opozove zaveštanje ili neku njegovu odredbu, ili ga je u tome sprečio; 3) onaj ko je u nameri sprečavanja ostaviočeve poslednje volje uništio

ili sakrio njegovo zaveštanje, ili ga je falsifikovao; 4) onaj ko se teže ogrešio o zakonsku obavezu izdržavanja ostavioca, ili mu je uskratio nužnu pomoć.¹⁷

Imajući u vidu navedeno, ostaviocu homoseksualne orijentacije, stoji na raspolaganju testamentarno raspolaganje svoje imovine u korist, u celosti ili delimično, svog partnera (partnerke). Izbor forme testamenta je na ostaviocu. Konkretno, da li će isto sačiniti svojeručno, pred sudom ili notarom, stvar je ličnog izbora. Pravno dejstvo će biti jednako. Realizovaće se ostaviočeva poslednja volja nakon trenutka nastupanja njegove smrti.

Pored navedenog, homoseksualni parovi imaju još dva pravna posla u optičaju, a kojim se može jednom od partera ostaviti imovina drugog. To su: ugovor o poklonu i ugovor o doživotnom izdržavanju.

Ugovor o doživotnom izdržavanju u istopolnim zajednicama

Ugovor o doživotnom izdržavanju je lični, aleatorni, dvostrano pravni akt, kojim se primalac izdržavanja obavezuje da nakon nastupanja njegove smrti prenese na davaoca izdržavanja prenese svojinu na tačno određenim stvarima ili pravima, a koja su decidno navedena u ugovoru o izdržavanju. Prestracije ugovora na strani primaoca izdržavanja je da nakon njegove smrti, prenose sve stvari i prava svojine koja su tačno navedena u zaključenom ugovoru davaoca izdržavanja, a koji u ime naknade na ime istog, se obavezuje da „izdržava i brine o njemu do kraja njegovog života i da ga posle smrti sahrani“,“¹⁸ konkretno da finansijski izdržavanja primaoca izdržavanja, daje mu hranu, lekove, pruža opštu negu i brigu. Naknadno stečene stvari ili kakva druga prava svojine ne ulazi u predmet ugovora. Ponekada, kao sastavi deo ugovora je i klauzula zajednice života, odnosno da ugovorene strane moraju živeti zajedno. Treba naglasiti da i bez ove klauzule, ugovor je validan.

Inače, ovo je dvostrani pravni ugovor, jer nastaju prava i obaveze za obe strane. Davalac izdržavanja nije naslednik, predmet ugovora ne čini deo zaostavštine i davalac izdržavanja ne odgovara za obaveze primaoca izdržavanja.

Ovo je aleatorni ugovor, jer nastupanje prestracije primaoca izdržavanja je neizvesna okolnost. Naime, u vreme zaključenja ugovora, ova okolnost treba da bude nepredvidiva, neizvesna, u suprotnom, ugovor se od stane zakonskih zastupnika može osporiti. Konkretno, na zahtev zakonskih zastupnika, sud može ugovor o doživotnom izdržavanju poništiti, jer usled bolesti ili starosti primaoca izdržavanja, ugovor nije predstavljano nikakvu neizvesnost nastupanja realizacije istog.

Ugovor o doživotnom izdržavanju se zaključuje isključivo na osnovu ličnih osobina ugovorenih strana. Naime, subjektivni element ovog ugovora je bitan, ma se zaključivao i sa pravnim licem. Konkretno, primalaca izdržavanja zaključuje ugovor u veri da davalac izdržavanja može, a poznajući njegove lične osobine i svojstva (mogućnosti), može primaocu izdržavanja da obezbedi sve uslove za ugodnu

¹⁷ Zakon o nasleđivanju, "Sl. glasnik RS", br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015, član 4

¹⁸ Ibidem, Član 194

starost. Sa druge strane, davalac izdržavanja, više je vezan finansijskim elementom, jer za protivuslugu dobija stvari, prava ili nepokretnost u svoju imovinu. On svoja potraživanja može da upiše u javne knjige odmah nakon formalno pravnog zaključenja ovog ugovora u obliku javnobeležničkog zapisa.

Zakon predviđa dva razloga za raskid ugovora: usled poremećenih odnosa i usled izmenjenih okolnosti. Ove odredbe zakona u celosti su životno usklađene. Svaki odnos je sklon promenama, nekada većim i neizmirljivim, a nekada kompromis ipak postoji. U prvoj situaciji, primenom pravila autonomije volja, sporazumno se raskida ugovor o doživotnom izdržavanju. Kako je u pitanju obligaciono pravni posao, primalac izdržavanja ima obavezu nadoknade za izvršene obaveze u vidu naknade (obično materijalno). Raskid ugovora mora biti sačinjen u istoj formi kao i njegovo zaključenje. Kada je u pitanju raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti, odnosno kada jedna strane ne postupa u skladu sa ugovornom obavezom druga strana ima pravo zahtevati da se ugovor raskine. Postupak za raskid ugovora usled promenjenih okolnosti se realizuje u sudskom postupku, tužbom. Sud u postupku odlučivanja o tužbenom zahtevu insistira na kumulativnom ispunjenju dveju okolnosti, objektivna – poremećenost međusobnih odnosa i subjektivni – nepodnošljivost zajedničkog života.

U svakom slučaju, ugovor o doživotnom izdržavanju je jedna od boljih opcija, materijalnog obezbeđivanja partera. Iako postoji bojazan da srodnici navedeni u ugovoru pobijaju pred sudom, u objektivnom roku od tri godine od smrti primaoca izdržavanja, odnosno u subjektivnom roku od godinu dana od dana saznanja za postojanje ugovora, razlog zbog koga se može zahtevati poništaj ugovora je nedvosmislen – ukoliko „usled bolesti ili starosti primaoca izdržavanja ugovor nije predstavljao nikakvu neizvesnost za davaoca izdržavanja.”¹⁹

Treba posebno naglasiti da „nema mesta poništenju ugovora o doživotnom izdržavanju po pravilima obligacionog prava o prekomernom oštećenju, jer je ugovor o doživotnom izdržavanju po svojoj prirodi teretan i u isto vreme aleatoran.”²⁰ Ipak, treba voditi računa da je ovaj ugovor dvostrano pravni, te ukoliko je primalac izdržavanja imao dovoljno prihoda za život, dok davalac izdržavanja nije ostvario nikakve prihode i zbog svog zdravstvenog stanja nije mogao da pruži ni zdravstvenu po,oč ni negu davaocu izdržavanja, tada se radi o očiglednom izigravanju zakona i takav ugovor će biti poništen.

U suštini, ovaj ugovor je dobro rešenje za homoseksualne partnere, jer iako je ugovor, dvostrano pravni, aleatorni, jednak je ugovoru o braku. Obe strane imaju prava i obaveze, lična veza je razlog zaključenja istog, a može se raskinuti sporazumno ili pred sudom usled poremećenih odnosa ili izmenjenih okolnosti.

¹⁹ Ibidem, član 203

²⁰ Babić I., *Komentar Zakona o nasleđivanju sa odabranom sudskom praksom i prilogima*, Sl. Glasnik, Beograd, 2021, str. 635

Ugovor o poklonu između istopolnih partnera

Ugovor o poklonu je jednostrani pravni akt, kojim se poklonodavac obavezuje da bez naknade preda poklonoprimcu u vlasništvo određenu stvar, ili neko drugo pravo, ili mu čini kakvu drugu korist. Poklon mora biti moguć, dopušten i određen, odnosno odrediv, u suprotnom ugovor o poklonu je ništav. Govoreći o njegovim karakteristikama možemo istaći da je ugovor o poklonu jednostrano obavezan, dobročin, lukrativan, formalan, dobrovoljan, komutativan, jednostavan, glavni, kauzalni, opozivi, realni i inter vivos/mortis causa pravni posao, koji se najčešće zaključuje s obzirom na ličnost poklonoprimca (intuitu personae), jer su kod ovog ugovora bitna svojstva samo jedne strane tj. poklonoprimca.²¹

Jednostranost ovog pravnog akta ogleda se u činjenici da prestracija davanja je samo na jednoj strani, na strani poklonodavca, a u korist poklonoprimca, čime se imovina ili prava poklonoprimca uvećavaju na račun imovine ili prava poklonodavca. Ugovor o poklonu je lukrativni pravni posao, a činjenica lukrativnost isključivo je vezana za cilj zaključenja ovog ugovora konkretno na nameri poklonodavca da poklonoprimcu da na poklon određenu stvar ili pravo bez protivnaknade.

Forma je bitan element ovog ugovora. Treba imati u vidu da predmet ugovora mogu biti prava, stvari, kao i nepokretnosti. Kad su u pitanju pokretne stvari, nije potrebna pisana forma ugovora, jer se ugovor realizuje predajom stvari. Kada su u pitanju nepokretnosti, teritorijalno nadležni notar će solmenizovati ovaj ugovor nakon verifikacije i potvrde podatka i činjenica navedenih u ugovoru, izda će klauzulu intamublandi i omogućiti upis u katastar nepokretnosti uz navođenje osnova prava sticanja.

Činjenica vidljivosti osnova sticanja prava svojine trećim licima, ovaj ugovor čini kauzalnim. Komutativnost ugovora se ogleda u činjenici, jer se u vreme zaključenja zna obaveza poklonodavca. Ugovor kao pravni posao egzistira samostalno, nezavisno od drugih eventualnih pravnih poslova između poklonodavca i poklonoprimca. To je pravni posao inter vivos, tako da zaključivanjem ovog ugovora prenos vlasništva na predmetu poklona biva izvršen za života poklonodavca. Međutim, ugovor o poklonu može biti zaključen i pod odložnim dejstvom prenosa poklona -mortis causa. Odnosno, prenos prava svojine se odlaže za period posle smrti poklonodavca. Imajući u vidu navedeno, ugovor o poklonu može predstavljati alternativnu u realizaciji raspodele prava i nepokretnosti, jednog partnera prema drugom. Ovaj ugovor nosi viši stepen rizika osporavanja validnosti od strane trećih lica. Treća lica (nužni nasljednici) mogu zahtevati

²¹ Za sklapanje ugovora o poklonu preko punomoćnika potrebna je specijalna punomoć. Ugovor sklopljen po opštem punomoćju kojim darodavac ovlašćuje punomoćnika da ga zastupa u svim njegovim predmetima u Jugoslaviji, ne sadrži posebno ovlašćenje za sklapanje darovnog ugovora." Vrhovni sud Hrvatske, br. Rev- 254/87, Danilo Lazarević, *Ugovor o poklonu*, prvo izdanje, Poslovni biro, d.o.o., Beograd, 2010, str-33

pred sudom da ugovor o poklonu ne proizvodi pravna dejstva prema njima usled povrede prava zakonom garantovanim -pravom na nužni deo. Nužni deo predstavlja polovinu ili trećinu zakonskog naslednog dela i njime ostavilac ne može slobodno raspolaže. Pored nužnih naslednika, pravo pobijanja poklona imaju i treća lica čije se pravo potraživanja ne može namiriti iz imovine poklonodavca (dužnika iz tog pravnog posla). S tim u vezi, ukoliko je moguće raspolagati svojom imovinom, a u želji da se obezbedi homoseksualni partner, kao poslednji pravni posao je ugovor o poklonu.

3. ZAKLJUČAK

Porodica je osnovna ćelija svakog društva, u kojoj se uspostavljanju prvi međuljudski odnosi, uči o etici življenja i poštovanju i uvažavanju tuđih prava i sloboda uz istovremenu zaštitu ličnih prava i sloboda. Porodica, tradicionalno, je zajednica roditelja različitih polova i njihove dece. Savremena porodica se modifikuje svodeći broj članova na sve manji broj, a u pojedinim državama i polova koji porodicu čine. U Republici Srbiji istopolne civilne zajednice nisu diskriminisane, imaju sva zakonom zagantovana prava, ali i obaveze prema zajednici. Kada su u pitanju istopolni brakovi, Republika Srbija, iste ne poznaje u svojoj zakonskoj terminologiji, a praksa suda ni ne naginje ka tome. Srbija je tradicionalno patrijarhalna sredina, koja se zasniva na tradicionalnom poimanju porodice i porodičnih vrednosti. Predvideti, kad i da li će u Srbiji biti prihvaćeni i zakonom regulisani istopolni brakovi, nemoguće je. Do tada u Srbiji istopolnim partnerima ostaje mogućnost zaključivanja pravnih akata kojima ostavilac raspolaže imovinom za života: testamentarnim raspolaganjem svoje imovine u korist, u celosti ili delimično, svog partnera (partnerke), te ugovor o poklonu i ugovor o doživotnom izdržavanju.

LITERATURA

- Antić O., Nasledno pravo, Narodna knjiga, Beograd 1994.
- Babić I., Komentar zakona o nasleđivanju sa odobrenom sudskom praksom i priložima, Sl. glasnik RS, Beograd, 2021
- Bosiljčić M., Zajednička svojina, odrednica u Enciklopediji imovinskog prava i prava udruženog rada, tom 3,
- Gavella N., Belaj V., Nasljedno pravo, Narodne novine, Zagreb 2008.
- Gavella N., Belaj V., Komentar Zakona o nasljeđivanju, Narodne novine, Zagreb 1964.
- Dedijer M., Zaštita susvojine i zajedničke svojine, Pravni život, broj 12/87.
- Josipović T., Zemljišnoknjižno pravo, Informator, Zagreb 2001.
- Lazarević D., *Ugovor o poklonu*, prvo izdanje, Poslovni biro, d.o.o., Beograd, 2010
- Đurđević D., Procesni aspekti naslednopravne transmisije, Pravedno pravo i stvarnost, Pravni život-časopis za pravnu teoriju i praksu, broj 17, tom IV, str. 4
- Kipp T., Coing H., Erbrecht – ein Lehrbuh, Tübingen, 1990
- Đuržević D., Institucije naslednog prava, Beograd
- Klarić P., Vedriš M., Građansko pravo, Narodne novine, Zagreb 2009.
- Kipp T., Coing H., Erbrecht – ein Lehrbuh, Tübingen, 1990
- Kreč M., Pavić Đ., Komentar Zakona o nasljeđivanju, Narodne novine, Zagreb 1964., „Službeni glasnik RS“, 106/15, 106/16 - autentično tumačenje i 113/17 - autentično tumačenje.
- Marković L., Obligaciono pravo, Službeni list SRJ, Beograd 1997.
- Mitić M., Naslednička izjava, Pravna misao 1969, 6p. 9-10, стр. 43.
- Medić D., Tajčić H., Nasljedno pravo u sudskoj praksi, Privredna štampa, Sarajevo - Banja Luka 2008
- Radovanov A., Parnični postupak, Intermex, Beograd 2008. • Rašović Z., Komentar Zakona o svojinsko-pravnim odnosima, I knjiga, Pravni fakultet u Podgorici, Podgorica 2009.
- Svorcan S., Komentar Zakona o nasleđivanju, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac 2004.
- Stojanović N., Naslednička zajednica, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš 2009.
- Todorović V., Kulić R., Nasledno pravo i vanparnični postupak u praksi, Službeni glasnik, Beograd 2004.
- Werner Lange, Erbrecht, München 2011, 403; Dieter Leipold, Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch, Bd. 9 – Erbrecht (Red. G. Schlichting), München 2004, 271
- Ustava Republike Srbije, Sl. Glasnik RS, br. 98/2006 I 115/2021
- Porodični zakon, Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011-dr.zakon I 6/2015

- Zakon o vanparničnom postupku, („Sl. glasnik SRS”, br. 25/82 i 48/88 i „Sl. glasnik RS”, br. 46/95 - dr. zakon, 18/2005 - dr. zakon, 85/2012, 45/2013 - dr. zakon, 55/2014, 6/2015, 106/2015 - dr. zakon i 14/2022)
- Zakon o javnom beležništvu („Sl. glasnik RS“ br. 31/2011, 85/2012/, 19/2013, 55/2014-dr.zakon, 93/2014-dr.zakon, 121/2014, 6/2015 i 106/2015)
- Zakon o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ”, br. 31/93, „Sl. list SCG”, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Sl. glasnik RS”, br. 18/2020)
- Consolidated version of the treaty on the functioning of the European Union https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b49701aa75ed71a1.0011.01/DOC_3&format=PDF dosatupno dana 09/15/2023
- Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004L0038> dostupno dana 09/29/2023
- European Convention on Human Rights https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG dostupno dana 09/01/2023
- Obergefell v Hodges <https://www.oyez.org/cases/2014/14-556> dostupno dan 09.15.2023
- Pregled nacрта Zakona o istopolnim zajednicama -Tekst propisa <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/080321/080321-vest18.html> dostupno dana 09/20/2023
- <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/marriage> dostupno dana 01/24/2024

INHERITANCE IN SAME-SEX COMMUNITIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: *Social communities are prone to evolutionary changes that are initiated sometimes by the dominant minority, and sometimes under the influence of the quantitative energy of the oppressed minority. Partnerships have been prone to change for centuries. From the traditional patriarchal family, through the recognition of the rights of extra-marital unions, and the acceptance of same-sex civil unions, in order to promote same-sex marriage in the last decade. The paper deals with the review of the development and implementation of the idea of recognizing the right to marriage for same-sex couples, the global attitude towards the same with special reference to the Republic of Serbia. Namely, the Republic of Serbia does not recognize same-sex marriages, nor does it recognize them by law, no matter where they were concluded, and in this sense, the paper explains the possibilities of inheritance between same-sex partners, regardless of the fact that legal inheritance is impossible.*

Key words: *same-sex marriage, gift contract, will, legal inheritance, same-sex unions*

OSNOVNE KARAKTERISTIKE NEOSNOVANOG OBOGAĆENJA U DOMAĆEM I U UPOREDNOM PRAVU**

Sažetak: *U ovom naučnom radu urađena je analiza osnovnih karakteristika neosnovanog obogaćenja u domaćem i u uporednom pravu. Prilikom istraživanja i izrade naučnog rada, korišćene su metode analize, induktivno-deduktivni metod i istorijski metod. Neosnovano obogaćenje predstavlja poseban izvor obligacionog prava. Njegovi počeci datiraju još iz rimskog prava, gde su formirani kondikcija i verziona tužba. Značaj neosnovanog obogaćenja ogleda se u mogućnosti otklanjanja povrede principa ekvivalentnosti u širem smislu reči i vraćanja materijalnih vrednosti subjektu kome po zakonu pripadaju. Ovaj rad će obuhvatiti i analizu terminologije neosnovanog obogaćenja, njegovog određenja, njegovih dilema, neophodnih uslova za njegov nastanak, dejstva, odnosno sadržaja obligacije, kako u domaćem zakonodavstvu tako i u uporednom pravu.*

Ključne reči: *neosnovano obogaćenje, kondikcija, verziona tužba, sticanje bez osnova*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija.
E-mail: anikmarkovic@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPPNT projekat – Pravo i nova tehnologija.

1. UVOD

U pravnoj literaturi se koristi niz različitih pojmova za instituciju neosnovanog obogaćenja. U pravnoj literaturi možemo sresti izraze: sticanje bez osnova, obogaćivanje bez osnova, neosnovano bogaćenje itd. Neosnovano obogaćenje je pojam koji je uobičajen u našoj sudskoj praksi, a delimično i u teoriji.¹ Postoje stavovi da je ovaj izraz nedovoljno precizan, jer nije svako neosnovano obogaćenje izvor zakonskih obaveza, već samo ono što je u suprotnosti sa pravnim normama.² U našoj novijoj literaturi nalazi se i termin „sticanje bez osnova“, pa je taj naziv usvojen i u Zakonu o obligacionim odnosima. Ističe se da primena termina „sticanje bez osnova“ ili „neosnovano obogaćenje“ zavisi od toga kako se vrši restitucija. Neosnovano obogaćenje označava da restitucija obuhvata samo ono što postoji u trenutku podnošenja zahteva, a „sticanje bez osnova“ postoji onda kada se vraća ono što je primljeno, bez obzira da li u trenutku podnošenja zahteva još postoji ili ne. Nasuprot ovom tumačenju, postoji i mišljenje da je „sticanje bez osnova“ širi pojam od „neosnovanog obogaćenja“, pa je izgleda na osnovu takvog tumačenja usvojen ovaj naziv u Zakonu o obligacionim odnosima.³ U anglosaksonskoj literaturi se koristi izraz „Unjust enrichment“ koji je najbližiji našem terminu „neosnovano obogaćivanje“. Sticanje bez osnova je izuzetno važno za normalno funkcionisanje pravnog prometa kojim se sprečava neosnovano obogaćenje i uvećanje imovine jednog lica na uštrb drugog lica.

Sticanje bez osnova je institucija poznata još od rimskog prava. U rimskom pravu razlikovale su se dva tipa tužbe koje je osiromašeni mogao da podnese protiv neosnovano obogaćenog. Prva tužba je bila kondikcija (*condictio sine causa*), a druga verziona tužba (*actio de in rem verso*). Prva tužba odnosila se na neosnovano obogaćenje, na primer u vidu isplate nedugovanog (*condictio indebiti*), dok se druga tužba odnosila na upotrebu svoje ili tuđe stvari u tuđu korist, a da pritom nije postojala namera činjenja koristi drugom.⁴ Naš Zakon o obligacionim odnosima ne pravi razliku između kondikcije i verzije, već su te dve institucije smeštene u okviru jedne institucije, sticanje bez osnove. Za razliku od našeg Zakona o obligacionim odnosima, većina savremenih uporednih zakonodavstva, koji su zasnovani na rimskom pravu, razlikuju kondikciju od verzije, kao dve zasebne institucije. Nemačko i francusko pravo, prave ovu razliku. U nastavku ovog rada detaljno ćemo razraditi instituciju sticanja bez osnova kao izvora obligacionog prava, kako u domaćem tako i u uporednom pravu.

¹ Danilović, J. (2001): „Neosnovano obogaćenje“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, str. 492.

² Đorđević, Ž, Stanković, V. (1972): *Obligaciono pravo*, Beograd, str. 435

³ Danilović, J. (2001): „Neosnovano obogaćenje“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, str. 492.

⁴ Panić, M. (2009): *Sticanje bez osnova*, Zbornik radova „Pravo i vrijednosti“, Istočno Sarajevo, str. 422.

2. STATUS NEOSNOVANOG OBOGAĆENJA U DOMAĆEM PRAVU – DE LEGE LATA

Institucija neosnovanog obogaćenja u savremenoj srpskoj pravnoj istoriji prvi put je predviđena Srpskim građanskim zakonikom iz 1844. godine, ali ne kao jedinstvena uređena pravna institucija, već je ova institucija bila obuhvaćena u više zakonskih propisa, odnosno sadržavala je nekoliko vrsta kondikcija. Iako je materija pravno neosnovanog obogaćenja u vreme važenja Srpskog građanskog zakonika bila propisana u svega nekoliko zakonskih odredbi, te se pribeglo opširnom tumačenju koje je urađeno po uzoru kondikcije propisano u austrijskom pravu.⁵

Sledeći pokušaj da se institucija neosnovanog obogaćenja reguliše u srpskom pravu bila je Skica zakonika o obligacionim odnosima i ugovorima profesora Mihaila Konstantinovića iz 1969. godine. Skica predviđa neosnovano obogaćenje kao nezavisnu instituciju u obligacionom pravu, koja sadrži kondikcije i verzionu odgovornosti.

Zakon o obligacionim odnosima iz 1978. godine instituciju neosnovanog obogaćenja svrstava u jedinstvenu instituciju i prvi put ga imenuje kao „sticanje bez osnova“, čiji naziv se i danas zadržava u Zakonu o obligacionim odnosima. Iako su u prošlosti postojala različita mišljenja, danas se u teoriji i u našoj sudskoj praksi institucija neosnovanog obogaćenja prihvata kao jedinstvena institucija koja je u skladu sa našim pravnim poretком i više se ne pravi razlika između kondikcije i verzionu odgovornosti.

Pretpostavke za postojanje institucije neosnovanog obogaćenja

Saglasno čl. 210 Zakona o obligacionim odnosima, kada je neki deo imovine jednog lica prešao na bilo koji način u imovinu nekog drugog lica, a taj prelaz nema svoj osnov u nekom pravnom poslu ili u zakonu, stvaraju se opšte pretpostavke za nastanak posebne vrste obligacionog odnosa, poznatog kao sticanje bez osnova. Sticalac je dužan da vrati steknutu imovinu, a kada to nije moguće - da naknadi vrednost postignutih koristi. Obaveza vraćanja, odnosno naknade vrednosti nastaje i kad se nešto primi sa obzirom na osnov koji se nije ostvario ili koji je kasnije otpao.⁶ Članom 210. Zakona o obligacionim odnosima predviđena je opšta tužba za zaštitu od neosnovanog obogaćenja. S obzirom na to da zakonodavac nije pojedinačno precizirao slučajeve sticanja koristi na teret drugog, za pokretanje opšte tužbe, relevantno je neosnovano obogaćenje do kojeg je došlo na bilo koji način.

⁵ Arandelović, D., „O nepravednom obogaćenju“, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. XI kolo 2, str. 412

⁶ Član 210 Zakona o obligacionim odnosima (Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93, "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 18/2020)

Da bi postojala institucija neosnovanog obogaćenja, moraju biti ispunjene sledeće tri pretpostavke: 1. obogaćenje jednog lica, 2. osiromašenje drugog lica, 3. uzročno-posledična veza između obogaćenja i osiromašenja i 4. nepostojanje, odnosno odsustvo zakonskog osnova za obogaćenje.⁷ Prva pretpostavka, odnosno *obogaćenje* jednog lica, podrazumeva svako povećanje imovine obogaćenog, uz sticanje novog materijalnog dobra (bez obzira na njegovu veličinu), koje je na štetu osiromašenog. Takođe, obogaćenje podrazumeva svako povećanje vrednosti već postojećeg materijalnog dobra obogaćenog, koje je na štetu osiromašenog. Do obogaćenja dolazi i u slučajevima kada nije pribavljena nova materijalna korist, već je samo izbegnuto smanjenje imovine obogaćenog. Druga pretpostavka, odnosno *osiromašenje*, nastaje kada deo ili cela imovina prelazi sa jednog lica na drugo, putem isplate određenog novčanog iznosa, izvršenjem određene činidbe ili predajom stvari.⁸ Osiromašenje može postojati i u slučajevima kada postoji neostvarivanje dobiti koja bi inače bila ostvarena da obogaćeni nije izvršio nikakvu radnju. Do osiromašenja dolazi i u slučajevima kada nije načinjena materijalna šteta već i kada nije nastalo uvećanje imovine osiromašenog, a do kojeg bi u suprotnom došlo. Između obogaćenja i osiromašenja mora da postoji *uzročno-posledična veza*. Uzročno-posledična veza vidi se u korelaciji, odnosno u onome što za jednu stranu znači obogaćenje mora za drugu značiti osiromašenje. Korelacija predstavlja uzročno-posledičnu vezu između osiromašenja i obogaćenja koje je poteklo iz istog zajedničkog uzroka.⁹ Poslednja pretpostavka za postojanja institucije neosnovanog obogaćenja je *odsustvo pravnog osnova za obogaćenje*. To znači da je obogaćenje neosnovano onda kada za njega ne postoji nikakav osnov sticanja (*iustus titulus, iusta causa*) poput ugovora, jednostrane izjave volje, naredbe zakona.¹⁰ Važno je napomenuti da za nastanak institucije neosnovanog obogaćenja nije neophodno da postoji protivpravna radnja obogaćenog lica.

Da bi nastala obaveza vraćanja, neophodno je da su svi navedeni uslovi kumulativno ispunjeni.

Pravne posledice neosnovanog obogaćenja ogledaju se u nastanku obaveza na strani obogaćenog lica, koje se pojavljuje kao dužnik, i pravo na strani osiromašenog lica, koji se pojavljuje kao poverilac, da mu se vrati otuđena imovina (naturalna restitucija) ili ako to nije moguće, potrebno je da mu se nadoknadi

⁷ Pojedini autori navode tri pretpostavke za primenu obogaćenja bez osnova, a to su: obogaćenje jednog lica, osiromašenje drugog lica i nedostatak osnova (Radišić, J., *Obligaciono pravo, opšti deo*, Beograd 2004, str. 293) Druga grupa autora navodi četiri pretpostavke za obogaćenje bez osnova: obogaćenje jednog lica, osiromašenje drugog lica, uzročno-posledična veza između obogaćenja i osiromašenja i nepostojanje pravnog osnova za obogaćenje (Loza, B., *Obligaciono pravo, opšti deo*, Službeni glasnik, Beograd 2000, str. 278)

⁸ Trnavci, G. (2007): „Pravna priroda neosnovanog obogaćenja“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci* 30/2007, str. 247–248.

⁹ Morait, B. (2010): *Obligaciono pravo*, Komesgrafika, Banja Luka, str. 488–489.

¹⁰ Đorđević, Ž, Stanković, V. (1974): *Obligaciono pravo (opšti deo)*, Beograd, str. 438.

vrednost postignutih koristi.¹¹ Saglasno čl. 214 Zakona o obligacionim odnosima, kada se vraća ono što je stečeno bez osnova, moraju da se vrate plodovi i zatezna kamata, i to, ako je sticalac nesavestan, od dana sticanja, a inače od dana podnošenja zahteva. U slučaju neosnovanog obogaćenja tuženi odgovara za postignutu korist, pa se obim njegove odgovornosti odmerava saglasno postignute koristi.

Tužba zbog neosnovanog obogaćenja je kondemnatorna tužba, odnosno tužba kojom se stranki sa presudom nalaže izvršenje određene činidbe. To znači da je u presudi, kojom se obogaćenom nalaže vraćanje neosnovanog, potrebno odrediti i rok u kojem je dužan da tu činidbu izvrši. Kondemnatornom (osuđujućom) presudom sud nalaže osuđenoj stranki da u korist svog parničnog protivnika nešto učini, trpi ili propusti, a cilj kondemnatorne zaštite je u tome da se činjenično stanje dovede u sklad s pravnim stanjem.¹²

U našoj pravnoj teoriji je bilo mišljenja da je u našem pravu neosnovano obogaćenje zaštićeno verzionim zahtevom. Prema drugom shvatanju, neosnovano obogaćenje je uređeno opštom kondikcijom koja isključuje verzione slučajeve iz polja svoje primene. Međutim, savremena pravna teorija je stava da se radi o jedinstvenoj pravnoj instituciji i da je sa čl. 210, st. 1 Zakona o obligacionim odnosima propisana opšta tužba iz neosnovanog obogaćenja.

3. STATUS NEOSNOVANOG OBOGAĆENJA U UPOREDNOM PRAVU

Predmet analize u ovom poglavlju je status neosnovanog obogaćenja u evropskim državama, odnosno neosnovanog obogaćenja u pravu evropskih zemalja koje primenjuju evropski kontinentalni pravni sistem i država sa anglosaksonskim pravnim sistemom.

Neosnovano obogaćenje u pravima evropsko-kontinentalnog pravnog sistema

U Nemačkoj je neosnovano obogaćenje uređeno zakonom kao poseban deo obligacionog prava i izvor je obligacionih pravnih odnosa. *Nemački građanski zakonik* iz 1900. godine jedan je od prvih zakonika koji je uključio neosnovano obogaćenje. U Nemačkom građanskom zakoniku opštom normom reguliše se zabrana neosnovanog obogaćenja. Član 812 Nemačkog građanskog zakonika predviđa: „Ko činidbom drugoga ili na drugi način na račun drugoga bez pravnog osnova nešto pribavi, obavezan je na povraćaj pribavljenoga.“ Iz analize

¹¹ Član 210, stav 2 Zakona o obligacionim odnosima (Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93, "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 18/2020)

¹² Čizmić, J.(2009): Komentar zakona o parničnom postupku, Privredna štampa, Sarajevo, str. 381.

zakonskog teksta može se primetiti da su pored osnovnih elemenata (sticanje na račun drugoga, bez pravnog osnova) navedeni i načini na koje može do toga doći, i to činidbom drugoga (tj. kondikcije) i „na drugi način“ (tj. verzija). U istom članu je navedeno da obaveza vraćanja postoji onda kada je osnov otpao ili se nije ostvario, kao i da se činidbom smatra i ugovorom izvršeno priznanje da postoji ili da ne postoji obligacioni odnos.¹³ Savremeni pravni teoretičari ispituju da li je osiromašeni, promenom koju je izazvao u svojoj i imovini obogaćenog, ostvario željeni cilj. Samo negativan odgovor čini osnovanim zahtev za vraćanje koristi, bez obzira koliko ima učesnika u nastaloj imovinskoj promeni, i sa kakvim ulogama. Ova teorija (Trennungslehre) je prihvaćena u sudskoj praksi.¹⁴ Prema ovoj teoriji, zahtev za neosnovano obogaćenje podeljen je u dve velike grupe : Leistungskondiktionen i Nichtleistungskondiktionen.¹⁵ Ova podela je izvršena na osnovu toga da li je predmet neosnovanog obogaćenja stečen radnjom osiromašenog lica ili na drugi način.

Neosnovano obogaćenje je jedan od tri kvazi kontrakta predviđena u *Francuskim Code Civil*. Drugi kvazikontrakt je isplata nedugovanog, a treći je posloводства bez naloga. Osnovna karakteristika francuskog prava je to što je kondikcija odvojena od *actio de in rem verso*, a što znači da su svi slučajevi neosnovanog obogaćenja zaštićeni sa *action de in rem verso*. U francuskom pravu isplata nedugovanog se ne smatra neosnovanim obogaćenjem, već se smatra posebnim kvazikontraktom, koji je zaštićen kondikcijom.¹⁶ Do kraja 19. veka *Actio de in rem verso* uopšte nije bio predviđen francuskim građanskim zakonikom, već je uveden zahvaljujući saradnji pravne teorije i sudske prakse.

Neosnovano obogaćenje u anglosaksonskom pravnom sistemu

Za razliku od evropskokontinentalnog pravnog sistema koji se zasniva na rimskoj pravnoj tradiciji, a gde se pravi razlika između kondikcije i verzionе tužbe, anglosaksonski pravni sistem se zasniva na posebnim principima i uopšte se ne poznaje kondikcija i verziona tužba, niti obuhvata opštu tužbu za zaštitu od neosnovanog obogaćenja. Institucija pravnog neosnovanog obogaćenja kao pojedinačna institucija, prilično je kasno prihvaćena i uvedena u anglosaksonskom pravnom sistemu. Konkretno u Engleskoj ova institucija je priznata tek 1991. godine, a pre toga su svi slučajevi neosnovanog obogaćenja bili svrstavani pod pravo restitucije.¹⁷ Kako bi neosnovano obogaćenje postojalo u anglosaksonskom pravu, potrebno je postaviti sledeća pitanja: 1) Da li je tuženi obogaćen?, 2)

¹³ Danilović, J. (2001): „Neosnovano obogaćenje“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, str. 502.

¹⁴ Simonović, I.(2010): *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 56, str. 180

¹⁵ Loschelders, D. (2014): *Schuldrecht Besonderer Teil*, Munchen, p.369

¹⁶ Descheemaeker, E. (2018): 'The New French Law of Unjustified Enrichment', *Restitution Law Review*, vol. 25, p.3

¹⁷ Birks, P. (1989): *An Introduction to the Law of Restitution*, Oxford University Press

Da li je obogaćenje ostvareno na teret tužioca?, 3) Da li je ono nepravedno?, 4) Da li tuženi može da se odbrani? Ako je odgovor na prva tri pitanja pozitivan, a na četvrtom negativan, onda su ispunjeni uslovi za nastanak institucije neosnovanog obogaćenja.¹⁸ U današnjem anglosaksonskom pravu ne postoji opšta tužba iz neosnovanog obogaćenja, već niz posebnih pravnih sredstava sa kojima se pod određenim uslovima može tražiti povraćaj neosnovano pribavljenih vrednosti. Svi ovi slučajevi restitucije spadaju u equity law.¹⁹

4. ZAKLJUČAK

Neosnovano obogaćenje je obligaciono pravna institucija koja je poznata pravnim sistemima još od davnina, odnosno to je institucija koja je još u rimskom pravu bila izdvojena iz drugih pravnih odnosa i bila posebno uređena. Naša analiza je pokazala da su neke države izgradile posebne pravne institucije neosnovanog obogaćenja, i zakonom ga uredile, dok je u pravu drugih država, ova institucija uvedena posredstvom sudske prakse i pravne teorije. Takođe, iz izvršene analize može se zaključiti da postoje razlike u zakonskom regulisanju neosnovanog obogaćenja u državama, pa ima primera gde je neosnovano obogaćenje regulisano jedinstveno, odnosno zaštićeno opštom tužbom, ili postoji odvojeno regulisanje slučajevima neosnovane prestacije (kondikcija) i verzija, ili uopšte neosnovano obogaćenje nije zakonski regulisano, već je regulisano kroz sudsku praksu. Jedna od svrha postojanja neosnovanog obogaćenja je da posluži kao supsidijarni izvor obligacija koje će se primenjivati u slučajevima kada potraživanje lica ne može da proizađe iz svojine, iz određenog pravnog akta, poslovodstvo bez naloga ili iz odgovornosti za štetu. Krajnji cilj neosnovanog obogaćenja je uspostavljanje ravnoteže u pravnom prometu vraćanjem materijalnih vrednosti subjektu kome po zakonu pripadaju. I pored suštinskog značaja neosnovanog obogaćenja za subjekte u pravnom sistemu, kao i uprkos vekovnoj tradiciji postojanja neosnovanog obogaćenja, autor smatra da ovoj instituciji nije pružena dovoljna pažnja kao jednoj od najstarijih institucija obligacionog prava, kako od pravne teorije, tako i od zakonodavca. Zakonodavac, kao i pravna teorija uopšte, ne nude doslednu podršku sudskoj praksi u ostvarivanju zaštite od neosnovanog obogaćenja, što ostavlja prostor za pravnu nesigurnost osiromašenih lica.

¹⁸ Cvetković-Đorđević, V. (2015): Kondikcija i pravno neosnovano obogaćenje, Beograd, str.256

¹⁹ Danilović, J. (2001): „Neosnovano obogaćenje”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, str. 504.

LITERATURA

- Arandžević, D., „O nepravednom obogaćenju”, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. XI kolo 2
- Birks, P. (1989): An Introduction to the Law of Restitution, Oxford University Press
- Cvetković-Đorđević, V. (2015): Kondikcija i pravno neosnovano obogaćenje
- Danilović, J. (2001): „Neosnovano obogaćenje”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu
- Descheemaeker, E. (2018): „The New French Law of Unjustified Enrichment”, Restitution Law Review, vol. 25
- Đorđević, Ž, Stanković, V. (1972): Obligaciono pravo, Beograd
- Loschelders, D. (2014): Schuldrecht Besonderer Teil, Munchen
- Loza, B.(2000): Obligaciono pravo, opšti deo, Službeni glasnik, Beograd
- Morait, B. (2010): Obligaciono pravo, Komesgrafika, Banja Luka
- Panić, M. (2009): Sticanje bez osnova, Zbornik radova „Pravo i vrijednosti“, Istočno Sarajevo
- Radišić, J.(2004): Obligaciono pravo, opšti deo, Beograd
- Simonović, I.(2010): Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu
- Trnavci, G. (2007): „Pravna priroda neosnovanog obogaćenja“, Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci 30/2007
- Čizmić, J.(2009): Komentar zakona o parničnom postupku, Privredna štampa, Sarajevo
- Zakona o obligacionim odnosima (Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93, „Sl. list SCG“, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Sl. glasnik RS“, br. 18/2020)

BASIC CHARACTERISTICS OF UNJUST ENRICHMENT IN DOMESTIC AND COMPARATIVE LAW

Summary: *In this scientific paper, an analysis of the basic characteristics of unjust enrichment in domestic and comparative law was made. During the research and preparation of scientific work, methods of analysis, inductive-deductive method and historical method were used. Unjust enrichment is a special source of obligation law. Its beginnings date back to Roman law, where condiction and version lawsuits were formed. The importance of unjust enrichment is reflected in the possibility of eliminating the violation of the principle of equivalence in the broadest sense of the word and returning material values to the subject to whom they belong by law. This paper will also include an analysis of the terminology of unjust enrichment, its definition, its dilemmas, the necessary conditions for its emergence, the effect, that is, the content of the obligation, both in domestic legislation and in comparative law.*

Keywords: *unjust enrichment, condiction, version lawsuit, acquisition without grounds*

TRGOVINA LJUDIMA I LJUDSKA (NE)BEZBEDNOST

Sažetak: *Predmet istraživanja ovog rada jeste uticaj trgovine ljudima na ljudsku bezbednost. Osnovni metodološki postupak je pregled naučne literature. Imajući u vidu kompleksnost predmeta istraživanja, pregledani su naučni radovi iz različitih disciplina. Cilj rada jeste da prikaže ključna teorijska promišljanja i nalaze empirijskih istraživanja o mehanizmima uticaja trgovine ljudima na različite dimenzije ljudske bezbednosti: ličnu bezbednost, zdravstvenu bezbednost, bezbednost ishrane, ekonomsku bezbednost, političku bezbednost i bezbednost zajednice. Nalazi postojećih istraživanja pokazuju da trgovina ljudima ozbiljno ugrožava sve domene ljudske bezbednosti i da se negativne posledice ne ograničavaju samo na fizički integritet i zdravlje žrtava. Po izlasku iz lanca trgovine, žrtve se često susreću sa ekonomskom nebezbednošću i stigmom zajednice, što otežava njihovu reintegraciju i stvara pogodno tlo za njihovu ponovnu viktimizaciju. Otuda, imajući u vidu dalekosežne posledice trgovine u svim sferama života, može se zaključiti da je trgovina ljudima značajan uzrok nebezbednosti ljudi.*

Ključne reči: *trgovina ljudima, ljudska bezbednost, lična bezbednost, zdravstvena bezbednost, ekonomska bezbednost.*

* Master menadžer bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, Srbija.
E-mail: pajic.natasa@gmail.com

1. UVODNA RAZMATRANJA

Trgovina ljudima se uobičajeno definiše kao „vrbovanje, prevoženje, precacivanje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija obuhvata, kao minimum, eksploataciju prostitucije drugih lica ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad ili službu, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa.“¹ Navedena definicija iz člana 3(a) Protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, postala je najčešće korišćeno određenje ovog pojma. Bez obzira da li zastupaju stanovište da je trgovina ljudima vid ropstva, oblik organizovanog kriminala ili rezultat migracionog pritiska, među autorima postoji saglasnost da trgovina ljudima ozbiljno narušava dostojanstvo ljudi i ljudska prava. Imajući u vidu veliku crnu brojku i skrivenu populaciju, kao i činjenicu da je trgovina ljudima jedan od najbrže rastućih oblika globalnog kriminala, nemoguće je utvrditi broj žrtava, ali se procene na globalnom nivou kreću od 12 miliona pa sve do 45 miliona žrtava.² Trgovina ljudima je „toliko raširena i toliko štetna po žrtve da je postala značajan uzrok ljudske nebezbednosti u globalnim razmerama“.³

Otuda, osnovno polazište ovog rada jeste da trgovina ljudima, kao multidimenzionalni fenomen, ne ugrožava samo fizičku sigurnost ljudi, već se manifestuje i kao uzrok nebezbednosti ljudi u ostalim domenima, poput zdravlja, ekonomske sigurnosti, prihvaćenosti u zajednici, te otuda potreba za usvajanjem šireg shvatanja pojma ljudske bezbednosti, koje obuhvata i ljudsko dostojanstvo i blagostanje.

Nakon uvodnog dela, u okviru kojeg je ukazano i na sam pojam trgovine ljudima, u radu se najpre predstavlja pojam ljudske bezbednosti, s akcentom na šire shvatanje ovog pojma, a zatim se analizira uticaj trgovine na šest dimenzija ljudske bezbednosti i to ličnu bezbednost, zdravstvenu bezbednost, bezbednost ishrane, ekonomsku bezbednost, političku bezbednost i bezbednost zajednice.

¹ Kiss Ligia *et al.* (2015): “Health of men, women, and children in post-trafficking services in Cambodia, Thailand, and Vietnam: an observational cross-sectional study”, *The Lancet Global Health*, 3/2015, e154.

² Barrick Kelle, Pfeffer Rebecca (2021): “Advances in measurement: a scoping review of prior human trafficking prevalence studies and recommendations for future research”, *Journal of Human Trafficking*, 1, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/23322705.2021.1984721?needAccess=true&role=button> (1.7.2023).

³ Turek M. Jaime (2013): “Human security and development issues in human trafficking”, 73, in: Burke C. Mary (ed.): *Human Trafficking: Interdisciplinary Perspectives*, New York.

2. POJAM LJUDSKE BEZBEDNOSTI

Bezbednost podrazumeva odsustvo pretnji po štićene vrednosti, te otuda nebezbednost označava ono stanje kada su te vrednosti ugrožene. Iako ideja o individualnoj bezbednosti nije nova, pitanje zaštite pojedinca i njegovo smeštanje u središte promišljanja o bezbednosti dobija na značaju u novoj, posthladnoratovskoj bezbednosnoj paradigmi, koju, između ostalog, karakteriše *produbljivanje* i *proširivanje* bezbednosti. U tom kontekstu, od posebnog značaja za izdvajanje pojedinca kao referentnog objekta jeste produbljivanje bezbednosti kroz nivo analize, gde se kao najniži nivo analize izdvaja individualna bezbednost. Nivo analize jeste „analitičko sočivo“, kako ističe Filip Ejodus, koje omogućava da se složena bezbednosna dinamika posmatra u različitim razmerama, počev od individualne ili ljudske bezbednosti kao najmanje razmere, preko nacionalne i regionalne bezbednosti, pa sve do međunarodne bezbednosti.⁴ Jedan od glavnih predstavnika Kopenhaške škole studija bezbednosti, Beri Buzen (*Barry Buzan*), ističe da je teško odrediti šta obuhvata bezbednost za pojedinca imajući u vidu ulogu niza činilaca, kao što su život, sloboda, dostojanstvo, pri čemu neke od tih vrednosti ne mogu da se povrate jednom kada se izgube, poput života.⁵ Otuda, na individualnom nivou analize posmatra se bezbednosna dinamika koja se tiče pojedinaca i širok spektar pretnji koje ih ugrožavaju, a koje dolaze iz različitih domena. Buzen naglašava da okruženje u kojem egzistira pojedinac stvara različite pritiske koji, ispoljavajući se u raznovrsnim formama, mogu da se sumiraju kroz četiri grupe pretnji i to su pretnje po fizički integritet (povrede, ugrožavanje života), ekonomske pretnje (gubitak posla), pretnje položaju i statusu (gubitak dostojanstva) i pretnje ljudskim pravima (gubitak slobode).⁶ S tim u vezi, pomenuta Kopenhaška škola zaslužna je za proširivanje istraživačkog polja studija bezbednosti kroz uvođenje sektorske analize, čime se širi opseg pretnji od vojnih ka nevojnim pretnjama, a koje se analiziraju kroz sektore (vojni, politički, ekonomski, socijalni, ekološki).⁷

Iako u radu polazimo od ljudske bezbednosti kao nivoa analize, za razumevanje sadržine pojma potrebno je ukazati na koncept ljudske bezbednosti. *Izveštaj o ljudskom razvoju* iz 1994. godine, koji je objavio Program Ujedinjenih nacija za razvoj (*United Nations Development Programme*, u daljem tekstu: UNDP), postavlja koncept ljudske bezbednosti u fokus akademskih debata, ali i političkog interesovanja. Kako se navodi u pomenutom Izveštaju, ljudska bez-

⁴ Ejodus Filip (2012): *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi*, Beograd, 212-213.

⁵ Buzan Barry (2016): *People, States & Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Colchester, 49.

⁶ *Ibid*, 50.

⁷ Vujinović Nikola, Glušac Luka (2014): „Nastanak, razvoj i perspektive studija bezbednosti“, 33-37, u: Lipovac Milan, Živojinović Dragan (ur.): *Međunarodna bezbednost: teorijski pristupi*, Beograd.

bednost se ispoljava kroz dva bazična aspekta ili komponente, u čijoj osnovi je mogućnost da pojedinci prave slobodne i bezbedne izbore: sigurnost od hroničnih pretnji (bolest, glad, represija) i zaštita od iznenadnih i štetnih poremećaja u svakodnevnom životu (u porodici, na poslu, u zajednici), odnosno, sloboda od straha (*freedom from fear*) i sloboda od oskudice (*freedom from want*).⁸ Iako je ljudska bezbednost privukla veliku pažnju kao analitički koncept, ali i kao predlog praktične politike, ne postoji univerzalna definicija ovog pojma, te terminološke nejasnoće nužno sa sobom povlače i metodološke probleme u istraživanju. Indijski teoretičar Kanti Bajpai (*Kanti Bajpai*) govori o ljudskoj bezbednosti kao zaštiti lične bezbednosti od različitih vidova nasilja.⁹ Slično, Takur (*Thakur*) naglašava zaštitu života ljudi od direktnih i strukturalnih pretnji koje su kritične i opasne po život ljudi.¹⁰ Kerolajn Tomas (*Caroline Thomas*) polazi od toga da ljudska bezbednost predstavlja jedinstvo materijalne dimenzije, oličene u zadovoljenju materijalnih potreba (hrana, smeštaj, obrazovanje, pristup zdravstvenoj zaštiti), i nematerijalne ili kvalitativne dimenzije, koja prevashodno počiva na ostvarenju lične autonomije i ljudskog dostojanstva.¹¹ Na sličan način ljudsku bezbednost određuju i drugi autori, koji je definišu kao nedeljivu celinu sačinjenu od zadovoljenja osnovnih potreba, dostizanja ljudskog dostojanstva i učešća u životu zajednice,¹² odnosno, integralnu bezbednost koja podrazumeva zaštitu pojedinca od nasilja, siromaštva, gladi, kulturne deprivacije.¹³

Imajući navedena određenja u vidu, možemo reći da se postojeće debate oko sadržine pojma odvijaju na relaciji uže-šire shvatanje ljudske bezbednosti. Kako se može primetiti, zagovornici užeg shvatanja polaze od toga da su život pojedinca i njegov telesni integritet ključne vrednosti. S druge strane, pobornici šireg shvatanja smatraju da fizička sigurnost, iako neophodan, nije dovoljan uslov za postojanje ljudske bezbednosti, te govore i o drugim aspektima bezbednosti ljudi, kao što su, između ostalog, zdravstveni, ekonomski, politički. Budući da se u ovom radu polazi od šireg shvatanja ljudske bezbednosti, potrebno je ukazati na te različite aspekte ili dimenzije. Pomenuti Izveštaj iz 1994. godine navodi sedam dimenzija ljudske bezbednosti, pri čemu su one međusobno povezane, a

⁸ United Nations Development Programme (UNDP) (1994): *Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*, New York, 23-24, <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostatpdf.pdf> (25.6.2023).

⁹ Bajpai Kanti (2000): *Human security: concept and measurement*, University of Notre Dame, Notre Dame, 1-4.

¹⁰ Thakur Ramesh (2004): "A political worldview", *Security Dialogue*, 3/2004, 348.

¹¹ Thomas Caroline (2000): *Global governance, development and human security*, London, 6-7.

¹² Thomas Caroline, Wilkin Peter (eds.) (1999): *Globalization, human security, and the African experience*, Boulder, 3.

¹³ Van Ginkel Hans, Newman Edward (1999): "In quest of human security", *Japan Review of International Affairs*, 1/1999, 79.

neretko se i preklapaju, te pretnje iz jedne dimenzije mogu lako da se preliju u ostale. Svaka od dimenzija u prvi plan ističe određene vrednosti i pretnje koje ih ugrožavaju:

1. Lična bezbednost podrazumeva zaštitu života i fizičkog integriteta ljudi od različitih vidova nasilja, poput kriminala, ratova, etničkih sukoba, represije, porodičnog nasilja, zlostavljanja dece, upotrebe narkotika, samoubistva,
2. Zdravstvena bezbednost ističe zaštićenost zdravlja, te se kao pretnje javljaju različite infektivne bolesti, HIV/AIDS, neadekvatan pristup zdravstvenoj zaštiti,
3. Bezbednost ishrane podrazumeva fizički i ekonomski pristup hrani, pa se kao pretnje javljaju glad, problemi dostupnosti hrane u smislu neadekvatne i neproporcionalne distribucije hrane, nedostatak kupovne moći,
4. Ekonomska bezbednost podrazumeva sigurnost posla i osnovnog dohotka, a kao osnovne pretnje izdvajaju se nesigurnost prihoda (gubitak posla i nezaposlenost, privremeni i loše plaćeni poslovi), siromaštvo, beskućništvo,
5. Politička bezbednost podrazumeva zaštitu ljudskih prava, te njihova kršenja od strane državnih ili nedržavnih aktera predstavljaju pretnju osnovnim vrednostima,
6. Bezbednost zajednice se ogleda u zaštiti i sigurnosti usled pripadanja određenoj grupi (porodici, etničkoj ili rasnoj grupi, zajednici, organizaciji) koja pojedincu pruža podršku, određeni kulturni identitet i vrednosti, te se kao pretnje posebno izdvajaju diskriminacija, socijalna izolacija, etničke tenzije,
7. Bezbednost životne sredine podrazumeva pretnje poput degradacije životne sredine, nedostatka pijaće vode, deforestacije, zagađenja vazduha.¹⁴

Osnovna kritika koja se upućuje ljudskoj bezbednosti shvaćenoj u širem smislu je da je toliko razuđena da sve pretnje predstavlja kao pretnje pojedincu. Neki autori, poput Tejlora Ovena (*Taylor Owen*), ukazuju na potrebu određivanja prioriteta i kritičnih pretnji na osnovu kriterijuma ozbiljnosti posledica, čime bi se unapredio analitički potencijal koncepta.¹⁵ U tom kontekstu, autori prepoznaju trgovinu ljudima kao jednu od najvećih pretnji ljudskoj bezbednosti,¹⁶ te otuda potreba da se negativni uticaji ove kriminalne aktivnosti sagledaju holistički, odnosno, kroz različite dimenzije ljudske bezbednosti.

¹⁴ UNDP, 24-33.

¹⁵ Owen Taylor (2004): "Human security - conflict, critique and consensus: colloquium remarks and a proposal for a threshold-based definition", *Security Dialogue*, 3/2004, 384.

¹⁶ Fukuda-Parr Sakiko (2003): "New threats to human security in the era of globalization", *Journal of Human Development*, 2/2003, 173-174.

3. UTICAJ TRGOVINE LJUDIMA NA RAZLIČITE DIMENZIJE LJUDSKE BEZBEDNOSTI

Uvidom u postojeću akademsku građu, možemo zaključiti da najveći broj studija istražuje trgovinu ljudima kao pretnju koja neposredno ugrožava ličnu bezbednost ljudi, dok znatno manji broj autora ispituje ugrožavanje ostalih vrednosti ljudske bezbednosti. Primetan je porast broja istraživanja koja ispituju uticaj trgovine ljudima na zdravstvenu bezbednost, ali ostale dimenzije ljudske bezbednosti nisu dobile veću pažnju istraživača. Otuda potreba da se različiti uticaji trgovine ljudima sagledaju kroz prizmu ugrožavanja šest dimenzija ljudske bezbednosti i to lične bezbednosti, zdravstvene bezbednosti, bezbednosti ishrane, ekonomske bezbednosti, političke bezbednosti i bezbednosti zajednice.

3.1. Lična bezbednost

Osnovne vrednosti lične bezbednosti jesu život i fizički i psihički integritet pojedinaca. Imajući u vidu eksploativnu suštinu trgovine ljudima, ovaj segment ljudske bezbednosti je u fokusu istraživača. Kako različiti vidovi nasilja predstavljaju temeljnu pretnju vrednostima lične bezbednosti, autori uticaj trgovine na ovu dimenziju ljudske bezbednosti analiziraju u kontekstu eksploatacije (posebno seksualne i radne) i izloženosti raznim oblicima nasilja. Krajnji cilj trgovine je eksploatacija radi profita, te je nasilje posebno prisutno u ovoj fazi, ali među autorima postoji saglasnost da su različiti vidovi nasilja prisutni tokom svih faza trgovine ljudima i da se trgovci njima služe kako bi uspostavili i održali kontrolu nad žrtvama. S druge strane, stepen i obim nasilja, odnosno, učestalost, predstavljaju predmet debata među istraživačima.

Vrbovanje žrtava nužno ne podrazumeva pretnje i nasilje budući da su se različiti vidovi manipulacije i prevare (posebno ponude za posao) pokazali kao lakši način za regrutaciju žrtava. Posebno su ugroženi oni pojedinci koji beže iz konfliktom zahvaćenih sredina, naročito deca i adolescenti, a rezultati istraživanja pokazuju da su ljudi iz bliskog okruženja oni koji su učestvovali u njihovoj regrutaciji (prijatelji, komšije, rođaci).¹⁷ Da su žrtve posebno ugrožene tokom transporta potvrđuje veći broj studija, koje ukazuju na niz visokorizičnih situacija u kojima je život žrtava u opasnosti. Kako istraživanja pokazuju, ovu fazu karakteriše fizičko i seksualno nasilje, strah i glad, a sve s ciljem stvaranja osećaja zavisnosti od trgovaca i uspostavljanja podređenog položaja.¹⁸ Takođe, zabe-

¹⁷ Kiss Ligia *et al.* (2022): "Paper: violence, abuse and exploitation among trafficked women and girls: a mixed-methods study in Nigeria and Uganda", *BMC Public Health*, 22/2022, <https://bmcpublihealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-022-13021-2> (17.6.2023).

¹⁸ *Ibid.*

leženi su i slučajevi ubistava žrtava tokom transporta kako bi se izbeglo njihovo otkrivanje od strane granične kontrole i imigracionih vlasti.¹⁹

Eksploatacija, kao ključna faza procesa trgovine, obiluje različitim vidovima zlostavljanja, te većina istraživanja nalaze bazira na saznanjima o ovoj fazi. Najveći broj istraživača se fokusira na istraživanje seksualne eksploatacije žena i devojčica, zbog čega se podaci o izloženosti pretnjama i nasilju uglavnom odnose na ovu kategoriju žrtava i ovaj vid eksploatacije. U skladu sa nalazima većine istraživanja, mlađe devojke i devojčice su duže eksploatisane i izložene većem stepenu fizičkog i seksualnog nasilja.²⁰ U istraživanju trgovine radi seksualne eksploatacije iz Nepala u Indiju, autor je kombinovao kvantitativnu i kvalitativnu metodu, pri čemu su od posebnog značaja bili intervjui sa 158 žrtava trgovine (starosti od 14 do 39 godina). Nalazi pokazuju da je većina ispitanica (97,5%) bila izložena fizičkom nasilju od strane vlasnika bordela, a čak polovina je izjavila da su njihovi „poslodavci“ pokušali da ih zadave i da su gasili cigarete po njima.²¹ Do sličnih nalaza dolaze i Ketí Zimmerman (*Catty Zimmerman*) i saradnici, koji su sprovedi dvogodišnje kvalitativno istraživanje o uticaju trgovine na zdravlje žrtava, a koje je pokazalo da je 90% žena trpelo batine, posebno kada bi pokazale neposlušnost, kada bi se klijenti žalili na njih i kada bi zaradile nedovoljno novca.²² Rezultati ovog istraživanja takođe pokazuju da su sve ispitanice trpele seksualno nasilje, ali i svakodnevno psihičko nasilje u vidu zastrašivanja, pretnji, emocionalne manipulacije i stvaranja nebezbednog životnog i radnog okruženja.²³ Na osnovu intervjua sa 60 žrtava trgovine, Ačarja (*Acharya*) je ustanovio da su žrtve najčešće (svakodnevno) izložene pretnjama smrću i seksualnom nasilju, dok se fizičko nasilje (uključujući napade nožem i gašenje cigareta po telu) primenjuje povremeno (jednom u dve nedelje) ili retko (jednom mesečno).²⁴ Znatno manji broj studija istražuje radnu eksploataciju, istraživački fokus je uglavnom na pokazateljima radne eksploatacije (neplaćeni rad, izostanak slobodnog vremena, zadržavanje dokumenata, opasni radni uslovi koje prati izostanak bezbednosnih procedura, loši uslovi u pogledu smeštaja, hrane i pri-

¹⁹ Lalić Velibor (2007): *Trgovina ljudima u Bosni i Hercegovini*, Defendologija centar za bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 28.

²⁰ Sarkar Siddhartha (2016): “Trafficking of women and girls for sex trade from Nepal to India”, *Challenge*, 5/2016, 454; Stöckl Heidi *et al.* (2021): “Human trafficking and violence: Findings from the largest global dataset of trafficking survivors”, *Journal of Migration and Health*, 4/2021, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666623521000404> (1.7.2023).

²¹ Sarkar Siddhartha, 451.

²² Zimmerman Catty *et al.* (2003): *The health risks and consequences of trafficking in women and adolescents: findings from a European study*, London School of Hygiene and Tropical Medicine, London, 46.

²³ *Ibid*, 47-56.

²⁴ Acharya Arun Kumar (2015): “Trafficking of women in Mexico and their health risk: issues and problems”, *Social Inclusion*, 1/2015, 108.

stupa zdravstvenoj zaštiti),²⁵ pa su podaci o izloženosti nasilju oskudni. Ipak, studije koje primarno istražuju uticaj na zdravlje žrtava trgovine pokazuju da su radno eksploatisane žrtve (dominantno muškarci) izloženi visokom stepenu fizičkog nasilja i pretnjama. Rezultati istraživanja trgovine ljudima radi radne eksploatacije u Ujedinjenom Kraljevstvu pokazuju da je 40% ispitanika bilo izloženo fizičkom nasilju, tačnije, žrtve su trpele napade nožem ili pištoljem, šutiranje, udarce, pretnje (usmerene ka porodici, ali i samim žrtvama), a takođe su i prijavljeni slučajevi u kojima su žrtvama namerno nanesene opekotine.²⁶ I dok je kod žrtava unutrašnje trgovine zabeležena primena fizičkog nasilja većeg intenziteta i učestalosti, kod žrtava međunarodne trgovine pretnje su se pokazale kao efikasnije za održavanje ropskog položaja. Žrtvama se preti da će biti prijavljene kao ilegalni migranti, čime se osigurava njihova poslušnost i smanjuje spremnost da se obrate vlastima za pomoć.²⁷

Bez obzira na tip eksploatacije, većina žrtava je izložena svim vidovima nasilja. U istraživanju koje je ispitivalo različite oblike eksploatacije žena, muškaraca i dece, autori zaključuju da su pretnje najzastupljenije u svim kategorijama, a oko 50% ispitanika je bilo izloženo i fizičkom i seksualnom nasilju.²⁸ Pored izloženosti nasilju i različitim vidovima eksploatacije, žrtve trgovine ljudima nemaju slobodu izbora, slobodu kretanja, a kako većina istraživanja pokazuje, žive i rade u opasnim i nebezbednim uslovima.²⁹ S tim u vezi, žrtve su često držane zaključane u nehigijenskim prostorijama, što je posebno primenjivano kao metod kažnjavanja.³⁰

Retke su studije koje se bave ostalim vidovima trgovine ljudima (trgovina organima, trgovina radi vršenja kriminalnih aktivnosti, prosjačenja ili prinudnih brakova), te su saznanja o njima nedovoljna za zaključivanja i generalizaciju uočenih obrazaca. Takođe, međunarodni izveštaji prepoznaju dečake i muškarce kao posebno ugroženu kategoriju žrtava, ali gotovo da nema naučnih istraživanja koja se eksplicitno bave njima kao žrtvama. To se može objasniti određenim rodnim stereotipima: muškarci imaju ulogu nasilnika (u ovom slučaju, trgovaca), dok su žene žrtve. Na kraju, primetna je tendencija među istraživačima da govore o zastupljenosti nasilja bez jasnog razlikovanja tipa eksploatacije i kategorije žrtava, što vodi iskrivljenoj slici o intenzitetu, obimu i rasprostranjenosti nasilja.

²⁵ Smit Monika (2011): "Trafficking in human beings for labour exploitation. The case of the Netherlands", *Trends in Organized Crime*, 2-3/2011, 190.

²⁶ Turner-Moss Eleanor *et al.* (2014): "Labour exploitation and health: a case series of men and women seeking post-trafficking services", *Journal of Immigrant and Minority Health*, 3/2014, 476-477.

²⁷ Stöckl Heidi *et al.*

²⁸ Kiss Ligia *et al.* (2015), e156-e157.

²⁹ Zimmerman Catty *et al.*, 53; Turner-Moss Eleanor *et al.*, 476; Kiss Ligia *et al.* (2015), e158; Baldwin B. Susie, Fehrenbacher E. Anne, Eisenman P. David. (2015): "Psychological coercion in human trafficking: an application of Biderman's framework", *Qualitative health research*, 9/2015, 1173.

³⁰ Zimmerman Catty *et al.*, 46; Acharya Arun Kumar, 108; Kiss Ligia *et al.* (2015), e157.

3.2. Bezbednost zdravlja i bezbednost ishrane

Budući da se žrtve nalaze u začaranom krugu nasilja i eksploatacije, o čemu je posebno bilo reči u prethodnoj celini rada, autori su saglasni u pogledu ozbiljnih zdravstvenih posledica trgovine. Mentalno, fizičko i reproduktivno zdravlje žrtava ugroženo je tokom svih faza trgovine ljudima, a ozbiljni zdravstveni problemi su prisutni i nakon izlaska iz lanca trgovine. Primetan je porast broja studija koje nastoje da istraže uticaj trgovine na zdravlje žrtava, ali većina njih se fokusira na zdravstvene posledice seksualno eksploatisanih žena. Pored preglednih studija, prisutna su i kvalitativna istraživanja koja se zasnivaju na intervjuima sa žrtvama i ekspertima (zdravstveni i socijalni radnici, članovi međunarodnih i nevladinih organizacija, predstavnici resornih državnih organa).

Bez obzira koji vid eksploatacije istražuju, autori su saglasni da najveći broj zdravstvenih problema proizilazi iz izloženosti različitim vidovima nasilja. U tom kontekstu, istražujući rasprostranjenost i rizik od nasilja tokom trgovine, kao i posledice po fizičko, mentalno i reproduktivno zdravlje, Oram (*Oram*) i saradnici zaključuju da su nasilje, mentalni poremećaji i infektivne bolesti veoma rašireni među ženama i devojkama koje su seksualno eksploatisane, pri čemu u proseku oko 30% ima dijagnostikovani HIV.³¹ Najčešće se javljaju fizički (glavobolje, bolovi u leđima i stomaku, povrede), reproduktivni (infektivne bolesti) i psihički problemi (depresija, anksioznost, posttraumatski stresni poremećaj). Navedeno je u skladu sa rezultatima drugih studija koje su ispitivale uticaj trgovine na zdravlje žrtava seksualne eksploatacije. Nalazi eksplorativne studije, do kojih se došlo primenom tehnike intervjua (28 žena žrtava seksualne eksploatacije i 109 eksperata), pokazuju da su žrtve bile izložene nizu zdravstvenih problema, koji su rezultat seksualnog i fizičkog nasilja, konzumacije narkotika i deprivacije hrane i sna, ali i izostanka zdravstvene zaštite. Autori posebno ukazuju na dermatološke probleme (osipi, šuga), probleme sa zubima, slomljene kosti i kontuzije, nezdravi gubitak težine, infekcije.³² Polno prenosive bolesti, sifilis, neželjene trudnoće i abortusi, ginekološke komplikacije, takođe su često prijavljivani zdravstveni problemi.³³

Nalazi više istraživanja dosledno pokazuju da su radno eksploatisane žrtve izložene dugotrajnom radu bez slobodnog vremena (i po 19 sati dnevno), u nehumanim uslovima i nebezbednim radnim sredinama u kojima izostaju osnovne bezbednosne i zdravstvene mere (nema zaštitne lične opreme), ali i pristup zdravstvenoj zaštiti, čak i u situacijama kada dođe do povrede.³⁴ Veliki broj njih sou-

³¹ Oram Siân *et al.* (2012): "Prevalence and risk of violence and the physical, mental, and sexual health problems associated with human trafficking: systematic review", *PLOS Medicine*, 5/2012, <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1001224> (30.6.2023).

³² Zimmerman Catty *et al.*, 45.

³³ *Ibid*, 48-50.

³⁴ Zimmerman Catty, Kiss Ligia (2017): "Human trafficking and exploitation: A global health concern", *PLOS Medicine*, 11/2017, <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002437>

čava se sa ozbiljnim fizičkim i psihičkim zdravstvenim problemima, kao što su problemi sa pamćenjem, vidom i zubima, zatim kardiovaskularne bolesti, dijabetes, epilepsija, neurološki problemi, anksioznost i invaliditet.³⁵ Buler (*Buller*) i saradnici su sprovedi 71 intervju (17 sa žrtvama i 53 sa ilegalnim migrantima) kako bi poredili iskustva žrtava trgovine u svrhu radne eksploatacije i ilegalnih migranata u kontekstu zdravstvenih posledica, a nalazi pokazuju da su obe grupe bile izložene gotovo podjednakim problemima kada je reč o posledicama loših radnih uslova, kao što su iscrpljenost, problemi sa disanjem, izloženost toksičnim supstancama i fizičke povrede, ali izloženost fizičkom nasilju i pretnjama bila je daleko veća kod žrtava trgovine, što je uslovalo i ozbiljne mentalne probleme.³⁶ Ova studija pruža bogate uvide u iskustva radno eksploatisanih žrtava, posebno zbog prisustva kontrolne grupe, što omogućava da se posledice po zdravlje žrtava trgovine posmatraju izolovano. Veoma značajne uvide pruža istraživanje na uzorku od 1102 osobe (žene, muškarci, deca), koje su eksploatisane u različite svrhe na prostoru Vijetnama, Kambodže i Tajlanda. Autori su koristili tehniku intervjua. Nalazi pokazuju da je ogroman broj žrtava radio sedam dana u nedelji najmanje 11 sati dnevno, 222 ispitanika je prijavilo izuzetno ozbiljnu povredu zadobijenu na radu, dok je više od polovine ispitanika ispoljilo simptome depresije, anksioznosti i posttraumatskog stresnog poremećaja, koji su u tesnoj vezi sa ekstremnim fizičkim, psihičkim i seksualnim nasiljem kojem su žrtve bile izložene i iscrpljujućim prekovremenim radom, a čak 20% žrtava je držano zaključano u sobi.³⁷ S tim u vezi, istraživanja pokazuju da je socijalna izolacija žrtava značajan činilac mentalnih poremećaja.³⁸ Nehigijenski uslovi u kojima žrtve stanuju i rade značajno utiču na pogoršanje zdravstvenih problema.³⁹ Prisilna upotreba droga i pokušaj samoubistva takođe su identifikovani kao značajni problemi.⁴⁰

Kada je reč o ugrožavanju bezbednosti ishrane, na osnovu pregleda postojeće literature, možemo zaključiti da nema istraživanja koja primarno ispituju uticaj trgovine na ovu dimenziju ljudske bezbednosti, već se saznanja baziraju na uvidima do kojih se došlo istraživanjem eksploatacije i zdravlja žrtava. S tim u vezi, žrtve su izgladnjivane, izložene deprivaciji hrane i sna i to često kao način kažnjavanja.⁴¹ Takođe, hrana koju dobijaju je u malim porcijama i nedovoljne

(27.6.2023); Turner-Moss Eleanor *et al.*, 476-477.

³⁵ Kiss Ligia *et al.* (2015), e158; Turner-Moss Eleanor *et al.*, 476-477.

³⁶ Buller Ana Maria *et al.* (2015): *Labour exploitation, trafficking and migrant health: Multi-country findings on the health risks and consequences of migrant and trafficked workers*, International Organization for Migration, Geneva, 141-163.

³⁷ Kiss Ligia *et al.* (2015), e154.

³⁸ Baldwin B. Susie, Fehrenbacher E. Anne, Eisenman P. David, 1173.

³⁹ Turner-Moss Eleanor *et al.*, 476; Kiss Ligia *et al.* (2015), e158.

⁴⁰ Kiss Ligia *et al.* (2015), e159; Zimmerman Catty *et al.*, 48; Baldwin B. Susie, Fehrenbacher E. Anne, Eisenman P. David, 1174.

⁴¹ Turner-Moss Eleanor *et al.*, 476, Zimmerman Catty *et al.*, 46-47.

kalorijske i nutritivne vrednosti, a sami obroci su neredovni, te su žrtve često neuhranjene.⁴² Imajući u vidu rasprostranjenost i ozbiljne štetne posledice, Ketí Zimmerman (*Catty Zimmerman*) i Ligia Kis (*Ligia Kiss*) smatraju da trgovinu ljudima treba posmatrati kao globalni zdravstveni problem.⁴³

3.3. Ekonomska bezbednost

Tokom čitavog procesa trgovine, žrtve su u situaciji finansijske zavisnosti i dužničkog ropstva, koje predstavlja začarani krug iz kojeg nema izlaza budući da se različiti troškovi dodaju na dug žrtve, koji ona ne može otplatiti svojim radom. Žrtve nemaju pristup zarađenom novcu i često ni ne znaju koliko zarađuju. Kao što je već rečeno u prethodnim celinama, mnogi ranjivi pojedinci se odlučuju na ilegalne migracije u potrazi za poslom, zbog čega neretko završe u lancu trgovine. Na taj način se stvara inicijalni dug (za transport i dokumente), potom trgovci dodaju ogromne troškove za hranu, smeštaj i druge potrepštine, a dug žrtava uvećavaju i novčane kazne za neposlušnost, kašnjenje ili odsustvo u slučaju bolesti.⁴⁴ U nadi da će biti slobodne kada isplate dug, žrtve rade još više i napornije, ali vrlo često bivaju preprodane, pa njihov dug iznova raste. Finansijska zavisnost ima značajnu psihološku ulogu, a to je da osnaži uverenje žrtava da one nemaju kontrolu nad svojim životom budući da su potrošna roba.⁴⁵ S druge strane, po izlasku iz lanca trgovine, žrtve se susreću sa ograničenim prilikama na tržištu rada, te nezaposlenost i finansijski problemi, koji su uglavnom postojali i pre trgovine, predstavljaju ključnu prepreku ostvarivanju ekonomske sigurnosti, što značajno povećava rizik njihove reviktimizacije.⁴⁶ Iako je ovaj aspekt ljudske bezbednosti veoma značajan, gotovo da nema istraživanja koja se bave ekonomskom bezbednošću onih koji su preživeli trgovinu ljudima, što je značajna praznina identifikovana pregledom literature.

3.4. Politička bezbednost

U kontekstu predmeta istraživanja, ova dimenzija je primarno posmatrana kroz ugrožavanje ljudskih prava, (i)legalni status žrtve i neadekvatni tretman od strane organa bezbednosti. Autori su saglasni da se u procesu trgovine krše brojna ljudska prava, koja su neotuđiva i univerzalna i, kao takva, zagarantovana

⁴² Acharya Arun Kumar, 109; Baldwin B. Susie, Fehrenbacher E. Anne, Eisenman P. David, 1174; Kiss Ligia *et al.* (2015), e157-e158.

⁴³ Zimmerman Catty, Kiss Ligia.

⁴⁴ Zimmerman Catty *et al.*, 59-60.

⁴⁵ *Ibid*, 60.

⁴⁶ Tsai Cordisco Laura (2017): "Family financial roles assumed by sex trafficking survivors upon community re-entry: Findings from a financial diaries study in the Philippines", *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 4/2017, 339-340.

međunarodnim instrumentima, koji takođe proklamuju zaštitu žrtava trgovine i nediskriminatorni tretman od strane nadležnih organa. To su, između ostalog, pravo na život (direktno ugrožavanje, kroz različite oblike nasilja i eksploatacije, i indirektno, kao posledica infekcija, bolesti, nestručnog abortusa), pravo na zdravlje (žrtvama se često negira pristup zdravstvenoj zaštiti), pravo na bezbednost, zatim sloboda kretanja i sloboda izbora, pravo na obrazovanje, pravo na rad i zaštitu na radu.⁴⁷ Pored trgovaca, osnovna ljudska prava i slobode krše i oni koji bi trebalo da ih štite. Tu se javlja problem izostanka pravilne identifikacije od strane organa bezbednosti i provajdera socijalnih usluga, jer se žrtve ne prepoznaju kao takve, već se tretiraju kao prekršioci zakona (ilegalni migranti ili prostitutke). Naime, kao jedan od načina kontrole i zastrašivanja žrtava izdvaja se pretnja ilegalnim statusom budući da žrtve nemaju dokumenta (ako su ih imali, trgovci su ih oduzeli), te trgovci različitim manipulacijama navode žrtve da misle da će biti uhapšene i zatvorene ako se obrate policiji za pomoć.⁴⁸ Na osnovu izjava intervjuisanih pripadnika policije i imigracionih službi, može se zaključiti da je najčešći način otkrivanja žrtava trgovine posredstvom nevladinih organizacija, dok se u najmanjem broju slučajeva žrtve same javljaju policiji.⁴⁹ Dešava se da su žrtve trgovine uhapšene kao prostitutke tokom policijskih racija budući da se seksualna eksploatacija često krije iza prostitucije, koja sa sobom povlači socijalnu stigmatu, zbog čega mnoge žrtve ostaju u lancu trgovine. Svaki kontakt s policijom za žrtve je izuzetno opasan, jer se posmatra kao čin izdaje, čime je bezbednost žrtava ugrožena, posebno ako se ima u vidu minimalna zaštita svedoka.⁵⁰ Imajući navedeno u vidu, žrtve su i po izlasku iz lanca trgovine i dalje ugrožene budući da neadekvatan tretman državnih organa doprinosi sekundarnoj viktimizaciji, te otuda možemo zaključiti da trgovina ljudima povlači sa sobom višestruko kršenje ljudskih prava od strane različitih aktera.

3.5. Bezbednost zajednice

Kao što je rečeno u prethodnim celinama, žrtve su često bile zatvarane u malim, nehigijenskim prostorijama, čime im je ograničena sloboda kretanja, ali i socijalni kontakti budući da su bile izolovane. U kojoj meri će žrtve biti socijalno izolovane zavisi i od tipa eksploatacije, ali i od barijera poput nepoznavanja jezika u drugoj državi, što je slučaj sa međunarodnom trgovinom. Socijalna izolacija povećava osećaj žrtava da su same krive za svoju situaciju, kao i osećaje nebezbednosti i izopštenosti. Upravo ta socijalna izolacija, sramota i krivica mogu inhibirati njihov napredak i reintegraciju u zajednicu po izlasku iz lanca trgovine. Takođe, sam proces reintegracije je veoma težak, pogotovo za one koji

⁴⁷ Sarkar Siddhartha, 440-443.

⁴⁸ Zimmerman Catty *et al.*, 71-75.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid*, 72.

su i ranije bili socijalno marginalizovani. Prvi korak je zadovoljenje osnovnih potreba (lična sigurnost, adekvatni smeštaj, hrana) i zdravstvenih potreba (kratkoročnih i dugoročnih, posebno psihičkih).⁵¹ Proces resocijalizacije može biti potpomognut uticajem bližnjih i zajednice ukoliko pokažu prihvatanje, odnosno, čitav proces može biti otežan ukoliko žrtva naiđe na neprihvatanje, diskriminaciju i osudu. Stigma zajednice je identifikovana kao veoma značajan faktor koji negativno utiče na reintegraciju žrtava, posebno žena žrtava seksualne eksploatacije, koje su žigosane u tradicionalnim sredinama, čime se nastavlja ciklus nasilja.⁵² Izostaju istraživanja koja bi pružila dubinske uvide u proces reintegracije žrtava, ali i dece koja su rođena u procesu trgovine.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu uvida u analiziranu akademsku građu, možemo zaključiti da najveći broj istraživača analizira uticaje trgovine u kontekstu ugrožavanja osnovnih vrednosti lične bezbednosti, odnosno, života i fizičke sigurnosti ljudi. Daleko manji broj autora ispituje indirektne uticaje trgovine na vrednosti ostalih dimenzija, mada je primetan porast interesovanja za zdravstvenu bezbednost žrtava.

Svrha trgovine ljudima ogleda se u eksploataciji žrtava radi sticanja profita. Žrtve su izložene različitim vidovima nasilja (fizičkom, seksualnom, psihičkom) u svim fazama procesa trgovine, a kako nalazi većine istraživanja pokazuju, trgovci se svakodnevno služe pretnjama kako bi osigurali poslušnost žrtava. Takođe, zabeleženi su ozbiljni zdravstveni problemi izazvani nasiljem, nehigijenskim uslovima, socijalnom izolacijom, konzumiranjem narkotika, deprivacijom hrane, vode i sna. Bez obzira na psihofizičko zdravlje, žrtve su prisiljene da rade kako bi otplatele dug trgovcima, ali našavši se u situaciji dužničkog ropstva, čak i kada uspeju da otplate dug, koji se stalno uvećava, rezultat često nije sloboda, već novi ciklus nasilja i eksploatacije budući da bivaju preprodane. Kršenju osnovnih ljudskih prava žrtava doprinose i oni koji bi trebalo da ih štite, te žrtve često bivaju pogrešno identifikovane od strane policije i imigracionih službi, što utiče na njihov neadekvatan tretman. Po izlasku iz lanca trgovine, žrtve se suočavaju sa ograničenim mogućnostima na tržištu rada i osudom zajednice, što inhibira njihovu reintegraciju i povećava rizik njihove ponovne viktimizacije. Dakle, iako je dominantno istraživana kao neposredna pretnja ličnoj bezbednosti ljudi, trgovina ljudima se javlja kao ozbiljna indirektna pretnja ostalim dimenzijama ljudske bezbednosti.

⁵¹ *Ibid*, 87.

⁵² Dahal Pranab, Joshi Kumar Sunil, Swahnberg Katarina (2015): "We are looked down upon and rejected socially: a qualitative study on the experiences of trafficking survivors in Nepal", *Global health action*, 1/2015, 6-7, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.3402/gha.v8.29267?needAccess=true&role=button> (6.7.2023).

Imajući u vidu kompleksnost prirode i uticaja trgovine ljudima na žrtve, istraživanju problema smo pristupili holistički opredelivši se za šire poimanje ljudske bezbednosti. S tim u vezi, ako se ima u vidu da su dimenzije međusobno tesno povezane i da se posledice mogu prelivati iz jedne u drugu dimenziju, glavni doprinos ovog rada ogleda u objedinjavanju parcijalnih uvida u istraživani problem.

LITERATURA

- Acharya Arun Kumar (2015): "Trafficking of women in Mexico and their health risk: issues and problems", *Social Inclusion*, 1/2015, 103-112.
- Bajpai Kanti (2000): *Human security: concept and measurement*, University of Notre Dame, Notre Dame.
- Baldwin B. Susie, Fehrenbacher E. Anne, Eisenman P. David. (2015): "Psychological coercion in human trafficking: an application of Biderman's framework", *Qualitative health research*, 9/2015, 1171-1181.
- Barrick Kelle, Pfeffer Rebecca (2021): "Advances in measurement: a scoping review of prior human trafficking prevalence studies and recommendations for future research", *Journal of Human Trafficking*, 1-19, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/23322705.2021.1984721?needAccess=true&role=button> (1.7.2023).
- Buller Ana Maria et al. (2015): *Labour exploitation, trafficking and migrant health: Multi-country findings on the health risks and consequences of migrant and trafficked workers*, International Organization for Migration, Geneva.
- Buzan Barry (2016): *People, States & Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Colchester.
- Dahal Pranab, Joshi Kumar Sunil, Swahnberg Katarina (2015): "We are looked down upon and rejected socially: a qualitative study on the experiences of trafficking survivors in Nepal", *Global health action*, 1/2015, 1-9, <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.3402/gha.v8.29267?needAccess=true&role=button> (6.7.2023).
- Ejodus Filip (2012): *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi*, Beograd.
- Fukuda-Parr Sakiko (2003): "New threats to human security in the era of globalization", *Journal of Human Development*, 2/2003, 167-179.
- Kiss Ligia et al. (2015): "Health of men, women, and children in post-trafficking services in Cambodia, Thailand, and Vietnam: an observational cross-sectional study", *The Lancet Global Health*, 3/2015, e154-e161.
- Kiss Ligia et al. (2022): "Paper: violence, abuse and exploitation among trafficked women and girls: a mixed-methods study in Nigeria and Uganda", *BMC Public Health*, 22/2022, <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-022-13021-2> (17.6.2023).

- Lalić Velibor (2007): *Trgovina ljudima u Bosni i Hercegovini*, Defendologija centar za bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka.
- Oram Siân *et al.* (2012): "Prevalence and risk of violence and the physical, mental, and sexual health problems associated with human trafficking: systematic review", *PLOS Medicine*, 5/2012, <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1001224> (30.6.2023).
- Owen Taylor (2004): "Human security - conflict, critique and consensus: colloquium remarks and a proposal for a threshold-based definition", *Security Dialogue*, 3/2004, 373-387.
- Sarkar Siddhartha (2016): "Trafficking of women and girls for sex trade from Nepal to India", *Challenge*, 5/2016, 434-458.
- Smit Monika (2011): "Trafficking in human beings for labour exploitation. The case of the Netherlands", *Trends in Organized Crime*, 2-3/2011, 184-197.
- Stöckl Heidi *et al.* (2021): "Human trafficking and violence: Findings from the largest global dataset of trafficking survivors", *Journal of Migration and Health*, 4/2021, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666623521000404>, (1.7.2023).
- Thakur Ramesh (2004): "A political worldview", *Security Dialogue*, 3/2004, 347-348.
- Thomas Caroline (2000): *Global governance, development and human security*, London.
- Thomas Caroline, Wilkin Peter (eds.) (1999): *Globalization, human security, and the African experience*, Boulder.
- Tsai Cordisco Laura (2017): "Family financial roles assumed by sex trafficking survivors upon community re-entry: Findings from a financial diaries study in the Philippines", *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 4/2017, 334-345.
- Turek M. Jaime (2013): "Human security and development issues in human trafficking", 73-87, in: Burke C. Mary (ed.): *Human Trafficking: Interdisciplinary Perspectives*, New York.
- Turner-Moss Eleanor *et al.* (2014): "Labour exploitation and health: a case series of men and women seeking post-trafficking services", *Journal of Immigrant and Minority Health*, 3/2014, 473-450.
- United Nations Development Programme (UNDP) (1994): *Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*, New York, 23-24, <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostatpdf.pdf> (25.6.2023).
- Van Ginkel Hans, Newman Edward (1999): "In quest of human security", *Japan Review of International Affairs*, 1/1999, 59-82.
- Vujinović Nikola, Glušac Luka (2014): „Nastanak, razvoj i perspektive studija bezbednosti“, 11-47, u: Lipovac Milan, Živojinović Dragan (ur.): *Međunarodna bezbednost: teorijski pristupi*, Beograd.

- Zimmerman Catty *et al.* (2003): *The health risks and consequences of trafficking in women and adolescents: findings from a European study*, London School of Hygiene and Tropical Medicine, London.
- Zimmerman Catty, Kiss Ligia (2017): "Human trafficking and exploitation: A global health concern", *PLOS Medicine*, 11/2017, <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002437> (27.6.2023).

HUMAN TRAFFICKING AND HUMAN (IN)SECURITY

Summary: *The paper focuses on exploring the impact of human trafficking on human security. The primary research method employed is a review of scholarly literature. Considering the complexity of the research subject, scientific papers from various disciplines have been examined. The aim of this article is to present key theoretical considerations and empirical findings regarding the mechanisms through which human trafficking influences different dimensions of human security, namely personal security, health security, food security, economic security, political security, and community security. Findings indicate that human trafficking seriously jeopardizes all domains of human security, and the negative consequences extend beyond the physical integrity and health of the victims. Upon exiting the trafficking network, victims often encounter economic insecurity and community stigma, which hampers their reintegration and creates fertile ground for re-victimization. Hence, considering the far-reaching implications of trafficking in all spheres of life, it can be inferred that human trafficking is a significant cause of human insecurity.*

Keywords: *human trafficking, human security, personal security, health security, economic security.*

Hatidža Beriša*

<https://orcid.org/0000-0002-9432-5273>

Igor Barišić**

<https://orcid.org/0000-0003-4593-9196>

UDK 37:355.133.4

005.322:316.46

DOI: 10.5937/MegRev2401145B

Pregledni naučni rad

Primljen 14.03.2023.

Odobren 11.11.2024.

SPECIFIČNOSTI VOJNOG LIDERSTVA***

Sažetak: U radu se polazi od razmatranja teorijske osnove liderstva, kao i njegov odnos sa menadžerstvom kao osnovnim pristupom u upravljanju organizacijom, da bi se došlo do određene definicije vojnog liderstva. Liderstvo postoji koliko i sam čovek, ono je kroz istoriju mahom instiktivno poimano i doživljavano gotovo kao prirodna pojava. Uvek su postojali lideri i svaku je aktivnost grupe ljudi neko vodio. U fokus naučne zajednice, kao predmet vredan proučavanja, liderstvo dolazi tek početkom 20. veka. Kroz više od jednog veka, do danas, definicije liderstva su se menjale, evoluirale i bile uslovljene velikim brojem faktora, u rasponu od dominantne filozofije istorijskog trenutka do tačke gledišta naučne discipline za čije potrebe se liderstvo definiše. Autori kroz rada teže da izdvoje osnovne karakteristike vojne organizacije i vojnog poziva i sagleda njihov uticaj na liderstvo u vojnom kontekstu. S težištem da se izdvoje karakteristike ekstremnog vojnog okruženja i identifikuje suštinske karakteristike vojnog liderstva u takvim ekstremnom opasnim uslovima. Cilj rada je da sveobuhvatno sagledavanje suštinskih karakteristika vojnog liderstva uvažavajući pri tome činjenicu da se radi o specifičnostima, a ne o novom fundamentalno drugačijem pristupu liderstvu i upravljanju u odnosu na civilne organizacije. Ukazujući na specifičnosti vojnog poziva i istakne neopravdanost tendencije izjednačavanja vojne profesije sa drugim manje opasnim i rizičnijim zanimanjima, u čemu se ogleda i društveni značaj rada.

Ključne reči: vojna organizacija, vojna profesija, vojno liderstvo, lider, liderstvo

* Škola nacionalne odbrane, Univezitet odbrane, Beograd, Srbija.
E-mail: hatidza.berisa@mod.gov.rs

** Institut za strategijska istraživanja, Univezitet odbrane, Beograd, Srbija.
E-mail: igor.barisic@va.mod.gov.rs

*** Rad je nastao u okviru projekta VA-DH/1/22-24, „Model upravljanja razvojem sistema odbrane”, odobren Odlukom Senata Univerziteta odbrane, akt Rektorata UO br 22-35 od 20.01.2022. godine.

*„Ratovi se vode oružjem, ali ga dobijaju ljudi.
Duh ljudi koji slede i ljudi koji vode donosi pobedu.”*

General Džordž Paton

1. UVOD

Iako u različitim sredinama i organizacijama postoje različiti pristupi liderstvu u zavisnosti od specifičnosti organizacije, organizacione kulture i oblasti u kojoj se praktikuje, u savremenoj teoriji o menadžmentu, preovladava mišljenje da se liderstvo može shvatiti višestruko. Liderstvo se može razmatrati kao proces u kojem vođa vrši uticaj na grupu radi ostvarivanja viših ciljeva organizacije, ali i kao sposobnost da se, izbegavajući sredstava prinude, pozitivno utiče zadovoljstvo, motivaciju grupa i pojedinaca unutar organizacije i usmeri njihovo delovanje radi ostvarivanja ciljeva organizacije.

Dinamične promene u okruženju podstaknute globalizacijom primorale su organizacije da traže rešenja u razvoju sopstvenih potencijala i inovativnih metoda upravljanja kako bi se lakše prilagodili pojavi sve kompleksnijih i nepredvidljivijih problema koje nameće tržište i konkurencija. Upravo iz navedenog razloga danas se u nauci o menadžmentu razvija liderstvo, kao fleksibilniji, savremeniji i kreativniji pristup upravljanju organizacijama, gde menadžer mora da bude i lider, odnosno da efektivno koristi raspoložive ljudske i materijalne resurse, ali i menja strukturu i razvija potencijale organizacije radi dostizanja novih sposobnosti koje su potrebne za rešavanje sve kompleksnijih problema i situacija, što je kvalitativna razlika u odnosu na menadžera (rukovodioca) koje se prevashodno bavi efikasnošću organizacije.

U vojnim naukama i teoriji nauke o menadžmentu postoje različita viđenja i pristupi liderstvu u zavisnosti od oblasti društvene delatnosti u kojoj se praktikuje. Rasprave o tome da li se radi o duboko interpersonalizovanom procesu između lidera i sledbenika, setu posebnih veština lidera, razlikama i sličnostima između menadžera i lidera nisu u fokusu ovog rada.

Predmet rada je „vojno liderstvo”. Termin koji je ovde uslovno korišćen da označi različitost liderstva u vojnim organizacijama od liderstva u „civilnom” okruženju. Vojni kontekst, po mišljenju autora ovog rada, značajno menja sadržaj i suštinu liderstva u odnosu na liderstvo u civilnim organizacijama.

Iz navedene konstatacije nameće se osnovno problemsko pitanje: Koje su to specifičnosti vojnog liderstva u odnosu na liderstvo koje se praktikuje u svim drugim oblastima društvenog života? Na ovo pitanje nije lako dati precizan odgovor. Zato je i cilj ovog rada sveobuhvatno sagledavanje suštinskih karakteristika vojnog liderstva uvažavajući pri tome činjenicu da se radi o specifičnostima, a ne o novom fundamentalno drugačijem pristupu liderstvu i upravljanju u odnosu na civilne organizacije.

1. TEORIJSKO ODREĐENJE LIDERSTVA

Liderstvo postoji koliko i sama civilizacija. Tokom istorije postojali su pojedinci koji su vodili države, društva, vlade, armije, kompanije, ustanove i organizacije, a čije su liderske sposobnosti značajno uticale na uspeh tih organizacija i entiteta i ostvarivanje njihovih postavljenih ciljeva. Danas, u različitim sredinama i organizacijama postoje različiti pristupi liderstvu i osobinama lidera koje treba razvijati u zavisnosti od specifičnosti organizacije, organizacione kulture i oblasti u kojoj se praktikuje, bilo da je to bojno polje, politička arena, poslovno okruženje, domen obrazovanja ili druge oblasti društvenog života.

Iako postoje brojni teorijski pristupi liderstvu, u osnovi možemo ustvrditi da među teoretičarima u ovoj oblasti, prevladava mišljenje, da je liderstvo „... proces u kojem pojedinac utiče na grupu da bi se postigao zajednički cilj.”¹ U datom kontekstu proces je: „...sistematska serija akcija usmerenih ka nekom cilju² koji nije linearan već se radi o interakciji između lidera i sledbenika.”³ S druge strane, pomenuti uticaj se, u pogledu liderstva, shvata kao sposobnost: „...da proizvodi efekte na aktivnosti, ponašanje, mišljenje..., drugih.”⁴ i predstavlja „sine qua non” za liderstvo.⁵ Liderstvo je takođe vezano za grupe pojedinaca na koje lider utiče radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva, odnosno lider i grupa imaju zajedničku svrhu.⁶

Takođe, liderstvo se najčešće percipira kao veština „... mobilizacije drugih da se bore za zajedničke težnje.”⁷ odnosno kao „...sposobnost pojedinca da utiče, motiviše i omogući drugima da doprinesu efikasnosti i uspešnosti organizacije⁸, uglavnom bez primene sredstava prinude, vršeći pozitivan uticaj na zadovoljstvo, motivaciju pojedinca i međuljudske odnose unutar organizacije.”⁹ „Liderstvo je, pre svega, veština rada sa ljudima i ono podrazumeva spo-

¹ Northouse Peter, *Leadership: Theory and practice*, 2016, 7th Ed, Thousand Oaks, Sage Publications, 6

² <https://www.dictionary.com/browse/process>, accessed, 23.03.2021.

³ Northouse Peter, *Leadership: Theory and practice*, 2016, 7th Ed, Thousand Oaks, Sage Publications, 6

⁴ <https://www.dictionary.com/browse/influence?s=ts>), accessed, 23.-3.2021

⁵ Northouse Peter, *Leadership: Theory and practice*, 2016, 7th Ed, Thousand Oaks, Sage Publications, 6

⁶ Northouse Peter, 6

⁷ Kouzes James, Posner Barry, *The Leadership Challenge Workshop, Participant Workbook*, 4th Edition. 2010, San Francisco: Pfeiffer, 12

⁸ Milić Bojana, *Liderstvo i učeća organizacija* (doktorska disertacija), 2016, Novi Sad, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, 56

⁹ Lojić Ranko, Karović Samed, Đurić-Atanasievski Ksenija, „Liderstvo i polovi”, *Vojno Delo*, Zima/2013., 292

sobnost uticaja na ponašanje ljudi i na usmeravanje njihovih stavova u pravcu ostvarenja ciljeva lidera, ili organizacije na čijem se čelu lider nalazi.”¹⁰

Postavlja se pitanje zašto brojni teoretičari menadžmenta toliko godina svoju pažnju upravo fokusiraju na liderstvo kao način upravljanja organizacijom? Na ovo pitanje nije lako dati precizan odgovor, ali je jasno da je ubrzani tehničko-tehnološki napredak društva podstaknut procesom globalizacije krajem 20, a posebno početkom 21. veka, nametnuo takve probleme u svim sferama društvenog života koji, po svojoj učestalosti, kompleksnosti i nepredvidivosti, daleko prevazilaze kapacitete i sposobnosti postojećih organizacija. Organizacije su često primorane da se ubrzano prilagođavaju, konstantno menjajući svoju strukturu, funkcije, sposobnosti i način rada kako bi uspešno delovale i opstale u okruženju koje se neprekidno menja.

Iz navedenog razloga sve je veći pritisak na same organizacije da razvijaju takve sposobnosti koje će im omogućiti da deluju proaktivno, efektivno i efikasno u odnosu na sve kompleksniju i nepredvidljivu prirodu problema sa kojima se suočavaju u svojim oblastima delovanja. U takvom kontekstu biti samo dobar rukovodilac (menadžer) više nije dovoljno. Dinamično okruženje sve brže kreira probleme organizaciji koji po svojoj kompleksnosti često prevazilaze individualne ekspertске sposobnosti rukovodioca da se uspešno sa njima nosi. Rukovodioci su primorani da traže rešenja u razvoju potencijala svoje organizacije, da rade na osposobljavanju svojih zaposlenih za fleksibilan, kreativan i inovativan timski rad, što klasičnim pristupima upravljanja nije moguće ostvariti.

Među teoretičarima nauke o menadžmentu, postoje različiti stavovi u pogledu sličnosti i razlika između menadžera i lidera. Prema Piteru Northausu: „Liderstvo je u traženju konstruktivne promene a menadžerstvo je u uspostavljanju reda.”¹¹ Takođe, po Džejmsu Kotermanu, lideri obično iznalaze načine da razvijaju organizacije i pronalaze nove ciljeve, dok menadžeri imaju usku svrhu, samo održavaju red kako bi organizovali raspoložive resurse. Ujedno ovaj autor naglašava da su menadžeri uglavnom nadležni za stvaranje reda i standarda. Međutim, lideri moraju biti spremni za dramatične promene ili čak neuspeh.¹² Gregori Reynolds i Volter Vorfeld slažu se sa prethodnim autorima da su menadžeri kao administratori koji se fokusiraju na kratkoročne ciljeve tako što uspostavljaju red u organizaciji, dok su lideri kao inovatori koji svoju pažnju usmeravaju na razvoj i dugoročne poglede.¹³ Džon Koter i Džojz Koks su saglasni da je menadžerstvo usmereno na planiranje, organizovanje i kontrolu, dok

¹⁰ Lojić Ranko, Karović Samed, Đurić-Atanasievski Ksenija, 292

¹¹ Northouse Peter, *Introduction to Leadership: Concepts and Practice*, 2015, SAGE Publications, Inc, Western Michigan University, 7

¹² Kotterman James, „Leadership Versus Management: What’s the Difference?“, 2006, *The Journal for Quality and Participation*, 29(2), 14

¹³ Reynolds Gregory, Warfield Walter, „Discerning the Differences Between Managers and Leaders.”, 2010, *The Education Digest*, 75(7), 61-64

liderstvo ostvaruje svoju funkciju usmeravanjem napora u određenom pravcu motivisanjem i inspirisanjem ljudi.¹⁴

U pogledu ciljeva menadžeri su odgovorni za njihovo dostizanje te stoga uspostavljaju red u organizaciji kako bi postigli zadate ciljeve. S druge strane, lideri su odgovorni za kreiranje ciljeva koji zahtevaju dramatične promene u organizaciji, jer kod lidera postoji stalni trend za konstruktivnom promenom koja u suštini pravi razliku u odnosu na protivnika ili konkurenciju. Menadžeri su vrlo često usmereni na sistem i na postavljene zahteve. U takvom sistemu njihov rad se zasniva na izdavanju naredbi kojim se održava red u organizaciji, uspostavlja kontrola i izvršavaju zadaci, umesto proaktivnog kreiranja novih ciljeva¹⁵

U kontekstu metoda koje koriste u svom radu, lideri pronalaze inovativne načine za razvoj organizacije koristeći jedinstvene metode za stvaranje prilika za promenu.¹⁶ Lideri više motivišu i inspirišu svoje ljude, dok menadžeri više traže kontrolu i stabilnost.¹⁷ Na individualnom planu lider u organizaciji ima proaktivnu funkciju da motiviše, inspiriše i stimuliše članove svoje organizacije na način koji će omogućiti maksimalno iskorišćenje i razvoj njihovih pojedinačnih i timskih sposobnosti u rešavanju novonastalih i kompleksnih problema sa kojima se suočavaju. Lideri se fokusiraju na ljude, dok se menadžeri fokusiraju na pravila i strukturu organizacije.¹⁸ Lideri ohrabruju bliske, intenzivne međuljudske odnose, a menadžeri ih često izbegavaju. Lideri polaze od pretpostavke da ljudi imaju fundamentalnu ulogu u organizacijama jer su jezgro organizacije. Samo ljudi mogu kreirati promene, pre nego sama pravila u organizaciji.¹⁹ Lideri preduzimaju akcije u nameri da proizvedu dramatične promene u organizaciji kako bi je napravili konkurentnijom, a menadžeri uspostavljaju pravila kako bi održali postojeću situaciju.²⁰

S druge strane i lideri kreiraju pravila kako bi bili sigurni da će organizacija biti usmerena ka realizaciji zadatah ciljeva. Međutim, lideri uspostavljaju prin-

¹⁴ Kotter John, *Force For Change: How Leadership Differs from Management*, 1990, The United States of America: Simon & Schuster Inc.

¹⁵ Kotterman James, „Leadership Versus Management: What’s the Difference?“, 2006, *The Journal for Quality and Participation*, 29(2)., 13-17

¹⁶ Reynolds Gregory, Warfield Walter, „Discerning the Differences Between Managers and Leaders“, 2010, *The Education Digest*, 75(7)., 61-64

¹⁷ Kotter John, *Force For Change: How Leadership Differs from Management*, 1990, The United States of America: Simon & Schuster Inc.

¹⁸ Carter-Scott Cherie, „The differences between management and leadership.“, 1990, *Manage*, 46(2)., 10

¹⁹ Yang Rui, „Examining the Distinct Concepts of “Leadership” and “Management” and the Relationship between Them“, 2006, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 85.

²⁰ Kotterman James, „Leadership Versus Management: What’s the Difference?“, 2006, *The Journal for Quality and Participation*, 29(2)., 13

cipe kako bi omogućili dugoročan razvoj organizacije, a menadžeri uspostavljaju pravila kako postigli kratkoročne ciljeve, tako da se radi o suštinskim različitim pravilima-principima. Takođe i lideri i menadžeri definišu ciljeve, alociraju resurse, imaju aktivnu ulogu i očekuju uspeh.²¹

U suštini lider i menadžer imaju komplementarne funkcije, odnosno konstruktivna promena, koju pominje Piter Northaus, je dugoročni, a uspostavljanje reda u organizaciji je kratkoročni cilj. Konstruktivna promena treba da vodi menadžere kako uspostaviti red i koja pravila primeniti. U međuvremenu uspostavljen red i pravila funkcionisanja u organizaciji treba da stvori preduslove za efikasnu realizaciju konstruktivne promene. Efektivno liderstvo i efikasno menadžerstvo su neophodni uslovi za uspešnog razvoja jedne organizacije.²²

Upravo iz navedenog razloga danas se u nauci o menadžmentu razvija liderstvo, kao fleksibilniji, savremeniji i kreativniji pristup upravljanju organizacijama, gde menadžer mora da bude i lider, odnosno da efektivno koristi raspoložive ljudske i materijalne resurse, ali i menja strukturu i razvija potencijale organizacije radi dostizanja novih sposobnosti koje su potrebne za rešavanje sve kompleksnijih problema i situacija, što je kvalitativna razlika u odnosu na menadžera (rukovodioca) koje se prevashodno bavi efikasnošću organizacije.²³

Samo liderstvo je zavisno od konteksta u kojem se praktikuje, odnosno promenom konteksta promeniće se i stil liderstva. Pod kontekstom u kojem se praktikuje liderstvo u određenoj organizaciji podrazumeva se unutrašnji organizacioni-institucionalni kontekst, odnosno organizaciona kultura, društveni sistem, društveni procesi i drugi faktori koji deluju unutar određene profesije i organizacije, kao i spoljno okruženje u kojem organizacija-institucija deluje.²⁴

U tom pogledu vojni kontekst u kojem se praktikuje liderstvo sastoji se od unutrašnjeg institucionalnog konteksta koji je određen specifičnostima vojne organizacije i spoljašnjeg, borbenog-operativnog okruženja.

Stoga se liderstvo u vojsci danas najčešće posmatra kao proces: „...uticaja na ljude obezbeđujući im svrhu, usmerenje i motivaciju u realizaciji misija i unapređenju organizacije²⁵ ili kao veština: „...veština uticaja i usmeravanja ljudi da ostvare dodeljenu misiju.²⁶ Jasno je da se većina postojećih definicija o liderstvu u vojsci u

²¹ Young Mike, Dulewicz Victor, „Similarities and Differences between Leadership and Management: High-Performance Competencies in the British Royal Navy.”, 2008, *British Journal of Management*, 19(1), 17-32

²² Kotterman James, „Leadership Versus Management: What's the Difference?”, 2006, *The Journal for Quality and Participation*, 29(2), 13-17

²³ Lojić Ranko, Kulić Živko, Menadžment ljudskih resursa, 2009, Beograd, 340

²⁴ Osborn, Hunt, Jauch, 2002: 797-798) Osborn Richard, Hunt James, Jauch Lawrence, „Toward a contextual theory of leadership”, 2002, *Leadership Quarterly* 13., 797-798

²⁵ Department of the Army, *Army leadership: Competent, confident, and agile. Field Manual* 6-22, 2006, Washington DC. 1-2

²⁶ AFP 35-49, *Air Force Leadership*, 1985, Washington DC, 1

suštini ne razlikuje od onih u opštoj, odnosno „civilnoj literaturi. Ukoliko uvažimo specifičnosti vojnog konteksta, možemo prihvatiti sledeću definiciju vojnog liderstva po kojoj je to: „...proces razvoja pojedinačnih i kolektivnih ljudskih i organizacionih kapaciteta i obezbeđenja svrhe, usmerenja i motivacije da bi se primenili pomenuti kapaciteti u kreiranju efektivne i etičke borbene moći pod intenzivnim, dinamičnim i opasnim uslovima, i u ime države kojoj služi.”²⁷

2. SPECIFIČNOSTI VOJNE ORGANIZACIJE I VOJNO LIDERSTVO

Svako društvo formira određene profesije i organizacije kako bi se proizvele jedinstvene ekspertske delatnosti koje su neophodne radi očuvanja zdravlja, ostvarivanja pravde i reda, osiguranja bezbednosti i obezbeđenja ostalih vitalnih društvenih funkcija.²⁸ Vojni profesionalci kao i ostali javni službenici imaju moralu obavezu, odnosno „društveni ugovor po kojem su dužni da primene svoje znanje i stručnost u obavljanju poslova od interesa za društvo.”²⁹ (Huntington, 1957) Takođe, društvo zahteva da se ti poslovi obavljaju na efikasan i efektivan način. Iz navedenog razloga vojne organizacije su samoorganizujuće i samoregulišuće, odnosno društvo, uspostavljajući odnos poverenja, garantuje značajnu autonomiju vojnoj profesiji u stvaranju sopstvenog ekspertskeg znanja i regulisanju primene tog znanja od strane pojedinaca-vojnih profesionalaca.³⁰

Za razliku od civilnih organizacija koji motivišu svoje radnike uglavnom eksternim faktorima kao što je plata, benefiti i unapređenja, vojna profesija je više oslanja inspirativne unutrašnje faktore što su: doživotno ekspertske usavršavanje, privilegije i čast službe, zadovoljstvo u očuvanju i zaštiti života i društveni status pripadnika u prastaraj, časnoj i uglednoj profesionalnoj grupi koja sama uređuje svoje članstvo. (Huntington, 1957)

Međutim, ono što izdvaja vojnu profesiju od svih ostalih zanimanja je smrtonosnost njihovog zanimanja. Zbog toga je vojna profesija poziv, a ne posao. Vojske mogu biti angažovane na različitim zadacima, od pružanja pomoći prilikom prirodnih katastrofa ili izgradnje civilne infrastrukture, ali to nije razlog zbog čega vojske postoje, niti te aktivnosti sadrže njihove ključne kompetencije. Njihova primarna svrha je upotreba sile, upravljane od strane države, da bi se

²⁷ Hannah Sean, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, 14

²⁸ Vangel Milkovski, Hatidža Beriša, Ranko Mačkić.: Doktrinarno utemeljenje liderstva kao element moralne komponente vojne moći, Šeste decenija Škole nacionalne odbrane: Koreni, raskršća i perspektiva, naučni skup, 10. 11.2015. Beograd, Zbornik radova, str. 435-442

²⁹ Huntington Samuel, *The Soldier and the State*, 1957, Cambridge, MA: Harvard Belknap Press.

³⁰ Snider Don, Matthews Lloyd, *The Future of the Army Profession*. 2002, New York: McGraw Hill.

odbranili ljudi, njihova prava i interesi.³¹ Ova primarna svrha ne utiče samo na pripadnike vojne organizacije već i na njenu organizacionu kulturu.³²

Zbog svoje primarne uloge, vojske moraju uspostaviti etiku koja upravlja organizacionim kulturom i akcijama pojedinih vojnih profesionalaca i inspiriše uzorno ponašanje u nameri da se zaštiti integritet profesije.³³ Da bi održali svoj status, kao i druge profesije, vojska teži da testira i sertifikuje svoje pripadnike kako bi osigurala da zadovoljavaju standarde i u oblasti kompetencije, odnosno ekspertize i u oblasti morala-karaktera potrebnog za etičku upotrebu smrtonosne sile. Takođe, vojska je „zatvoren sistem u kojem nije moguć jednostavan ulazak u profesiju. Svi oficiri i vojnici počinju od najnižih dužnosti zbog potreba za sticanjem specifične profesionalne ekspertize koja se dobija repetativnom praksom tokom dugog niza godina. Zbog toga vojske imaju veliku potrebu da investiraju u razvoj leaderskih sposobnosti svojih pripadnika i održavaju kulturu njihovog kontinuiranog razvoja.“³⁴

Kao organizacija vojska nameće stroge, diskriminišuće standarde prilikom prijema u profesionalnu vojnu službu u pogledu godina starosti, državljanstva, obrazovanja, zdravlja i fizičke spremne čime se stvara značajna homogenost i tipizacija s obzirom da se najčešće radi o relativno mladim, zdravim, fizički spremnim muškarcima motivisanim za vojni poziv. Takođe, pripadnici vojske se dobrovoljno odriču nekih svojih prava, kao što je pravo na aktivno političko angažovanje i zastupanje političkih stavova, ali i određenih sloboda jer se podređuju strožim vojnim propisima. Ujedno vojska zahteva od svojih pripadnika nesebičnu službu, koja podrazumeva stavljanje interesa kolektiva ispred ličnih interesa, posvećenost poslu, lojalnost, disciplinu, određenu psihofizičku spremnost, izdržljivost i motivisanost. Drugim rečima vojska kao organizacija ima svoj etos. Upravo fokus na idealističke, unutrašnje motive opredeljuje primenu harizmatiskog i inspirativnog stila liderstva koji izazivaju identifikaciju sa grupom i višim ciljevima, što je u ovom slučaju bolje nego primena transakcionog oblika liderstva.³⁵

Vojska kao organizacija stvara „jak“ situacijski uticaj i kreira procese socijalizacije. U „jakim“ situacijama pripadnici vojske znaju šta se od njih očekuje i kako treba da se ponašaju, čime se redukuje različito ponašanje u vojnoj organizaciji. Vojska, kao organizacija sa dobro organizovanim procesom socijalizacije

³¹ Don Snider, Lloyd Matthews, *The Future of the Army Profession*. 2002, New York: McGraw Hill.

³² Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*. 2010, Oxford University Press: New York, p. 6.

³³ Ruth Chadwick, „Professional Ethics”, in Edward. Craig (Ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 1998, London: Routledge, pp. 432-466.

³⁴ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*. 2010, Oxford University Press: New York, p. 7.

³⁵ Bernard Bass, *Transformational leadership: Industrial, military, and educational impact*. 1998, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

ima jak socijalni uticaj na ponašanje svojih pripadnika, odnosno utiču na njihovo usvajanje organizacionih vrednosti.³⁶

Lideri koji nastoje da unutar svoje jedinice uspostave visok nivo uvežbanosti, profesionalne i društvene kohezije, kao i da usade kolektivno uverenje da se mogu suočiti sa opasnošću i preživeti, može u velikoj meri uticati na borbenu efikasnost jedinice. Pozitivna stanja u jedinici kao što kohezija, identifikacija pojedinca sa organizacijom, grupna posvećenost poslu i pozivu, može smanjiti nivo stresa i uznemirenosti i unaprediti borbenu efikasnost jedinice, kao i otpornost kolektiva i pojedinaca na stresne situacije.³⁷

U visoko specijalizovanim vojnim jedinicama lideri umanjuju značaj hijerarhijskog liderstva primenjujući pristup deljenog liderstva, gde se delegiraju leaderske uloge na ostale pripadnike jedinice koji međusobno utiču jedne na druge, poboljšavajući veštine i kolektivnu kompleksnost grupe. Na taj način se stimuliše kolektivna procena i rasuđivanje u kompleksnoj borbenoj situaciji i poboljšavaju performanse same jedinice u ekstremnom okruženju. S druge strane autokratski stil liderstva destimuliše pripadnike jedinice da se intelektualno angažuju i učestvuju u odlučivanju, redukujući kolektivnu kompleksnost grupe.³⁸ Zbog toga je važno da se jedinice obučavaju i uvežbavaju u simuliranom okruženju, gde kroz efektivni grupni proces učenja i interakciju, uče kompleksne mentalne modele koji unapređuju performanse grupe kada se nađe u stvarnom, ekstremno opasnom kontekstu.³⁹ Takođe, lideri i grupe, kroz svoju organizacionu i etičku kulturu, razvijaju kolektivne norme očekivanog ponašanja koje potom usmeravaju ponašanje pojedinaca.⁴⁰

3. EKSTREMNO VOJNO OKRUŽENJE I VOJNO LIDERSTVO

Vojske proizvode svoje ekspertsko znanje u obliku doktrina i pravila, kao i svoju profesionalnu etiku kako bi upravljanja ponašanjem svojih pripadnika, pri čemu opremaju i obučavaju svoje snage da uspešno deluju u specifičnim oblastima (kopno, more, vazduh) što pretpostavlja izvršavanje različitih zada-

³⁶ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), Oxford Handbook of Leadership. 2010, Oxford University Press: New York, p. 18.

³⁷ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, pp. 33-35.

³⁸ Vidi: Craig Pearce, Henry Sims, „Vertical versus shared leadership as predictors of the effectiveness of change management teams: An examination of aversive, directive, transactional, transformational, and empowering leader behaviors”, june 2002, *Group Dynamics, Theory, Research, and Practice* 6, pp.172-197.

³⁹ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, pp. 35-36.

⁴⁰ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), Oxford Handbook of Leadership, 2010, Oxford University Press: New York, p. 37.

taka na međusobno raznolike načine, što komplikuje kreiranje jedinstvenog pristupa vojnom liderstvu, s obzirom da svaka vojska ili vid vojske razvijaju jedinstvenu ekspertizu, organizacionu kulturu i druge faktore dok uče da se prilagode svom okruženju. Međutim, ono što je zajedničko za sve vojske jeste da deluju u ekstremnom kontekstu sa različitim intenzitetom opasnosti, verovatnoće i opsega i načina ispoljavanja, što stvara specifične nepredvidljivosti i kauzalnosti koje utiču na vojno liderstvo u takvim uslovima.⁴¹ Njena efektivnost se ceni po njenoj sposobnosti da se uhvati u koštac sa neprijateljem i da putem sile dominira nad njim. Da bi nametnula svoju volju neprijatelju vojna organizacija mora održati svoju koheziju pod izuzetnim stresom i mora nastaviti da, u takvim uslovima deluje kao motivisan tim. To zahteva pažljivo odabrane i obučene vojne lidere.⁴²

Potencijalni intenzitet i verovatnoća ispoljavanja posledica može takođe varirati u ekstremnim kontekstima. Istraživanja pokazuju da intenzivnije pretnje mogu stvoriti odgovor kao što je zasićenost misli o smrti⁴³ i prouzrokovati teror, visok nivo stresa i druge oslabljene emocionalne odgovore. Opseg potencijalnih posledica takođe može podići moralni intenzitet percipiran u datoj situaciji, što podiže uočljivost etičkih implikacija na postupke pojedinaca i utiče na njihovu moralnu obradu. Pored toga, nivo verovatnoće da će pretnja biti realizovana takođe će uticati na spremnost jedinice. Kada je neposredni nivo pretnje nizak, organizacije će verovatno biti više zadovoljne. S druge strane kada je realizacija pretnje vrlo verovatna, ljudi su više motivisani da se pripreme za opasnost. U odnosu oblik ispoljavanja i tip pretnje u ekstremnim kontekstima vojnik se može suočavati sa smrću ili povredom, ali i sa postraumatskim poremećajem, balansiranim ograničenjem upotrebe sile kako bi se umanjilo uništenje civilne infrastrukture, potrebom da se ostvari postavljena misija i zaštite sopstvene snage, pri čemu svaka od pretnji se može ispoljiti na sebi svojstven način.⁴⁴ Intenzitet i

⁴¹ Sean Hannah, Mary Uhl-Bien, Bruce Avolio, Fabrice Cavarretta, „A framework for examining leadership in extreme contexts”, *The Leadership Quarterly* 20, 2009, pp. 897-919.

⁴² Alan Hinge, „Social Change- Leadership and the Services”, *Australian Defence Force Journal* no.84, September/October 1990, Canberra, pp. 35-46.

⁴³ „...zasićenosti misli o smrti (eng. mortality salience) podrazumeva da podsećanje na izvor anksioznosti pojačava potrebu za strukturom koji brani od anksioznosti”. -izvor: Marija Branković, Šta je tanka linija što nas razdvaja i spaja? Doprinosi teorije upravljanja strahom političkoj psihologiji, 2017, <https://www.researchgate.net/publication/317721910>, pristupljeno 02/04/2020. „Zasićenost misli o smrti je kognitivna pristupačnost i proces kroz koji pojedinac razmatra neizbežnost svoje smrti. Ova neizbežnost je razlog za žestoku odbranu društvenih grupa i samog sebe”. -izvor: N., Pam M.S., "MORTALITY SALIENCE," in *PsychologyDictionary.org*, April 7, 2013, <https://psychologydictionary.org/mortality-salience/>, pristupljeno 02/04/2020.

⁴⁴ Jamie Arndt, Jeff Greenberg, Tom Pyszczynski, Sheldon Solomon, Linda Simon, „Suppression, accessibility of death-related thoughts, and cultural defense: Exploring the psychodynamics of terror management”, 1997, *Journal of Personality & Social Psychology*, 73, 5-18.

verovatnoća nastanka, oblik ispoljavanja i tip pretnje može da utiče na različite oblike reakcije ljudi i prema tome i na liderstvo.⁴⁵

U zavisnosti, pojedinac može više ili manje osećati ugroženim. Takođe, pojedinci mogu iskusiti visok nivo ekstremne opasnosti iako fizički nisu blizu pretnje, ukoliko se psihološki i društveno osećaju blisko sa opasnosti.⁴⁶ Razlike u bliskosti nivoa komandovanja u odnosu na opasnost može negativno uticati na proces liderstva.⁴⁷ Lider na komandnom mestu može imati poteškoće u saosećanju i razumevanju aktivnosti svojih potčinjenih na frontu, dok oni na frontu mogu imati osećaj da lider nema dodira sa potčinjenima i da ne deli poteškoće i rizike sa njima, što može dovesti do nerazumevanja i socijalne frikcije između lidera i njegovih ljudi.⁴⁸ Zbog toga vojska razvija oblike liderstva učeći iz iskustva dok deluje u različitim tipovima ekstremnih konteksta. Naučene lekcije se implementiraju u modele liderstva koji vremenom postaju institucionalizovani u formalnu vojnu doktrinu i programe usavršavanja novih pripadnika.

U kontekstu ekstremno opasnog okruženja, vojni etos se razlikuje od „običnog” etosa neke druge organizacije jer zahteva „etičko delovanje iznad očekivanja”, odnosno ekstremni nivo karaktera potrebnog da generiše i održi ekstra-etičko ponašanje pod uslovima visokog moralnog intenziteta gde je personalni rizik, ili žrtva potrebna radi dobrobiti drugih.⁴⁹ U osnovi vojni etos obezbeđuje unutrašnju snagu koja „tera” pojedinca da: „...dobrovoljno izdrži kognitivne, emotivne i fizičke poteškoće vezane za opasne-ekstremne kontekste, i ukoliko je to na kraju neophodno, da rizikuje fizičku povredu ili smrt, i sve to sa vrlo malo spoljašnje nagrade.”⁵⁰

Ekstremni vojni kontekst utiče za emocije i fiziološku reakciju, stvaranje smisla, kogniciju i prosuđivanje, identitet i samokompleksnost, stanja i osobine i motivaciju. Istraživanja su pokazala da pojedinci izloženi ekstremnim događajima mogu toliko postati preterano uzbuđeni i emotivni da to može narušiti njihovu obradu informacija i donošenje odluka.⁵¹ Izloženost ekstremnim događajima može

⁴⁵ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, p. 10.

⁴⁶ Sean Hannah, Mary Uhl-Bien, Bruce Avolio, Fabrice Cavarretta, „A framework for examining leadership in extreme contexts”, 2009, *The Leadership Quarterly* 20, pp. 897–919.

⁴⁷ Dana Yagil, „Charismatic leadership and organizational hierarchy: Attribution of charisma to close and distant leaders”, 1998, *Leadership Quarterly* no. 9, pp. 161–176.

⁴⁸ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, p. 11.

⁴⁹ „Ono što „tera” vojnika da hrabro izloži sebe neprijateljskoj vatri spasavajući ranjenog vojnika, ili legne na bačenu bombu da bi spasio svoje drugove je kvalitativno drugačije od normalnih konceptualizacija karaktera i etosa.” -izvor: Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2010, Oxford University Press: New York, p. 18.

⁵⁰ Sean Hannah, Donald Campbell, Michael Matthews, „Advancing a research agenda for leadership in dangerous contexts”, 2010, *Military Psychology*, 22, p.180.

⁵¹ Pitirim Sorokin, *Man and society in calamity*, 1943, NY: Dutton.

ugroziti osećaj pojedinca o sopstvenoj bezbednosti i izazvati šok, borbeni umor, traumatski stres⁵². Traumatični događaji mogu preplaviti, „zatvoriti” i imobilizirati članove grupe kada dožive strah, teror ili duge emocionalne reakcije. Uopšte razumni nivo reakcije na stres može poboljšati pažnju, ali prekomerno ili produženo izlaganje može imati negativne efekte na kognitivno funkcionisanje i imuni sistem, što može redukovati borbenu efektivnost.⁵³ Lideri mogu oblikovati stvarnost u kojoj sledbenici rade kroz dodelu i razjašnjavanje uloga i očekivanja, davanjem usmerenja u vezi zadataka i pružanjem socijalne i emocionalne podrške.⁵⁴

Lideri imaju ključnu ulogu u sposobnosti pojedinca da pruži smisao dinamičnim i ekstremnim kontekstima. Kada se pojedinci suočavaju sa traumatičnim događajima često pokušavaju da nađu neku formu opravdanja i racionalizuju iskustva kroz koja su prošli. Davanje smisla je najkritičnije tokom ekstremnih događaja, kada se pojedinci susreću novim, dinamičnim i nedefinisanim događajima. Tada ljudi razmišljaju delovanjem, a kada deluju posmatraju rezultate svojih akcija, primenjujući novo znanje na licu mesta i učeći u zavisnosti od razvoja situacije.⁵⁵ Uloga lidera je u davanju smisla sledbenicima da mogu da uvide svoju ulogu i kreiraju potpuniji, jasniji pogled o tome šta se dešava i koje su njihove opcije. U zavisnosti u kojoj se fazi angažovanja jedinica nalazi, odnosno da li se jedinica nalazi u fazi pripreme, izvođenja operacije ili dezangažovanja, lider svojim postupcima može uticati na sledeću fazu⁵⁶. Ohrabrivanje stoicizma⁵⁷ kod svojih potčinjenih može imati pozitivan efekat u borbenoj situaciji, dok kod psihološkog oporavka pripadnika je možda bolje podsticati da otvoreno razgovaraju i time nađu smisao iz svojih traumatičnih iskustava.⁵⁸

Ljudsko prosuđivanje značajno se umanjuje pod pritiskom. Intenzivni pritisak, dinamični razvoj situacije i preopterećenje informacijama koje često prisutno u opasnim kontekstima ograničava sposobnost planiranja, koordinacije i upotrebe resursa i može brzo da preopteretiti kognitivne sposobnosti⁵⁹ lidera i

⁵² Gregory Belenky, Shabtai Noy, Zahava Solomon, „Battle stress: The Israeli experience”, 1985, *Military Review*, July, pp.11-20.

⁵³ Gregory Belenky, Shabtai Noy, Zahava Solomon, „Battle stress: The Israeli experience”, 1985, *Military Review*, July, pp.11-20.

⁵⁴ Ronald Piccolo, Jason Colquitt, „Transformational leadership and job behaviors: The mediating role of core job characteristics”, 2006, *Academy of Management Journal*, 49, pp. 327-340.

⁵⁵ Karl Weick, „Enacted sensemaking in crisis situations”, 1988, *Journal of Management Studies*, 25, pp. 305-317.

⁵⁶ Kako lider upravlja psihofizičkim oporavkom svoje jedinice može uticati na pripremu za sledeći ekstremni događaj - borbenu situaciju.

⁵⁷ Izdržavanje bola ili teškoće bez pokazivanja osećaja i bez pritužbi.

⁵⁸ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*. 2012, Oxford University Press: New York, p. 9.

⁵⁹ Kognicija je sposobnost da primimo i obradimo podatke koji dobijamo iz različitih izvora (percepcija, iskustvo, uverenja...) i da ih pretvorimo u znanje. Kognicija uključuje različite

njihovih sledbenika.⁶⁰ Stoga je važno poboljšati sposobnost vođa i sledbenika da shvate složene, nove informacije, odnosno da održe visok nivo kognitivne kompleksnosti⁶¹. Veće iskustvo u širokom spektru vojnih konteksta, ukoliko je praćeno efektivnim rezonovanjem može unaprediti kognitivnu kompleksnost i razvoj više mogućih scenarija buduće akcije.⁶² Kognitivna kompleksnost može unaprediti naturalističko donošenje odluka⁶³ lidera u stresnim situacijama jer omogućava postizanje bržeg razumevanja situacije i identifikaciju potencijalnih efektivnih odgovora.⁶⁴ Međutim za postizanje adaptivnih kapaciteta, osim veštine i kompetencija, potrebno je razvijanje metakognitivnih veština⁶⁵ koje vođama i sledbenicima omogućavaju razumevanje složenih situacija i odnosa između postavljenih zadataka i sposobnosti pojedinaca. Metakognitivne sposobnosti omogućavaju primenu relevantnih struktura znanja u specifičnim situacijama. Buduća istraživanja u oblasti vojnog liderstva treba da budu usmerena

kognitivne procese, kao što je učenje, pažnja, memorija, jezik, rasuđivanje, donošenje odluke itd., Koje predstavljaju deo našeg intelektualnog razvoja i iskustva.-izvor: Kognicija i Kognitivna Nauka, <https://www.cognifit.com/sr/cognition>, pristupljeno 08/04/2020.

⁶⁰ Paul Shrivastava, Ian Mitroff, Sannym Iller, Anil Miclani, „Understanding industrial crisis”, 1988, *Journal of Management Studies*. 25, 285-303.

⁶¹ „Kognitivna složenost je psihološka karakteristika ili psihološka varijabla koja ukazuje na to koliko su složeno ili jednostavno sposobnosti uokviravanja i perceptivna veština osobe. Osoba koja se meri visokom kognitivnom složenošću ima tendenciju da opazi nijanse i subtilne razlike koje osoba sa nižom merom, što ukazuje na manje složenu kognitivnu strukturu za zadatak ili aktivnost, ne čini.” -izvor: definition - COGNITIVE COMPLEXITY, <http://dictionary.sensagent.com/COGNITIVE%20COMPLEXITY/en-en/>, pristupljeno 08/04/2020.

⁶² Michael Mumford, Tamara Friedrich, Jay Caughron, Cristina Byrne, „Leader cognition in real-world settings: How do leaders think about crises?”, 2007, *Leadership Quarterly*, 18, 515-543.

⁶³ „Naturalističko donošenje odluka je istraživačka tradicija započeta 1980-ih da bi se proučilo kako ljudi zapravo donose odluke - ljudi poput vatrogasaca, vojnih komandanata, medicinskih sestara, dizajnera, pilota i rukovodilaca u petrohemijским fabrikama. Ovaj istraživački pristup ispituje vrste odluka koje donose tokom svog rada i kako oni koriste svoje iskustvo kako bi se nosili sa izazovnim uslovima poput vremenskog pritiska, neizvesnosti, nejasnih ciljeva, visokih uloga, organizacionih ograničenja i zahteva za koordinaciju tima. Ovaj pristup je suprotnost paradigmi procena i odluka koji koriste unapred definisane zadatke date subjektima u kontrolisanim laboratorijskim uslovima.” -izvor: Gary Klein, *The Naturalistic Decision Making Approach*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/seeing-what-others-dont/201602/the-naturalistic-decision-making-approach>, pristupljeno 08/04/2020.

⁶⁴ Ingrid Martin, Holly Bender, Carol Raish, „What motivates individuals to protect themselves from risks: The case of wildland fires”, 2007, *Risk analysis* 27, pp. 887-900.

⁶⁵ „Metakognitivne veštine su obično konceptualizovane kao međusobno povezani set kompetencija za učenje i razmišljanje, i uključuje mnoge veštine potrebne za aktivno učenje, kritičko mišljenje, reflektivnu procenu, rešavanje problema i odlučivanje.” -izvor: Theo Dawson, *Metacognition and learning in Adulthood*, 2008, Developmental Testing Service LLC, 3.

kako kognitivna kompleksnost, dublje strukture znanja i metakognitivne veštine zajedno, unapređuju adaptivne sposobnosti u borbenim uslovima.⁶⁶

Vojno liderstvo, posebno na taktičkom nivou, zahteva primenu niz kompleksnih identiteta od strane komandira koji moraju da ispunjavaju niz uloga: obaveštajca, taktičara-komandira na bojnopolju, diplomate i pregovarača, graditelja nacije i trupnog oficira i komandira jedinice. Taktički lideri moraju biti sposobni da nesmetano uspostave različite identitete u seriji tako da ima omogući da ispunjavaju zahteve višestrukih uloga, kao što je izbor i primena taktike, održavanje slike o borbenoj situaciji među svim pripadnicima jedinice, procena pobunjeničke pretnje, istovremeno radeći sa lokalnim bezbednosnim i civilnim organizacijama.⁶⁷

Pored kognitivne kompleksnosti i identitetske kompleksnosti lideri u vojnom kontekstu moraju imati emotivnu ili afektivnu kompleksnost. Afektivna kompleksnost lidera omogućava da razume i upravlja svojim i emotivnim odgovorima drugih. Lideri mogu aktivirati ili suzbiti generisanje afektivne kompleksnosti kroz sopstveni primer i druge vrste uticaja.⁶⁸

U ekstremnim vojnim kontekstima, pojedinci su unutrašnje motivisani instinktom preživljavanja i samoodržanja, stoga vojni lideri, umesto da podižu nivo motivacije, treba da upravljaju motivacijom pojedinca tako da ne budu previše uzbuđeni i ne postanu neupotrebljivi, odnosno da ne preduzimaju neprikladne aktivnosti zbog panike, ili straha. U borbenim uslovima zadatak lidera je održavanje optimalnog nivoa motivacije potčinjenih.⁶⁹

Pored identitetske kompleksnosti, sadržaj identiteta je isto tako bitan za vojno liderstvo. Pored kolektivnog identiteta i etosa, za vojno liderstvo je važan i moralni identitet lidera koji je vrlo značajan za promovisanje etičkog ponašanja unutar vojne organizacije. Vojni kontekst je moralno opterećen i moralno kompleksan i zahteva dobro razvijen moralni identitet kako bi se održalo etičko ponašanje.⁷⁰ Individualne osobine lidera kao što je efikasnost, postojanost, otpornost i optimizam, odnosno „pozitivno organizaciono ponašanje, može amortizovati stres u borbi, doprineti posvećenosti cilju i upornosti u realizaciji zadataka što je kritično za izazovnim-opasnim situacijama.

U ekstremnim situacijama sledbenici traže od lidera neku vrstu usmerenja i kontrole, ali i balansa između performansi organizacije i mogućnosti sledbenika,

⁶⁶ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, 24.

⁶⁷ Sean Hannah, Peter Jennings, Orly Ben-Yoav Nobel, „Tactical military leader requisite complexity: Toward a referent structure”, 2010, *Military Psychology*, 22, 1-38.

⁶⁸ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York., 25.

⁶⁹ Edna Foa, Michael Kozak, „Emotional processing of fear: Exposure to corrective information”. 1986, *Psychological Bulletin* 99, pp. 20-35.

⁷⁰ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, 25.

pri čemu lideri, u slučaju pretnje, koriste se više svojim formalnim autoritetom, odnosno troše neku vrstu „kredita” koji su „zaradili” kod sledbenika u neekstremnim kontekstima. To implicira da lideri svoj autoritet moraju izgraditi pre stupanja u borbu.⁷¹

Opasni vojni konteksti stvaraju visok nivo međuzavisnosti među pripadnicima jedinice – koji se oslanjaju jedno na drugo po pitanju života i bezbednosti. Teorija razmene lider-član pokazala je da poverenje, naklonost, profesionalna podrška, konstruktivno ponašanje, interpersonalna privlačnost, dvosmerni uticaj između lidera i sledbenika promovišu ovako visokokvalitetne odnose. Poverenje, na primer, je kritični faktor u kreiranju efektivnih lider-sledbenik odnosa u borbi gde svaki pripadnik, zbog visokog ličnog rizika, zahtevaju visoko kvalitetno liderstvo - lidere od karaktera i kompetencije.⁷² Takođe, u borbenim uslovima, fizička blizina lidera na taktičkom nivou u odnosu na pripadnike jedinice pozitivno utiče na kvalitet njihovih međusobnih odnosa, dok fizička barijera ili udaljenost lidera ima negativan efekat i otežava komunikaciju i koordinaciju.⁷³

ZAKLJUČAK

U vojnom kontekstu vojno liderstvo sa shvata kao proces razvoja kapaciteta vojne organizacije i obezbeđenja svrhe, usmerenja i motivacije njenih članova da bi se primenili pomenuti kapaciteti u kreiranju efektivne i etičke borbene moći u ekstremnim borbenim uslovima. Vojne organizacije zbog toga što su autonomne, samoorganizujuće i samoregulišuće imaju sopstvenu organizacionu kulturu koja je pre svega definisana osnovnom funkcijom, a to je smrtonosna upotreba sile, upravljane od strane države, da bi se odbranili ljudi, njihova prava i interesi. Zbog toga je vojna profesija poziv, a ne posao.

Zbog svoje primarne uloge, vojske uspostavljaju posebnu etiku kojom se upravlja organizacionim kulturom i akcijama pojedinih vojnih profesionalaca i inspiriše uzorno ponašanje u nameri da se zaštititi integritet profesije. Zato se vojna profesija je više oslanja inspirativne unutrašnje faktore što su: doživotno ekspertske usavršavanje, privilegije i čast službe, zadovoljstvo u očuvanju i zaštiti života i društveni status pripadnika u prastaroj, časnoj i uglednoj profesionalnoj grupi.

Vojska postavlja stroge standarde u oblasti stručnih kompetencija i morala-karaktera potrebnog za etičku upotrebu smrtonosne sile što je čini zatvorenim

⁷¹ Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, p. 25.

⁷² Sean Hannah, „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, 2012, Oxford University Press: New York, p. 28.

⁷³ Jane Howell, Derrick Neufeld, Bruce Avolio, „Leadership at a distance: The effects of physical distance, charismatic leadership, and communication style on predicting business unit performance”, 2005, *Leadership Quarterly*, 16, pp. 273-286.

sistemom u kojem njeni pripadnici stiču potrebna znanja i sposobnosti tokom dugoročne repetitivne prakse. Zbog toga vojske imaju veliku potrebu da investiraju u razvoj leaderskih sposobnosti svojih pripadnika i održavaju kulturu njihovog kontinuiranog razvoja.

Takođe, vojska zahteva od svojih pripadnika stavljanje interesa kolektiva ispred ličnih interesa, posvećenost poslu, lojalnost, disciplinu, određenu psihofizičku spremnost, izdržljivost i motivisanost. Drugim rečima vojska kao organizacija ima svoj etos. Upravo fokus na idealističke, unutrašnje motive opredeljuje primenu harizmatiskog i inspirativnog stila liderstva koji izazivaju identifikaciju sa grupom i višim ciljevima, što je u ovom slučaju bolje nego primena transakcionog oblika liderstva.

Vojska, kao organizacija sa dobro organizovanim procesom socijalizacije ima jak socijalni uticaj na ponašanje svojih pripadnika. Lideri koji nastoje da unutar svoje jedinice uspostave visok nivo uvežbanosti, profesionalne i društvene kohezije, kao i da usade kolektivno uverenje da se mogu suočiti sa opasnošću i preživeti, može u velikoj meri uticati na borbenu efikasnost jedinice. Vojne organizacije deluju u ekstremnom kontekstu sa različitim intenzitetom opasnosti, verovatnoće i opsega i načina ispoljavanja pretnje, što stvara specifične nepredvidljivosti i kauzalnosti koje utiču na vojno liderstvo u takvim uslovima. Intenzitet i verovatnoća nastanka ekstremnih događaja, blizina opasnosti može na različite načine dovesti do nerazumevanja i socijalne frikcije između lidera i njegovih ljudi. To zahteva pažljivo odabrane i obučene vojne lidere.

Lideri u ekstremnim vojnim kontekstima moraju posedovati kognitivnu, identitetsku i afektivnu kompleksnost. U ekstremnim i kompleksnim uslovima moraju biti sposobni da rešavaju često vrlo složene probleme koji nisu čisto vojnog karaktera i koji su jedinstveni po svojoj prirodi, kao i da obavljaju čitav set dužnosti i funkcija koje podrazumevaju posedovanje vojnih ali i „civilnih” sposobnosti. Takođe, moraju biti sposobni da upravljaju emocijama svojih potčinjenih u uslovima ekstremnog psihofizičkog naprezanja, straha i neizvesnosti kako bi održao borbenu efikasnost jedinice kojom komanduje.

Vojni kontekst je previše ekstreman, kompleksan i multidimenzionalan da bi se mogao primenjivati set određenih stilova liderstva. Vojni kontekst nameće jedinstvene nepredviđene situacije, ograničenja, uzročno-posledične povezanosti u procesu praktikovanja liderstva. Vojske se angažuju u različitim ekstremnim kontekstima i izvršavaju različite misije što implicira da će njihovi pripadnici iskusiti različite nivoe ekstremnosti a to direktno utiče na vojno liderstvo. Zbog toga možemo ustvrditi da vojno liderstvo kontekstualizovani fenomen i da zavisi od prethodno navedenih unutrašnjih i spoljašnjih faktora.

Vojno liderstvo je ljudski poduhvat koji nije sličan liderstvu u bilo kojoj drugoj organizaciji. Vojno liderstvo se pojavljuje u borbenom okruženju gde odluke lidera imaju neposredan i direktan uticaj i dugoročni efekat na ljudske živote i sudbinu nacija. Da bi razumeli liderstvo u borbi, potrebno je primeniti sistemski

pristup, jer kompleksno, ekstremno i promenljivo okruženje čini teškim, ako ne i nemogućim, za bilo kojeg lidera da kontroliše tenziju, nestabilnost i nepredvidljivost koja se pri tome pojavljuje.

LITERATURA

- AFP 35-49, *Air Force Leadership*, 1985, Washington DC.
- Arndt Jamie, Greenberg Jeff, Pyszczynski Tom, Solomon Sheldon, Simon Linda, (1997): „Suppression, accessibility of death-related thoughts, and cultural defense: Exploring the psychodynamics of terror management”, *Journal of Personality & Social Psychology*, 73.
- Bass Bernard, (1998): *Transformational leadership: Industrial, military, and educational impact*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Belenky Gregory, Noy Shabtai, Solomon Zahava, (1985): „Battle stress: The Israeli experience”, *Military Review*, July.
- Carter-Scott Cherie, (1990): „The differences between management and leadership.”, *Manage*, 46(2).
- Clein Gary, *The Naturalistic Decision Making Approach*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/seeing-what-others-dont/201602/the-naturalistic-decision-making-approach>.
- Chadwick Ruth, „Professional Ethics”, in Edward. Craig (Ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 1998, London: Routledge.
- Cox Joyce, „Leadership and Management Roles: Challenges and Success Strategies.”, *AORN journal*, 104(2).
- Department of the Army, *Army leadership: Competent, confident, and agile. Field Manual 6-22*, 2006, Washington DC.
- Dawson Theo, *Metacognition and learning in Adulthood*, 2008, Developmental Testing Service LLC.
- “Ethos.” Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ethos>.
- Foa Edna, Kozak Michael, „Emotional processing of fear: Exposure to corrective information”, 1986, *Psychological Bulletin* 99.
- Hannah Sean, (2012): „Leadership in the Profession of Arms”, In M. Rumsey (Ed.), *Oxford Handbook of Leadership*, Oxford University Press: New York.
- Hannah Sean, Uhl-Bien Mary, (2009): Avolio Bruce, Cavarretta Fabrice, „A framework for examining leadership in extreme contexts”, *The Leadership Quarterly* 20.
- Hannah Sean, Campbell Donald, Matthews Michael, (2010): „Advancing a research agenda for leadership in dangerous contexts”, *Military Psychology*, 22.
- Hannah Sean, Jennings Peter, Ben-Yoav Nobel Orly, (2010): „Tactical military leader requisite complexity: Toward a referent structure”, *Military Psychology*, 22.

- Hinge Alan,(1990): „Social Change- Leadership and the Services”, *Australian Defence Force Journal* no.84, September/October, Canberra.
- Howell Jane, Neufeld Derrick, Avolio Bruce, (2005): „Leadership at a distance: The effects of physical distance, charismatic leadership, and communication style on predicting business unit performance”, *Leadership Quarterly*, 16.
- Huntington Samuel, (1957): *The Soldier and the State*, Cambridge, MA: Harvard Belknap Press.
- Goles Tim at al, „Moral Intensity Decision-Making: A Contextual Extension”, *The DATA BASE for Advances in Information Systems*, Spring-Summer 2006, (Vol. 37, Nos. 2 & 3.
- Kouzes James, Posner Barry,(2010) *The Leadership Challenge Workshop, Participant Workbook*, 4th Edition. San Francisco: Pfeiffer.
- Kotter John, (1990): *Force For Change: How Leadership Differs from Management*, The United States of America: Simon & Schuster Inc.
- Kotterman James, (2006): „Leadership Versus Management: What’s the Difference?”, *The Journal for Quality and Participation*, 29(2).
- Lojić Ranko, Karović Samed, Đurić-Atanasievski Ksenija, (2013), „Liderstvo i polovi”, *Vojno Delo*, Zima/2013.
- Lojić Ranko, Kulić Živko,(2009): *Menadžment ljudskih resursa*, Beograd, VIZ.
- Martin Ingrid, Bender Holly, Raish Carol,(2007): „What motivates individuals to protect themselves from risks: The case of wildland fires”, *Risk analysis* 27.
- Milić Bojana, (2016): *Liderstvo i učeća organizacija (doktorska disertacija)*, Novi Sad, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu.
- Milkovski Vangel, Beriša Hatidža, Mačkić Ranko.: *Doktrinarno utemeljenje liderstva kao element moralne komponente vojne moći, Šeste decenija Škole nacionalne odbrane: Koreni, raskršća i perspektiva*, naučni skup, 10. 11.2015. Beograd, Zbornik radova,
- Northouse Peter,(2016): *Leadership: Theory and practice*, 7th Ed, Thousand Oaks, Sage Publications.
- Northouse Peter,(2015): *Introduction to Leadership: Concepts and Practice*, SAGE Publications, Inc, Western Michigan University.
- Osborn Richard, Hunt James, Jauch Lawrence,(2002): „Toward a contextual theory of leadership”, *Leadership Quarterly* 13.
- Pearce Craig, Sims Henry, „Vertical versus shared leadership as predictors of the effectiveness of change management teams: An examination of aversive, directive, transactional, transformational, and empowering leader behaviors”, june 2002, *Group Dynamics, Theory, Research, and Practice* 6.
- Piccolo Ronald, Colquitt Jason,(2006): „Transformational leadership and job behaviors: The mediating role of core job characteristics”, *Academy of Management Journal*.
- Reynolds Gregory, Warfield Walter,(2010) „Discerning the Differences Between Managers and Leaders.”, *The Education Digest*, 75(7).

- Shrivastava Paul, Mitroff Ian, Iller Sannym, Miclani Anil, „Understanding industrial crisis”, 1988, *Journal of Management Studies*. 25.
- Snider Don, Matthews Lloyd,(2002): *The Future of the Army Profession*. New York: McGraw Hill.
- Sorokin Pitirim,(1943): *Man and society in calamity*, NY: Dutton.
- Yang Rui, (2006): „Examining the Distinct Concepts of “Leadership” and “Management” and the Relationship between Them”, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 85.
- Yagil Dana,(1998): „Charismatic leadership and organizational hierarchy: Attribution of charisma to close and distant leaders”, *Leadership Quarterly* no. 9.
- Young Mike, Dulewicz Victor,(2008): „Similarities and Differences between Leadership and Management: High-Performance Competencies in the British Royal Navy.”, *British Journal of Management*, 19(1).
- Weick Karl,(1988): „Enacted sensemaking in crisis situations”, *Journal of Management Studies*, 25.

Hatidža Beriša

<https://orcid.org/0000-0002-9432-5273>

Igor Barišić

<https://orcid.org/0000-0003-4593-9196>

UDC 37:355.133.4

005.322:316.46

DOI: 10.5937/MegRev2401145B

Review scientific paper

Received 14.03.2023.

Approved 11.11.2024.

SPECIFICS OF MILITARY LEADERSHIP

Summary: *The paper starts from consideration of the theoretical basis of leadership, as well as its relationship with management as a basic approach in managing the organization, in order to arrive at a certain definition of military leadership. Leadership exists as long as man himself, throughout history it has been instinctively understood and experienced almost as a natural phenomenon. There were always leaders and every activity of a group of people was led by someone. Leadership came into the focus of the scientific community, as a subject worth studying, only at the beginning of the 20th century. Through more than a century, until today, definitions of leadership have changed, evolved and been conditioned by a large number of factors, ranging from the dominant philosophy of the historical moment to the point of view of the scientific discipline for whose needs leadership is defined. Through paper, the authors strive to single out the basic characteristics of the military organization and military calling and look at their influence on leadership in the military context. The focus of the research is to highlight the characteristics of the extreme military environment and identify the essential characteristics of military leadership in such extreme dangerous conditions. The goal of the paper is to comprehensively look at the essential characteristics of military leadership, while respecting the fact that it is about specifics, and not about a new, fundamentally different approach to leadership and management compared to civilian organizations. Pointing to the specifics of the military call, the unjustification of the tendency to equate the military profession with other less dangerous and riskier occupations is highlighted, which also reflects the social importance of paper.*

Keywords: *military organization, military profession, military leadership, leader, leadership*

ULOGA INFORMACIJE U INFORMACIONOM DRUŠTVU**

Sažetak: *Prvi deo rada se bavi analizom pojma i ulogom informacije u informacionom društvu. Koncept informacija kakvim ih koristimo u svakodnevnom jeziku, igra centralnu ulogu u savremenom društvu. Uobičajeno je razmatranje informacija kao osnovni uslov za ekonomski razvoj zajedno sa kapitalom, radnom snagom, i sirovinama, ali ono što čini informacije posebno značajnim pri sadašnjost je i njihova digitalna priroda. Predstavlja se razlika između informacije, podataka i znanja. U fokusu drugog dela rada nalazi se informaciono društvo. Informaciono društvo je koncept koji naglašava upotrebu informacija i informacionih tehnologija u gotovo svim oblastima društva. Ono se smatra naslednikom industrijskog društva. Informacionim društvom upravljaju znanje, stručnost i samo informisane odluke i radnja. Zahteva i promoviše jasnoću, preciznost, iskrenost i otvorenost. Usko povezani koncepti su postindustrijsko društvo, postfordizam, postmoderno društvo, društvo znanja, telematsko društvo, informaciona revolucija i mrežno društvo.*

Ključne reči: *informacije, znanje, informaciono društvo, društvo znanja, umreženo društvo*

* Doktorand, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Srbija.
E-mail: sofija.lazarevic@gmail.com

** Rad je rezultat istraživačkog rada, predmeta na doktorskim studijama.

1. UVOD

Čini se da većina ljudi u određenom trenutku upita kakvo je društvo u kojem živimo? Kako možemo da shvatimo šta se dešava dalje sa našim svetom? I gde nas sve vodi? Ovo je zastrašujući i često zbunjujući zadatak, jer uključuje pokušaj identifikacije glavnih kontura izuzetno složene i promenljive okolnosti. U svakodnevnom životu koristimo više informacija nego pre. Informacije su dostupne putem radija, televizije, interneta, knjiga, novina i časopisa. Razvoj i široka upotreba računarskih mreža od kraj 1. svetskog rata i pojava informacione nauke kao discipline 1950 -ih godina dokaz su ovog fokusa. Iako su znanje i njegova komunikacija osnovni fenomeni svakog ljudskog društva, to je i uspon informacione tehnologije i njeni globalni uticaji koji karakterišu naše društvo kao informaciono društvo. Budući da su komunikacija, kao i informacije, uključene u definiciju informacionog društva, u njemu se moraju uzeti u obzir dve glavne dimenzije: društvena koja je povezana sa komunikacionim aspektom, i intelektualna, koja se odnosi na informacioni aspekt. Informacija kao vrednost postaje jedan od regulatora koji utiču na sociokulturne promene u društvu.

Napredak u informacionim i komunikacionim tehnologijama je uticao na promene u društvenim sferama

2. POJAM I DEFINISANJE INFORMACIJE

Problem prenosa, obrade i očuvanja informacija bio je i ostao relevantan kroz čitavu istoriju čovečanstva. U davna vremena, rezbarije na stenama su se koristile kao informacije, a litice, pećine i zidovi su služili kao nosioci informacija. Osnove naučne teorije informacija postavili su K. Šenon (Claude E. Shannon) koji informacije posmatra kao „otklonjenu nesigurnost znanja o nečemu“¹ te među skupom definicija, najčešća je Vinerova (Norbert Wiener) definicija, čije je tumačenje informacija razmena poruka, to je „sadržaj dobijenog materijala iz spoljnog sveta u procesu prilagođavanja osobe na njega“.²

„Informacije su naziv za sadržaj onoga što se razmenjuje sa spoljnim svetom i kako se u njemu prilagođavamo. Proces primanja i korišćenja informacija je proces našeg prilagođavanja nepredviđenim okolnostima spoljašnjeg okruženja i našeg života efikasno u tom okruženju. Živeti efikasno znači živeti sa odgovarajućim informacijama. Dakle, komunikacija i kontrola pripadaju suštini čovekovog unutrašnjeg života, čak i oni pripadaju njegovom društvenom životu.“³

¹ Claude E Shannon (1963): *Works on Information and Cybernetics*. Inostrannaya literatura, Moscow, 15.

² Wiener Norbert (1983): *Cybernetics*. Nauka, London.

³ Wiener Norbert (1956): *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*. New York: Doubleday & Company Inc.17-18.

Reč informacija, etimološki potiče od latinskog jezika od reči *information*, što znači obaveštenje, obaveštavanje, uputstvo, podučavanje. Informacije su sve činjenice o nečemu, Reč „informacija” koristi se za upućivanje na brojne različite pojave. Ovi fenomeni su klasifikovani u tri grupisanja:⁴

1. Sve što se percipira kao nešto što potencijalno znači (npr. štampane knjige);
2. Proces informisanja; i
3. Ono što se nauči iz nekog dokaza ili komunikacije.

Sve tri upotrebe su ispravne a u zavisnosti od konteksta zavisi i njihova upotreba.

Četvrto izdanje Rečnika američkog nasleđa Engleski jezik (The fourth edition of American Heritage Dictionary of the English Language)⁵ razlikuje sedam značenja pojma “informacije”:

1. Znanje izvedeno iz studija, iskustva ili uputstvo,
2. Poznavanje konkretnih događaja ili situacija koje je primljeno putem komunikacije; obaveštajnog podatka ili vesti,
3. Zbirka činjenica ili podataka: statistička informacije,
4. Čin obaveštavanja ili stanje kada je neko informisan; prenošenje znanja,
5. Obradeni, uskladišteni ili preneti podaci,
6. Numerička mera nesigurnosti eksperimentalnog ishoda.

Šta su tačno informacije? Semantička definicija informacija ističe tri aspekta informacija:⁶

1. Informacija je značajni podatak o nečemu ili nekome, koja može biti rezultat systemske analize;
2. Komunikacija i prijem su sastavni delovi informacija;
3. Informacije imaju efekte.

Značenja reči „informacija” uključuju:⁷

1. komunikaciju ili prijem znanja ili inteligencija;
2. znanje stečeno na osnovu istraga, studija ili instrukcija;
3. svojstvo i komunicira putem jedne od dve ili više alternativne sekvence ili aranžmana nečega (kao binarni znakovi u računarskom programu) to proizvodi specifične efekte;
4. signal ili znak (kao i komunikacijski sistem ili računar) koji predstavljaju podatke;

⁴ Chaim Zins (2003): “What is the meaning of “data”, “information”, and “knowledge”?, u Journal of the American Society for Information Science and Technology 58(4):479-493, 480.

⁵ American Heritage Dictionary - Search (ahdictionary.com) pristupljeno: 15.08.2023.

⁶ Hiranya Nath (2017): *The Information Society*, Space and Culture, India, 4:3,20.

⁷ <https://www.merriam-webster.com/> pristupljeno: 17.08.2023.

5. nešto (kao poruka, eksperimentalni podaci ili slika koja opravdava promenu konstrukta (kao plan ili teorija) koja predstavlja fizičko ili mentalno iskustvo ili drugi konstrukt;
6. kvantitativna mera sadržaja informacija; konkretno, brojčana veličina koja meri nesigurnost u ishodu na eksperiment koji treba izvesti.

U detaljnoj studiji o konceptima informacija za informatiku, Belkin (Nicholas Belkin) pravi razliku između definicije i koncepta⁸. Razlika je u tome što definicija definiše fenomen dok je koncept traženje koda ili tumačenje pojave. Belkin postulira tri pristupa utvrđivanju zahteva za koncept informacija:

1. Metodološki - u vezi sa korisnošću koncepta;
2. Ponašanje - ima veze sa pojavama na koje koncept može da računa; i
3. Definicija - ima veze sa kontekstom koncepta.

Ovim postulatima nabraja se sledećih osam zahteva koji su relevantni i operativni za razvoj strukture informacione nauke:

- 1) Mora se odnositi na informacije u kontekstu svrsishodnog, smislenog komuniciranja;
- 2) Trebalo bi uzeti u obzir informacije kao proces društvene komunikacije među ljudskim bićima;
- 3) Trebalo bi uzeti u obzir informacije koje se traže ili žele;
- 4) Mora se uzeti u obzir odnos između informacija i stanja poznavanje generatora i primaoca;
- 5) Trebalo bi uzeti u obzir efekat informacija na primaoca;
- 6) Trebalo bi uzeti u obzir različite efekte poruka predstavljenih na različite načine;
- 7) Mora se generalizovati izvan pojedinačnog slučaja; i
- 8) Trebalo bi da ponudi način predviđanja efekata informacija.

Zahtevi od 1 do 6 se odnose na relevantnost informacija za zajednice korisnika; druga dva su operativni zahtevi za projektovanje i razvoj korisnog modela informacionih sistema.

Mekkardi i Rajs (McCreadie, Rice Ri) su analizirali koncepte informacija koji su predloženi u poslednjih pedeset godina. Razmatrali su sledeće koncepte⁹:

1. Informacije kao prikaz znanja. Informacije su uskladišteno znanje. Tradicionalno je medijum za skladištenje predstavljao knjige, ali elektronski mediji sve više postaju važni.

⁸ Belkin Nicholas (1978): *Information Concepts for Information Science*. Journal of Documentation. 34, 55-85.

⁹ McCreadie, Rice Ri (1999): Trends in analyzing access to information. Part I: cross-disciplinary conceptualizations of access. *Information Processing and Management*, 35(1), 45-76.

2. Informacije kao podaci u okruženju. Informacije se mogu dobiti iz niza ekoloških podsticaja i pojava; nisu sve namenjene „prenošenju“ poruku, ali mogu biti informativne kada se tumače na odgovarajući način.
3. Informacije kao deo procesa komunikacije. Značenja su više u ljudima nego u informacijama, rečima ili podacima. Vremenski i društveni faktori igraju značajnu ulogu u obradi i tumačenje informacija.
4. Informacije kao resurs ili roba. Informacije se prenose u poruci od pošiljaoca do primaoca. Prijemnik tumači poruku prema nameri pošiljaoca. Postoji dodatna vrednost pošto se informacije šire i razmenjuju.

3. RAZLIKA IZMEĐU INFORMACIJE, PODATKA I ZNANJA

Podaci su simboli organizovani prema utvrđenim algoritmima. Sirovi podaci (ponekad se nazivaju izvorni podaci ili atomski podaci) su podaci koji nisu obrađeni za upotrebu. U duhu definicije Toma Stonera (Tom Stonier), podaci su niz neobrađenih činjenica i zapažanja. Ovde bi „neobrađeno“ moglo biti shvaćeno u smislu da nisu uloženi posebni napor u tumačenje ili razumevanje podataka. Oni su rezultat nekog zapažanja ili proces merenja, koji je zabeležen kao „svetska činjenica“¹⁰.

Definicija podataka:¹¹

1. činjenične informacije (kao što su merenja ili statistika) koje se koriste kao osnova za rezonovanje, diskusiju ili proračun.
2. informacije u digitalnom obliku koje se mogu preneti ili obraditi.
3. informacije koje sadrže i korisne i nebitne ili suvišne informacije i moraju se obraditi da budu smislene.

U monografijama o inženjeringu znanja (1990) nalazimo sledeći definicije¹²: Znanje je rezultat spoznaje i Znanje je formalizovana informacija na koju se upućuje ili koja se logički koristi zaključivanjem.

Pogledajmo sada gde se informacije uklapaju u ovu sliku znanja i podataka. Najpopularniji pristup informaciji u računarstvu izražava se, kako Mark Burgin (M. S. Bukrin) pomoću Ročestera (Rochester). Prema njegovim rečima, informacije su organizovana zbirka činjenica i podataka. Ročester razvija ovu definiciju izgradnjom hijerarhije u kojoj se nalaze podaci pretvaraju se u informacije u znanje u mudrost. Dakle, informacija se pojavljuje kao srednji nivo sličnih pojava koje vode od podataka do znanja.¹³ Ova i slične definicije koriste

¹⁰ Chaim Zins, 482.

¹¹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/data> pristupljeno: 15.08.2023.

¹² Burgin Marko (2004): *Data, Information, and Knowledge, Information*, v. 7, No.1, 47-57, 50.

¹³ Ibid 57.

se u mnogim monografijama i udžbenicima informatika. Zanimajući male razlike, možemo pretpostaviti da je to najviše popularna definicija informacija.

Daniel Bel (Daniel Bell) sugerira da su informacije obrada podataka u najširem smislu značenja te skladištenje i obrada podataka postaje suštinski resurs za sve ekonomske i društvene promene. Podrazumevaju:

1. Obradu podataka evidencionih platnih spiskova, državnih davanja (npr. socijalnesigurnost), odobrenja banaka, odobrenja kredita i slično.
2. Baze podataka: karakteristike stanovništva prikazane popisom, podaci, istraživanje tržišta, ispitivanje mišljenja, analiza izbora i slično.
3. Obrada podataka za zakazivanje: avio i železničke rezervacije, raspoređivanje proizvodnje, analiza inventara, prioriteti isporuke dokumenata u bibliotekama i informacionim centrima i slično.

Za Bela, znanje je organizovani skup iskaza činjenica ili ideja, koji predstavljaju obrazloženo rasuđivanje ili eksperimentalni rezultat, koji se prenosi drugima preko nekog komunikacionog medija u nekom sistematskom obliku. Znanje se sastoji se od novih sudova- istraživanje i stipendija ili prezentacije starijih sudova kao u primerima u udžbenicima, nastavi i učenju, i prikupljeno kao biblioteka i arhivska građa.¹⁴

1. Znanje se definiše kao:¹⁵
 - 1.1. činjenica ili stanje poznavanja nečega poznatog stečenog iskustvom ili povezivanjem
 - 1.2. poznavanje ili razumevanje nauke, umetnosti ili tehnike
 - 1.3. činjenica ili stanje svesti o nečemu
 - 1.4. opseg nečijih informacija ili razumevanja, odgovor koliko je meni poznato
 - 1.5. okolnost ili stanje shvatanja istine ili činjenice putem rezonovanja: Spoznaja
 - 1.6. činjenica ili stanje da imate informacije ili da ste naučena osoba neobičnog znanja
2. Znanje se definiše kao zbir onoga što je poznato: telo istine, informacija i principa koje je steklo čovečanstvo, kao grana učenja.

Kako bismo bolje razumeli fenomen znanje, upoređićemo ga sa podacima i informacijama. Podatak je osnovni gradivni element informacije i znanja. Podatak nije previše složen u strukturnom smislu, a njegovo razumevanje je značajno sa stanovišta donošenja odluka. Informacija je strukturna (organizovani

¹⁴ Bell Daniel (1974): *The Information Society: The Social Framework of the Information Society*. In Dertouzos, M. L. and Moses (eds). *The Computer Age: A Twenty Years View*. Cambridge, Mass: MIT Press, 58.

¹⁵ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/data>

podatak) koja je složenija od podatka, a podaci su osnovni elementi te strukture. Informacije su podaci, organizovani na način da predstavljaju izveštaj za određenog donosioca odluke. Znanje ima složeniju strukturu od informacije jer sadrži komponentu rešenja određenog problema.¹⁶

Slika 1. Odnos podaci- informacija- znanje- mudrost¹⁷

Znanje je oduvek bilo važno u društvu. Međutim, sada značaj znanja raste veoma brzo kako društvo postaje sve naprednije. Postoji mnogo različitih knjiga i radovi koji obrađuju različite probleme i proučavaju različita pitanja znanja (na primer, Pollock, 1986). Mnogo ideja, modela i nekoliko teorija su predložene u ovoj oblasti. Sva istraživanja znanja mogu se podeliti na sledeće analize:¹⁸

- Strukturna analiza znanja koja nastoji da razume kako je znanje izgrađeno; Strukturna analiza je glavni alat za sistemsku teoriju znanja, znanja baze i veštačka inteligencija.
- Aksiološka analiza znanja koja ima za cilj objašnjenje onih osobina koje su primarne za znanje; Aksiološka analiza je osnovni instrument filozofije znanja, psihologije, i društvenih nauka.
- Funkcionalna analiza znanja koja pokušava da otkrije kako znanje funkcioniše, kako je proizvedeno i stečeno. Funkcionalna analiza je ključni uređaj za epistemologiju, inženjering znanja i kogitologija.

4. INFORMACIONO DRUŠTVO

Ne prihvataju svi istraživači pojam informacionog društva. Neki od njih su predstavili različite termini, kao što je postindustrijsko društvo Daniela Bela, društvo trećeg talasa Alvina Toflera (Alvin Toffler), Društvo znanja Pitera Druckera (Peter Drucker) ili mrežno društvo Manuel Kastelsa (Manuel Castells). Bez obzira na predloženi termin, ovi autori se slažu sa tezom da je informaciono društvo novi oblik organizacije društvenog i ekonomskog život. U tom okviru nema bitnih razlika u stavovima. „U savremenom društvu informacija postaje

¹⁶ Tihomir Latinović, Lazo Roljić (2014): *Upravljanje informacijama*, Banja Luka, 36.

¹⁷ Tihomir Latinović, Lazo Roljić (2014): *Upravljanje informacijama*, Banja Luka, 36.

Mudrost je pametna upotreba znanja (inteligencija i odlučivanje na osnovu sinteze znanja i iskustva, baziranim na moralnim normama).

¹⁸ Pollock John (1986): *Contemporary Theories of Knowledge*. Totowa: Rowman and Littlefield, 65.

industrijski proizvod, a njena proizvodnja jedna je od vrsta industrija. Informacija i informaciono-komunikacione tehnologije postaju jedan od izvora produktivnosti rada i snage. Ljudi imaju pristup neograničenoj količini informacija i znanja što im omogućava da izgrade komunikaciju sa čitavom međunarodnom zajednicom. Poznavanje određenog informacije omogućavaju kontrolu društva, uticaj na javnu svest...¹⁹

Izraz informaciono društvo je predloženo da se odnosi na postindustrijsko društvo u kojima informacije igraju ključnu ulogu. Ne postoji opšti dogovor o jednoj definiciji ili o definisanju karakteristika. Tokom poslednje polovine veka, bilo je napora da se konceptualiziraju osnovne karakteristike. U raznim definicijama koje su bile predložene tokom godina, postoji pet osnovnih karakteristika informacionog društva:²⁰ tehnološko, ekonomsko, sociološko²¹, prostorno, kulturno.

- **Tehnologija:** Najčešća definicija informacionog društva stavlja naglasak na spektakularne tehnološke inovacije. Ključna ideja je da su otkrića u skladištenju i prenosu obrade informacija dovela do primene informacionih tehnologija u gotovo svim delovima društva. Glavna briga ovde je zapanjujuće smanjenje troškova računara, njihovo ogromno povećanje snage i njihova posledična primena bilo gde i svuda²². Inovacije u informacijama i komunikacijama u vidu kablova, satelitske televizije, računara, Interneta, od kasnih 1970-ih godina, uticala je na promene u načinu života i na promene u pogledu društvenog poredka. Tofler (1980)²³ sugerise da promene u informacionim i komunikacionim tehnologijama najavljuje treći talas tehnološke informacione revolucije.
- **Ekonomija:** Struktura ekonomije i njene nedavne promene u kojima su informacije odigrale ključnu ulogu, uticale su na definisanje informacione ekonomije. Teško je pronaći široko prihvaćenu definiciju informacione ekonomije. Ovo je termin koji se koristi za opisivanje faze post-industrijske ekonomije koja se sve više zasniva na informatičkim aktivnostima. Ekonomija znanja, nova ekonomija, internet ekonomija su neke od izraza koji se naizmenično koriste za označavanje istog ili dela ideja, kao i informacione ekonomije. Sa tehnološke perspektive živimo u informacionom društvu od informacija i telekomunikacija, tehnologije igraju stalno rastuću ulogu na svim poljima društvenog postojanja, što rezultira dubokim promenama u politici, ekonomiji, kulturi i svakodnevnom životu.

¹⁹ Toffler Alvin (2010): *The Third Wave*. AST, Moscow, 12.

²⁰ Webster Frank (2002): *Theories of Information Society*, Routledge, 6.

²¹ Webster koristi termin „occupational“ za sociološku karakterizaciju.

²² Ibid 7.

²³ Toffler Alvin, Ibid

- **Sociološka karakteristika:** Sociolozi su konceptualizovali informaciono društvo u smislu promena u strukovnoj strukturi i smatraju da je porast informatičkog rada u zanimanjima stvorio novi društveni poredak. Sociološko gledište se bavi posledicama rasta informatičkih zanimanja za društveni život.

Popularno merilo nastanka informacionog društva je ono koje se fokusira na promenu zanimanja. Jednostavno rečeno, tvrdnja je da smo postigli informaciono društvo kada se povećao broj zanimanja u informacionom radu. Odnosno, informaciono društvo je stiglo kada su činovnici, učitelji, advokati i zabavljači postali brojniji od rudara uglja, čeličana, i građevinara. Ova definicija često se kombinuje sa ekonomskom merom.²⁴ Početak ove škole mišljenja često se pripisuje Daniel Belu (1973), koji je u svom teorijskom izlaganju postindustrijsko društvo karakterizovao porastom poslova pružanja usluga i prepoznao važnost i primat informacija u njima.²⁵

- **Prostorna karakteristika:** Ovakav način razmišljanja o informacionom društvu gradi se oko pojma prostora, mada ne potpuno odvojeno od ekonomskog i društvenog aspekta. Žarište ovog diskursa bio je uticaj informacionih mreža na organizaciju prostora i vremena. Možemo smisliti a društvo u kojem su ljudi povezani putem informacionih mreža, ožičeno društvo, to posluje na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i globalnom nivou kako bi obezbedio „glavni prsten informacija“.²⁶ Uklanjanje ograničenja koja nameću vreme i prostor. Fizička lokacija pojedinca smanjuje značaj sve dok je on/ona povezan/a i pretplaćen/a na ovu svet-sku informacionu mrežu. Ove mreže same šire svoje dosege i sposobnosti, i, kao rezultat toga, smanjuju vremenska ograničenja i udaljenost²⁷. Ovde je glavni naglasak na informacionim mrežama koje povezuju lokacije i imaju za posledicu dramatičan uticaj na organizaciju vremena i prostora.
- **Kulturna karakteristika:** Poslednji koncept informacionog društva je možda najlakše prepoznatljiv. Kulturna koncepcija informacionog društva blisko je povezana sa informacionim okruženjem u kome sada živimo. Ovo okruženje je bilo prodornije, intimnije, i sastavni deo našeg svakodnevnog života. Ovaj razvoj ima nekoliko dimenzija:²⁸
 1. došlo je do izuzetnog povećanja informacija u društvenom prometu uglavnom zbog tehnološkog napredka. Pristup širokom spektru vesti i analiza, zabavi, zajednice širom sveta putem različitih medija: radija,

²⁴ Webster Frank, 13.

²⁵ Hiranya Nath (2017): *The Information Society*, Space and Culture, India, 4:3, 11.

²⁶ Iann Barron, Curnow Ray (1979): *The Future with Microelectronics: Forecasting the Effects of Information Technology*. Pinter, 6.

²⁷ Hiranya Nath, 12.

²⁸ Ibid 13-14.

televizije, interneta, novina i časopisa, skoro svuda i u bilo koje vreme, uveli su dolazak društva prepunog medija.

2. društvene interakcije postale su složenije, a verbalna i pisana komunikacija su bile neadekvatne da bi se držao korak sa ovim kompleksnostima.
3. prekomerna penetracija informacija takođe je stvorila probleme. Određeni autori su smatrali da je sve više informacija, a sve manje značenja. Signali dolaze iz toliko pravaca, i toliko su raznoliki, brzo se menjaju i kontradiktorni su. Zbog toga postoji potreba za upravljanjem informativnim sadržajem na različite načine na koje pokušavamo komunicirati znakove, informacije.

Teorije koje pokušavaju da objasne kulturne aspekte informacionog društva opisuje takav globalni kulturni kontekst koji se može univerzalno usvojiti kao referentni okvir za medije. Ovaj pristup takođe sugerise da mediji uživaju jedinstven status u doba informacija i da su najistaknutiji odlučujući faktori društvenih odnosa.

4.1. Nastanak informacionog društva

U literaturi o informacionom društvu se mogu naći mnoge teorije, kao što su teorije znanja ili informaciona ekonomija, postindustrijsko društvo, postmoderno društvo, informaciono društvo, mrežno društvo, informacioni kapitalizam, mrežni kapitalizam itd. što pokazuje koliko je to važno sociološko pitanje da bi se razumelo kakvu ulogu imaju tehnologija i informacije u društvu u kojem živimo. "Oba aspekta (oblik društva i uloga tehnologija i informacije) pripadaju centralnom pitanju teorije informacionog društva"²⁹. Jedan od prvih društvenih naučnika koji je razvio koncept informacionog društva bio je ekonomista Fric Maklup³⁰.

Još od 1980-ih, „informaciono društvo“ jedan je od ključnih pojmova koji se koriste za opis današnjeg sveta. Upotrebljavan je različito kao društveni, kulturni, ekonomski i tehnički koncept i tipično se smatra prirodnim razvojem evropske liberalne tradicije ili američke tehnološke modernosti. Informaciono društvo se definiše kao društvo zasnovano na informacijama i znanju. To je koncept koji se i dalje razvija i još je u mladosti. Tranzicija iz industrijskog u informaciono društvo je uticala na izmenu uloge i funkcije informacije.

Daniel Bel, u svojoj čuvenoj knjizi *Dolazak postindustrijskog društva*, poduhvat u društvenom predviđanju, i u svojim narednim knjigama stavlja naglasak na centralnost teorijskog znanja kao izvor inovacija i formiranje politike u infor-

²⁹ Sasvari Peter (2012): *The Role of Technology and Innovation in the Framework of the Information Society*, International Journal of Advanced Research in Artificial Intelligence, New York, Vol. 1, Iss. 2, pp. 32-38, 33.

³⁰ Machlup Fritz (1962): *"The Production and Distribution of Knowledge in the United States"*, Princeton UP.

maciji društva.³¹ Društvena transformacija društva iz industrijskog u postindustrijsko društvo (informaciono društvo) zasnovana je na stvaranju novog intelektualnog znanje. On tvrdi da je ovo ključno sredstvo za sistemsku analizu i teorija odlučivanja zasnovana na novom teorijskom znanju, kompjuterizacija, formalna pravila i procedure; uključuje nove metode koje nastoje da zamene algoritam, odnosno pravila odlučivanja za intuitivne sudove. Dok postoje i drugi posledični faktori koji proizilaze iz centralnosti nove intelektualne teorije, znanje koje transformiše društvo, gde je faktor znanja iskonski faktor, uvodi društvo u „nova vremena“. Za Bela³², broj zaposlenih radnika proizvodi usluge i informacije koje su pokazatelj za informativni karakter društva. Postindustrijsko društvo je zasnovano na uslugama. Ono što se računa nije sirova mišićna snaga ili energija, već informacije. Postindustrijsko društvo je ono u kome većina zaposlenih nije uključena u proizvodnju materijalnih dobara (1. privredni sektor, 2. resurs, 3. strateški resurs, 4. tehnologija, 5. baza znanja, 6. metodologija, 7. vremenska perspektiva, 8. planiranje, 9. vodeći princip).

Informaciono društvo je društvo u kome se stvaraju, distribuiraju, šire, koriste, integrišu informacije, a njihova manipulacija je značajna ekonomska, politička i kulturna aktivnost. Ekonomija znanja je ekonomski pandan informacionog društva, pri čemu se bogatstvo stvara kroz ekonomsku eksploataciju razumevanja. Ljudi koji imaju sredstva da učestvuju u ovom obliku društva nazivaju se digitalni građani. Markeri ove brze promene mogu biti tehnološki, ekonomski, radni, prostorni, kulturni ili kombinacija svega ovoga..³³ Informaciono društvo je društvo u kome se ljudi nalaze u interakciji sa tehnologijom kao bitnim delom života i društvene organizacije u funkciji razmene informacija na globalnom nivou i predstavlja formu društvenog organizovanja koja je karakteristična za post-industrijski period razvoja Zapada. Upotreba termina „informaciono društvo“ se najčešće ukazuje na visok stepen u kome su savremena društva zavisna od upotrebe informaciono komunikacionih tehnologija. Internet zauzima centralno mesto.

Informaciona tehnologija nije samo internet, već se raspravlja i o tome koliko je veliki uticaj konkretnih medija ili specifičnih načina te proizvodnje. Informaciono društvo možemo okarakterisati kao ono u kome ljudi obavljali nematerijalne poslove. Glavni alati informacionog društva, kao post-industrijskog društva, su računari i sredstva telekomunikacije, a sredstva za prenos informacija su internet i masovni mediji. Od prvih računara (1946) do danas došlo je do brojnih raznovrsnih promena. Veći broj revolucija je obeležio istoriju ljudske civilizacije. Sredinom prošlog veka je

³¹ Bell Daniel (1974): *The Information Society: The Social Framework of the Information Society*. In Dertouzos, M. L. and Moses (eds). *The Computer Age: A Twenty Years View*. Cambridge, Mass: MIT Press.

³² Ibid.

³³ Kapoor Reena, *Library and Information Society*, Lovely Professional University, nit 1: *Library in Social Context*, 3 (lib1-1 (lpude.in))

započeta informatička revolucija, zasnovana na informacionoj tehnologiji.³⁴ Ova revolucija je tehnička, socijalna i etička, s obzirom na to da je zahvatila sve pore ljudskog života i na taj način uticala, utiče i uticaće na sve što čovek radi, ima, vrednuje i ceni.

Neke od vrlo osnovnih karakteristika informacionog društva su sledeće³⁵:

- Informaciono društvo je globalno jer protok ne prepoznaje geografske granice informacija. To, dakle, nije naš izbor da će se trenutno izolovana informaciona društva koja se razvijaju u različitim delovima sveta, udružiti, formirajući Globalno informaciono društvo. To je prirodni trend u evolucija informacionog društva.
- Informaciono društvo zahteva i promoviše jasnoću, preciznost, iskrenost i otvorenost. Nečasni političari i zvaničnici ne mogu preživeti u ovome. Oni više ne mogu zavaravati građane lažnim pričama, jer mnoštvo informacija je dostupno svakom građaninu, koji to jednostavno može potražiti i otkriti činjenice. To je informaciono društvo; niko se ne može izvući sa lažnim izjavama u ovom društvu.
- Informacionim društvom upravlja znanje, nadležnost, i samo informisane odluke i akcije. Neće biti mesta za nesposobnost u ovom društvu. Bogatstvo informacija i znanje dostupno građanima informacionog društva pruža okruženje, gde samo informisani, upućeni i kompetentni pojedinci mogu preživeti kao menadžeri i vođe društva.
- Informaciono društvo je novo okruženje, novo igra i potpuno novi set pravila. Moramo naučiti pravila i igrati igru po pravilima. Oni koji se ne mogu prilagoditi novom okruženju ili krši pravila neće preživeti.
- Informaciono društvo promoviše jednake mogućnosti. Odavno poznata činjenica je da je „informacija moć“. Slobodan protok informacija u informacionom društvu, dakle, prevodi se u jednaku raspodelu moći u ovome društvu. Dostupnost informacija svima bez ikakvih ograničenja, kontrole ili filtriranja, pruža jednake mogućnosti za sve građane informacionog društvo.

4.2. Društvo znanja

Društvo znanja kao poseban društveni prostor savremenog društva formira se u 1940-ih-1960-ih. Glavne karakteristike su novi sistem podele rada, inovativne razvojne institucije, obrazovne organizacije, osposobljavanje radnika u oblasti znanja.

Piter Druker (1969) upotrebio je termin „društvo znanja“ tvrdeći da bi se radnici na ovim pozicijama morali promeniti i prilagoditi njenim zahtevima³⁶. Za Pitera, Bela

³⁴ Kniewald (1993): *Metodika znanstvenog rada*, (Sveučilišni udžbenik), Zagreb: Multigraf.

³⁵ Ayaz Isa (2014): *Information Society: Concepts and Definitions*, WSEAS Transactions on Systems 6(3).

³⁶ Mansell Robin (2009): *The information society. Critical concepts in sociology*. Routledge, London, UK, 3.

i mnoge druge, zadatak koji je bio pred njima bio je jačanje snažne posvećenosti tehnološkim inovacijama kao mobilizatoru ekonomskog i društvenog napretka. U knjizi „Znamenitosti sutrašnjice”³⁷ Druker identifikuje glavne delove čije društvene strukture čine novo društvo. Ovo je inovativan sistem, uključujući nauku, poseban obrazovni sistem i poslovno preduzeće kao model što čini jednu novu društvenu organizaciju. Novi zaposleni bi trebalo biti spremni za rad u uslovima integracije društvenih i tehnoloških inovacija i onih organizacija koje nose van ove funkcije. Ove kompetencije postavlja obrazovanje, stoga, pored sistema pogleda na inovativnu prirodu novog društva potrebno je izgraditi koncepte „obrazovanog društva”, odnosno društva, zasnovanog na obrazovanju. Druker tvrdi da je potreban novi pristup obrazovanju, koji bi trebalo da nauči radnika znanju. „Novo obrazovanje bi trebalo da formira univerzalnu veštinu koja koristi znanje i sistematsko usvajanje kao temelj za efikasnost, kvalifikaciju i postignuće”.³⁸ On govori o „univerzalnom” učenju tehnologije u smislu tehnike primenjenog znanja. Ovde Druker povezuje ideju kontinuiranog obrazovanja sa velikom dinamikom promena znanja, koje se koriste na poslu. „Neophodnost stalne prekvalifikacije važi za sve zaposlene u oblasti znanja - inženjeri, lekari, matematičari, nastavnici, ... jer obrazovanje postaje norma, potrebno je sprovesti ideju distribuiranog obrazovanja”.³⁹

Ekonomisti zaključuju da je stvaranje znanja važan pokretač ekonomije. Oni obično ne prave razliku između informacija i znanja. Za njih je to veoma kratak period od „Informacionog društva” do „Društva znanja”, to jest, društvo u kojem nova znanja „podstiču” razvoj. David i Foray (Paul David, Dominique Foray) zapažaju da „je znanje bilo u središtu ekonomskog rasta i postepenog rasta nivoa društvenog blagostanja od pamtiveka. Sposobnost izmišljanja i inoviranja, to je stvaranje novih znanja i novih ideja koje se zatim oličavaju u proizvodima, procesima i organizacije, uvek je služilo za podsticanje razvoja”⁴⁰. Naglasak na ekonomskom rastu zasnovanom na znanju odražava interes za nematerijalne izvore ekonomske vrednosti kao ključnog pokretača ekonomije. „Srž problema leži u ubrzavajućoj (i bez presedana) brzini kojom se znanje stvara, akumulira i, najverovatnije, umanjuje ekonomsku relevantnost i vrednost. Ovaj trend se ogleda, između ostalog, u pojačanom tempu naučnog i tehnološkog napretka. ... Aktivnosti zasnovane na znanju nastaju kada ljudi, podržani informacijama i komunikacionom tehnologijom, međusobno sarađuju u zajedničkim naporima za koprodukciju (tj. stvaranje i razmenu) novih znanja”⁴¹. Ovde se informacije vide kao preduslov za proizvodnju znanja ili koprodukciju.

³⁷ Drucker Peter (1957): *Landmarks of Tomorrow*, Harper & Row, New York.

³⁸ Drucker Peter (1968): *The Age of Discontinuity: Guidelines to our Changing Society*. London: Heinemann, 368.

³⁹ Ibid 369.

⁴⁰ Paul David, Foray, (2003): *Economic Fundamentals of the Knowledge Society*. Policy Futures in Education, 1(1): 20-49.

⁴¹ Ibid 27.

5. USPON INFORMACIONOG DRUŠTVA

„Pod informacionim društvom podrazumevam urbani sistem sa socio-prostor-nom strukturom i dinamikom koju određuje oslanjanje bogatstva, moći i kulture na znanje i obradu informacija u globalnim mrežama, koji se upravlja i organizuje intenzivnom upotrebom informaciono -komunikacionih tehnologija.“
(Manuel Castells)

Ušavši u informaciono doba, društvo aktivno koristi informacije i komunikaciju tehnologije, automatizuje i robotizuje sve grane proizvodnje, stvara integrativni komunikacioni sistem, poboljšava izvore i nosioce informacija, što je dovelo do njegove radikalne transformacije. Sa formiranjem informacionog društva formiran je informaciono -komunikacioni i ekonomski prostor koja je transformisao informacije u jedan od najvažnijih resursa za razvoj društva. Aktivno uvođenje informacionih i računarskih tehnologija, širenje informacija i komunikacija mreže, doprinose formiranju globalnog informacionog i komunikacionog okruženja koje pokriva celu planetu.⁴² Pod uticajem informacione i računarske tehnologije, struktura društva se radikalno menja, kao i komunikativni odnosi. Aktivno širenje informacione, komunikacione i računarske tehnologije i njihov uticaj na društvo postaje jedno od ključnih pitanja.

„Živimo kroz jednu od najtemeljnijih tehnoloških i društvenih promena u istoriji. Revolucija u informacionim tehnologijama koja se oblikovala početkom 70ih godina prošlog veka i raširila po ekonomiji, društvu i kulturi u poslednjoj četvrtini 20og veka duboko je promenila način na koji živimo, radimo, proizvodimo, konzumiramo, komuniciramo, putujemo, razmišljamo, uživamo, ratujemo i mirimo se, rađamo i umiremo. Takođe je promenila, kao i sve veće tehnološke revolucije, materijalne osnove ljudskog života, vreme i prostor.“⁴³ U teoriji informacionog društva, koncept koji poslednjih godina dobija na značaju jeste koncept mrežnog društva. Uticajno delo Manuela Kastelsa, „Informaciono doba“ (1996, 1997, 1998, 2000)⁴⁴ istaklo je kulturne i institucionalne manifestacije mrežnih društava i značaj ili logiku nastalih društvenih formacija. Jedna od ključnih karakteristika informacionog društva jeste logika umrežavanja njegove osnovne strukture, koja objašnjava upotrebu koncepta „mrežnog društva“. Kao istorijski trend, dominantne funkcije i procesi u svom delu „Informaciono doba“ se sve više organizuje oko mreža. Mreže čine našu novu društvenu morfologiju društva i značajno širenje logike umrežavanja menja rad i ishode u procesima

⁴² Isachenko Nadezhda (2018): *The Role of Information and Informational and Communication Technologies in... Utopía y Praxis Latinoamericana*, vol. 23, no. 82, July-September, 361.

⁴³ Castells Manuel (2010): *Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint*, Cheltenham, UK, pp. 3-45,10.

⁴⁴ Kastels Manuel (2018): *Uspón umreženog društva : Informacijsko doba - ekonomija, društvo i kultura*, Službeni glasnik. (novo izdanje).

proizvodnje, iskustva, moći i kulture. Za Kastelsa je mrežno društvo rezultat informacionalizma, nova tehnološka paradigma.

Koncept mrežnog društva usko je povezan sa tumačenjem društvenih implikacija globalizacije i uloge elektronskih komunikacionih tehnologija u društvu. Definicija mrežnog društva koju je dao Kastels jeste da je to „društvo čiju društvenu strukturu čine mreže pokrenute informacionim i komunikacionim tehnologijama zasnovanim na mikroelektronici”⁴⁵. Kao što Kastels pokazuje u svojoj knjizi, istorijski gledano, oduvek su postojale društvene mreže: ključni faktor koji razlikuje mrežno društvo je to što upotreba IKT pomaže u stvaranju i održavanju dalekih mreža u kojima se stvaraju nove vrste društvenih odnosa.

Kao i Bel, Kastels veruje da nivo naučnog i tehnološkog razvoja diktira epohalne promene, što rezultira različitim fazama ukupnog kapitalističkog razvoja. U tom pogledu, njihove teorije nemaju značajnih razlika, uprkos različitim konceptima koje koriste za označavanje prelaska sa industrijalizma na drugu društvenu formaciju⁴⁶. Najosnovniji argument teorije informacionog društva je da proizvodnja znanja i moći mozga nadjačavaju značaj industrijske proizvodnje i snage mašina u ekonomiji i da taj proces oblikuju „intelektualne tehnologije” poput računara i novih telekomunikacija. Isti tehnološki pomak naglašava i Kastels. Po njegovom mišljenju, „industrijalizam je zamenjen informacionalizmom, što je nova ekonomska paradigma koja se usredsređuje na generisanje znanja, obradu informacija i komunikaciju simbola”⁴⁷.

Neki naučnici su kritikovali Kastelsov rad za njegovu „modernu verziju „tehnološkog determinizma”. Uprkos tome, Kastelov rad je veoma važan za razumevanje, omogućavanja i onemogućavanja karakteristika onoga što on naziva „masovna samokomunikacija”, odnosno mogućnosti koje stvara internet, uključujući sve veći broj društvenih mreža i veći pristup mobilnim uređajima komunikacija.

6. ZAKLJUČAK:

Informaciono društvo je deo javnih i svakodnevnih diskusija i kao takvo sastavni je deo stvarnosti našeg društvenog života. Literatura o informacionom društvu ukazuje na to da je ovo polje istraživanja koje je još uvek u razvoju. Ovo se može objasniti nedostatkom konsenzusa o osnovnim definicijama i metodama istraživanja. Postoje i različiti sudovi o važnosti i značaju informacionog društva. Neki društveni naučnici pišu o promeni doba, drugi naglašavaju paralelizam sa prošlost, neki autori očekuju da će informaciono društvo rešiti probleme socijalne nejednakosti, siromaštva i nezaposlenosti, dok drugi za to

⁴⁵ Castells Manuel pp. 3-45, 2.

⁴⁶ Webster Frank (2014) : *Theories of Information Society*, Fourth edition, Routledge, 132.

⁴⁷ Castells Manuel (2000a), *The Information Age: Economy Society and Culture*. Volume I: *The Rise of the Network Society*. Second Edition. Oxford: Blackwell, 17.

krive sve veći društveni jaz između informacija koje imaju i nemaju. Razvijeni su razni modeli informacionog društva i toliko su različiti od zemlje do zemlje, da nije pametno tražiti jedinstvenu i sveobuhvatnu definiciju.

Informaciono društvo označava najnoviju fazu ekonomsko- razvijenog društva, čije se glavne aktivnosti i institucije zasnivaju na upotrebi i razvoju informaciono-komunikacionih tehnologija. Nove tehnologije čine podlogu za kvalitetnu i efikasnu upotrebu znanja. Znanje je osnovna pokretačka snaga. Iskustva su pokazala da je znanje resurs budućnosti. Upotreba novih tehnologija na nivou razvijenog sveta osnovni je preduslov za priključenje tom svetu, pa se moraju uložiti veliki naponi na sistemu obrazovanja, edukacije i primene nove tehnologije.

Koncept „globalnog informacionog društva“ se stalno razvija i oblikuje, i na osnovu informacija i znanja pruža novo okruženje sa novim setom pravila i propisa.

LITERATURA:

- Ayaz Isa (2014): *Information Society: Concepts and Definitions*, WSEAS Transactions on Systems 6(3).
- Barron Iann, CurnowRay (1979): *The Future with Microelectronics: Forecasting the Effects of Information Technology*. Pinter.
- Bell Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society* (Post-industrial Society), Harmondsworth, Penguin.
- Bell Daniel (1974): *The Information Society: The Social Framework of the Information Society*. In Dertouzos, M. L. and Moses (eds). *The Computer Age: A Twenty Years View*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Belkin Nicholas (1978): *Information Concepts for Information Science*. Journal of Documentation. 34, 55-85.
- Burgin Mark (2004): *Data, Information, and Knowledge, Information*, v. 7, No.1 47-57.
- Castells Manuel (2000): *The Information Age: Economy Society and Culture*. Volume I: *The Rise of the Network Society*. Second Edition. Oxford: Blackwell.
- Castells Manuel (2004): *Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint*, Cheltenham, UK, 3-45.
- David Paul, Foray Dominique (2003): *„Economic Fundamentals of the Knowledge Society“*. Policy Futures in Education, 1(1): 20-49.
- Drucker Peter (1969): *The Age of Discontinuity: Guidelines to our Changing Society*. London: Heinemann.
- Isachenko Nadezhda (2018): *The Role of Information and Informational and Communication Technologies in...* Utopía y Praxis Latinoamericana, vol. 23, no. 82, July-September.
- Kniewald (1993): *Metodika znanstvenog rada*, (Sveučilišni udžbenik), Zagreb: Multigraf.

- Kastels Manuel (2018): *Uspon umreženog društva: Informacijsko doba - ekonomija, društvo i kultura*, Službeni glasnik.
- Latinović Tihomir i Roljić Lazo (2014): *Upravljanje informacijama*, Banja Luka, 2014.
- Mansell Robin (2009) *The information society*. Critical concepts in sociology. Routledge, London, UK.
- Machlup Fritz (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- McCreddie, Rice Ri (1999): *Trends in analyzing access to information. Part I: cross-disciplinary conceptualizations of access*. Information Processing and Management, 35(1), 45-76.
- Nath Hiranya, (2017): *The Information Society*, Space and Culture, India, 4:3.
- Pollock John (1986): *Contemporary Theories of Knowledge*. Totowa: Rowman and Littlefield.
- Sasvari Peter (2012): *The Role of Technology and Innovation in the Framework of the Information Society*, International Journal of Advanced Research in Artificial Intelligence, New York, Vol. 1, Iss. 2, pp. 32-38.
- Shanon E Claude (1963): *Works on Information and Cybernetics.*, Moscow.
- Shannon E Claude (1948): *A Mathematical Theory of Communication*. The Bell System Technical Journal, 27(1): 379-423.
- Toffler Alvin (2010): *The Third Wave*. AST, Moscow.
- Webster Frank (2002): *Theories of Information Society*, Routledge.
- Wiener Norbert (1956): *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*. New York: Doubleday & Company Inc.
- Wiener Norbert (1983): *Cybernetics*. Nauka, London.
- Zins Chaim (2007): "What is the meaning of „data“, „information“, and „knowledge“?, u Journal of the American Society for Information Science and Technology 58(4):479-493.

Internet izvori

- American Heritage Dictionary: American Heritage Dictionary - Search (ahdictionary.com) pristupljeno: 15.08.2021.
- Claudia Sarrocco, "Elements and Principles of the Information Society", str 14. (Elements and Principles of the Information Society (itu.int) pristupljeno: 20.07.2023.
- Reena Kapoor, Library and Information Society, Lovely Professional University, nit 1: Library in Social Context. libr1-1 (lpude.in) pristupljeno: 25.07.2023.
- Webster: <https://www.merriam-webster.com/> pristupljeno: 17.08.2023.

THE ROLE OF INFORMATION IN THE INFORMATION SOCIETY

Abstract: *The first part of the paperwork deals with the analysis of the concept and the role of information in the information society. The concept of information as we use it in everyday language plays a central role in modern society. It is common to consider information as a basic condition for economic development along with capital, labor, and raw materials, but what makes information particularly important in the present is its digital nature. The difference between information, data and knowledge is presented. The focus of the second part of the paperwork is the information society. The information society is a concept that emphasizes the use of information and information technologies in almost all areas of society. It is considered the successor of the industrial society. The information society is managed by knowledge, expertise and only informed decisions and actions. It requires and promotes clarity, precision, honesty and openness. Closely related concepts are post-industrial society, postfordism, postmodern society, knowledge society, telematics society, information revolution and network society.*

Keywords: *information, knowledge, information society, knowledge society, networked society*

KULTURNE PROMENE U PERIODU KASNE MODERNE; RAZUMEVANJE PRELAZA OD MATERIJALISTIČKIH KA POSTMATERIJALISTIČKIM VREDNOSTIMA

Sažetak: Ovaj rad se bavi razmatranjem i sagledavanjem kulturnih promena u periodu kasne moderne. Nastoji da razume na koji način i zbog čega su se promene dogodile, kao i da pruži prikaz šireg društveno-istorijskog konteksta u kom se desio prelaz od materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednosnim orijentacijama. Rezultati mnogih empirijskih studija jasno prikazuju ovu vrednosnu promenu na globalnom nivou. Ona započinje u periodu od sedamdesetih godina dvadesetog veka, nastavlja se tokom osamdesetih (bivajući dodatno podstaknuta društvenim promenama poput: pada Berlinskog zida, kolapsom komunizma u Istočnoj Evropi, nastupanjem neoliberalne kapitalističke paradigme na globalnom nivou) i traje još uvek i u sadašnjem dobu intenzivne globalizacije, umrežavanja društva, povećane konkurentnosti na tržištu rada itd.

Kroz prikaz šireg konteksta, ovaj rad nastoji da pruži novi ugao gledanja na sprovedene studije u ovom polju istraživanja, koje ima sve veći značaj kako u akademskom kontekstu tako i u svakodnevnom životu ljudi.

Ključne reči: kulturne promene, kasna moderna, materijalističke i postmaterijalističke vrednosti, globalizacija.

* Doktorand, Fakultet za kulturu i medije, Megatrend univerzitet Beograd, Srbija.
E-mail: vitezovicivan@gmail.com

1. UVOD

Modernost je sa svojim sistemom vrednosti progresu, vere u jednu racionalnu istinu i nauku, sedamdesetih godina došla do stadijuma dekonstrukcije, odnosno postmodernosti u kojoj je svet, premda tehnologijama povezani, manje stabilan i manje predvidiv (Baudrillard, 1990: 3). Neka od dosadašnjih rezultata istraživanja, sprovedenih na globalno nivou, utvrdila su velike i brze promene u sistemu vrednosti ljudi (kako su svakodnevnom životu, tako i u polju rada) od perioda sedamdesetih godina dvadesetog veka, pa do danas.

Promena u sistemu vrednosti je svakako primetna. Najveća promena se odigrala u ekonomski najrazvijenijim zemljama nakon II svetskog rata. Polovinom dvadesetog veka još uvek su bili aktuelni materijalistički ciljevi: potreba za redom i pravilima, stabilnošću, materijalnim posedom, težnja da se svet uredi po racionalnom kriterijumu. Nastanak i razvoj kapitalizma tokom perioda moderne, ali i prisustvo vrednosti demokratije u ekonomski razvijenim zemljama su odigrali značajnu ulogu u ovom periodu i postavljanju navedenih vrednosti kao prioriteta. Međutim, nakon što je ekonomsko čudo ostvareno, nastupila je ponovo promena vrednosti. Pošto je potreba za materijalnim dobrima u velikoj meri zadovoljena, nove vrednosti postaju bitne, kao što su lični razvoj, pravda, jednakost i komunikacija. Ove takozvane „postmaterijalističke vrednosti“ oblikuju identitet novih generacija sve do 1990-ih godina dvadesetog veka, dok od devedesetih nastupa još složeniji, mešoviti sistem vrednosti, podstaknut globalizacijom. Globalizacija danas pak stvara složene hibride vrednosti¹.

„21. vek počiva na ambivalentnim i mešovitim vrednostima i vrlo je složen“, kaže berlinski komunikolog Norbert Bolc. On koristi pojam „hibridne vrednosti“ čime ukazuje da su različite vrste vrednosti u sukobu i utiču jedna na drugu. Ovo, između ostalog, znači da svako za sebe definiše vrednost i šta pod tim pojmom podrazumeva. Ne postoji obavezujuće i opšteprihvaćeno pravilo. Dok je tokom perioda moderne, sistem vrednosti bio posmatran kao prirodan, samorazumljiv i logičan sistem zasnovan na zakonu razuma i racionalnih kriterijuma, danas postoji relativni, individualistički sistem vrednosti koji počiva na ličnom razvoju, sopstvenoj definiciji vrednosti itd. Samoodređenje i samoopredeljenje su temeljne vrednosti savremenog društva².

2. SVETSKA STUDIJA VREDNOSTI (WORLD VALUES SURVEY) KAO KRITERIJUM I OSNOVA ZA ISTRAŽIVANJE VREDNOSTI ISPITANIKA

Svetska studija vrednosti (World Values Survey) se često u istraživanjima naučnika društveno-humanističke provenijencije, koji se bave promenama dru-

¹ <https://uni.de/redaktion/werte-und-wertewandel> pristupljeno 16.12.2023.

² <https://uni.de/redaktion/werte-und-wertewandel> pristupljeno 16.12.2023.

tvenih vrednosti u periodu kasne moderne, navodi kao kriterijum i osnova za testiranje i definisanje vrednosnih orijentacija ispitanika. Studija je organizovana kao projekat čiji je cilj da se prikažu vrednosne orijentacije ispitanika koje su rasprostranjene na globalnom planu, u periodu koji sociolozi definišu kao „kasna moderna tojest postmoderna“ što je period u kom i danas živimo (Inglehart et al., 2014a; Jevtić, Jovanović, 2020: 15). Projekat je započet 1981. godine, a u uzorak je do sada ušlo preko 100 država (Inglehart et al., 2014a; Jevtić, Jovanović, 2020: 15). Iz svake države je u uzorku učestvovalo i upitnik popunilo po 1000 ispitanika (Inglehart et al., 2014a) (Jevtić, Jovanović, 2020: 15). Istraživanje je obuhvatilo i bogate i siromašne države. Od država sa prihodom po glavi stanovnika od 300 dolara godišnje, do društava sa prihodom po glavi stanovnika većim od 30.000 dolara godišnje (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998:1). Takođe učestvovala su i države sa različitim političkim uređenjima; autoritarni režimi, demokratije, države sa slobodnim tržištem, komandno-planskom privredom itd. (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998:1). Kulture koje pripadaju različitim tradicijama; od hrišćanske, preko islamske do konfučijanske i budističke tradicije (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998:1). Kao deo projekta učestvovala su sledeće države: Argentina, Austrija, Belorusija, Belgija, Brazil, Bugarska, Kanada, Čile, Kina, Čehoslovačka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Nemačka, Velika Britanija, Mađarska, Island, Indija, Irska, Severna Irska, Italija, Japan, Južna Koreja, Letonija, Litvanija, Meksiko, Holandija, Nigerija, Norveška, Poljska, Portugal, Rusija, Rumunija, Slovenija, Južna Afrika, Španija, Švedska, Švajcarska, Turska, SAD (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998:1). Za detaljnije informacije o projektu je svakako korisno pogledati stranicu <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>.

Rezultati istraživanja pokazuju da nova generacija mladih ima nove vrednosne prioritete, koji su povezani sa vrednostima slobode, nezavisnosti i izražavanja, čime se fokus pomera od dotadašnjih tradicionalnih kategorija i vrednosti sigurnosti, reda, pripadništva, porodice, političkih partija, škole ka individualizmu, ličnom identitetu, samorealizaciji, kvalitetu ličnog života, građanskim pokretima (shvaćenim kao slobodna građanska inicijativa), zaštitu životne sredine tj. ekološkim pitanjima itd. (Inglehart, Abramson, 1995: 1).

Naučnik koji je najzaslužniji za teorijsku osnovu koja se koristi u ovom projektu je Ronald Inglehart.³ Inglehart je primetio i empirijski dokazao prelaz od materijalističkih vrednosti moderne ka postmaterijalističkim vrednostima postmoderne. Kategorije na osnovu kojih je Inglehart sagledavao vrednosne orijentacije u periodu kasne moderne su: porodica, prijateljstvo, slobodno vreme, politika, religija, vrednost demokratije (Inglehart et al., 2014a).

³ Ronald Inglehart je profesor političkih nauka i direktor Instituta za društvena istraživanja Univerziteta u Mičigenu (Inglehart, 2009: 1). Njegovo istraživanje se bave promenom sistema verovanja i njihovim uticajem na društvene i političke promene (Inglehart, Norris, 2009: 1). Bio je saradnik u osnivanju istraživanja Eurobarometra i rukovodio je projektom istraživanja vrednosti na globalnom planu (Inglehart, Norris, 2009: 1).

Ispitanici iz različitih zemalja su morali da odgovore na pitanje koju od ovih navedenih kategorija smatraju najvažnijom i kojoj su u najvećoj meri posvećeni (Inglehart et al., 2014a). Ovih šest kategorija su skup osnovnih vrednosti prema kojima se ispitanici opredeljuju. Pored njih, Inglehart je izdvojio i poseban skup vrednosti u koje spadaju sledeće kategorije: kreativnost, bogatstvo, sigurnost, zabava, činiti dobro delo za društvo, pomagati bližnjima, biti uspešan/postignuće, avanturistički, uzbudljiv život, učtivo ponašanje, briga za prirodu i okruženje, tradicija (Inglehart et al., 2014a).

Do istog zaključka došlo je i istraživanje „Euro Barometer“ sponzorisano od strane Evropske Unije koje je pokazalo jasnu inklinaciju ka postmaterijalističkim vrednostima društava u Nemačkoj, Britaniji, Holandiji, Francuskoj, Italiji, Danskoj i Irskoj (Inglehart, Abramson, 1995: 3), dok je sa druge strane U.S National Election Studies Survey pokazao da sklonost ka postmaterijalizmu postoji i u SAD-u (Inglehart, Abramson, 1995: 3). Inglehart međutim naglašava da se ovaj prelaz ne dešava tako linearno i jednostavno. U tu svrhu uvodi hipotezu socijalizacije tj. tvrdi da je sadašnji sistem vrednosti pojedinca refleksija onog sistema vrednosti kom je pojedinac bio izložen tokom odrastanja tojest u formativnom periodu (Inglehart, Abramson, 1995: 4). Takođe, ovu hipotezu pojačava drugom hipotezom da ukoliko osoba ili društvo određeno vreme žive u uslovima ekonomskog prosperiteta, da će vremenom pokazati sklonost ka postmaterijalističkim vrednostima (Inglehart, Abramson, 1995: 4). Ovo zapravo znači da ukoliko je pojedinac tokom formativnog perioda bio izložen uslovima oskudice, da će u većoj meri inklinirati ka materijalističkim vrednostima i obrnuto, ukoliko je osoba zadovoljila svoje materijalne potrebe u većoj meri će inklinirati ka postmaterijalizmu (Inglehart, Abramson, 1995: 4).

Postmaterijalisti bi se mogli opisati kao ispitanici koji su skloniji da učestvuju u građanskim inicijativama neformalnog tipa, da umesto ekonomskog razvoja kao prioritet vide borbu za prava žena i LGBT zajednice, angažman za zaštitu životne sredine (Inglehart, Abramson, 1995: 9). S druge strane materijalisti naglašavaju vrednost napredovanja u karijeri, vrednost ekonomskog postignuća, sigurnosti i reda u društvu itd. (Inglehart, Abramson, 1995: 10).

Podaci koje je Inglehart prikupio na reprezentativnom uzorku društva u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Zapadnoj Nemačkoj, Italiji, Belgiji i Holandiji (Reif, Inglehart, 1991: 15). pokazuju da procenat materijalista opada, dok se procenat postmaterijalista povećava u vremenskom rasponu od 1970. godine do 1988. Istraživanje je pokazalo da su postmaterijalističke vrednosti u većem procentu zastupljene od materijalističkih u Zapadnoj Nemačkoj, Holandiji, Francuskoj, Belgiji, Italiji i da što su generacije mlađe to više inkliniraju ka postmaterijalističkim vrednostima. (Reif, Inglehart, 1991).

3. KONTEKSTUALNI OKVIR U KOM NASTAJU POSTMATERIJALISTIČKE VREDNOSTI

Da bi se bolje razumeo postmaterijalistički sistem vrednosti važno je shvatiti dominantnu ekonomsku paradigmu koja preovladava na globalnom nivou i koja je u tesnoj vezi vrednostima kasne moderne. Važno je shvatiti na koji način je uopšte došlo do stadijuma kasne moderne i koje važne društvene promene i paradigme su do ovoga dovele.

Ključni momenat za formiranje postmaterijalističkih vrednosti je period države blagostanja, nakon II svetskog rata. Ova država je pre svega nudila sigurnost ljudima (u smislu zaposlenja, prihoda, obrazovanja, usluga lečenja i sl.) i predstavljala je izvesno vreme dominantan ekonomski model u razvijenim kapitalističkim društvima Zapada. Povratkom mira između kapitalističkih velikih sila nakon II svetskog rata, tržišta su se masovno proširila, kao i međunarodna trgovina. Ograničenja finansijskih transakcija su takođe postepeno ublažavana (Howard, King, 2008:4).

U ovom periodu države su još uvek bile jake, ali male. Po istorijskim standardima, imale su ogromnu moć, ali su im rashodi su bili skromni (Howard, King, 2008:2). Današnje države imaju veće prihode koje koriste za finansiranje velikog spektra usluga, dok ih na globalnom planu prema kriterijumu moći i dometa uticaja nadilaze međunarodne organizacije (Howard, King, 2008:2).

I dalje je postojala politička dominacija nad ekonomijom, a građanski aktivizam je bio dovoljno jak da se suprotstavi zavisnosti od tržišta, kada je ta zavisnost pretila socijalnim pravima (Howard, King, 2008:5). Koncept države je u većoj meri počivao na klasičnom liberalizmu koji je bio obuhvatniji skup ideja. U svojoj srži je sadržao principe individualizma, dobrovoljnog ugovaranja, sa naglaskom na važnost građanskog prava itd. (Howard, King, 2008:2). Pre 1970-ih, liberalizacija se odvijala unutar struktura i kultura koje su pokazivale snažan kejnzijanski karakter i jaku uloga države (Howard, King, 2008:4). Ovakav razvoj predstavljao je nastanak „mešovite ekonomije“ koja je preovladavala preko 30 godine nakon Drugog svetskog rata i kao takva bila je diskontinuitet u istoriji Evrope (Howard, King, 2008:1).

Takođe, u savremeno doba, se pored navedenih karakteristika u tabeli mora priznati važnost vrednosti, kulture, simbola i potrošnje kao životnog stila koji je u većoj meri prisutan nego tokom moderne kada je proizvodnja imala primat i prednost nad potrošnjom (Baudrillard, 1998: 3). Polje potrošnje otvara nove protivrečnosti i nove duboke krize u sferi društvenih vrednosti. Iako su mnogi koncepti društvene nauke iz perioda moderne i dalje upotrebljivi, važno je primetiti razliku u tumačenju pojma potrošnje. Za društvene teoretičare moderne, potrošnja je strukturom uokvireno, kolektivno ponašanje koje je podstaknuto institucijama nacionalne države (Baudrillard, 1998: 4). Sa druge strane, postmoderna društvena nauka vidi potrošnju kao individualni životni stil koji se prakti-

kuje iz zabave, uživanja, igre (kao navika koja ima ludički karakter) (Baudrillard, 1998: 4-5). Kao aktivnost koja se ne sprovodi isključivo radi zadovoljenja osnovnih individualnih potreba već radi samopotvrde, statusne identifikacije, prikazivanja sebe kao člana određene društvene grupe (Baudrillard, 1998: 5). Kao takva, ova aktivnost vodi ka distinkciji i diferencijaciji, a ne ka socijalnoj koheziji i solidarnosti (Baudrillard, 1998: 5). Međutim izgleda da ova navika nije jednako rasprostranjena među svim članovima društva. Niže i srednje klase su sklonije aktivnosti konzumerizma jer kroz konzumaciju i potrošnju objekata traže socijalno priznanje i mogućnost uspona na društvenoj lestvici (Baudrillard, 1998: 8). Više klase su češće u poziciji da stvaraju i nameću drugima sistem vrednosti konzumerizma nego što su same sledbenici tih vrednosti i „stvarni konzumenti“ (Baudrillard, 1998: 8).

Tabela 1. *Razlike između perioda predmodernog, modernog i postmodernog doba⁴*

Definicija	Predmoderno doba	Moderno doba	Postmoderno doba
Kako se definiše realnost?	Uz pomoć metafizike, natprirodnih fenomena	Uz pomoć nauke, naturalizma.	Antirealizma (domen imaginarnog, nerealnog itd.)
Kako se stiče znanje?	Misticizam, vera.	Objektivizam, razum i iskustvo.	Subjektivizam.
Ko smo mi? Kako se definiše ljudska priroda?	Religijski koncepti, dualizam čovekove prirode.	Čovek se rađa kao „Tabula rasa“. Uticaji okruženja.	Društveni determinizam.
Kako treba živeti?	Kolektivizam, altruizam.	Individualizam.	Egalitarizam
Vremenski period	Srednji vek	Novi vek, prosvetiteljstvo.	Sadašnje doba.

U ekonomskoj i kulturnoj sferi kasne moderne je svakako prisutan konzumerizam kao vodeća društvena vrednosti i tendencija koja je omogućena „umnožavanjem predmeta, usluga i materijalnih dobara“ u savremenom dobu (Baudrillard, 1998: 25). U doba konzumerizma ljudi nisu toliko okruženi drugim ljudima koliko su okruženi objektima, dok se u ekonomskoj sferi susreću sa manipulacijom ovih objekata i porukama koje se na njih odnose (Baudrillard, 1998: 25). Ljudi se zapravo prilagođavaju ritmu po kom ovi objekti, mašine funkcionišu, njihovoj repetitivnosti i tempu (Baudrillard, 1998: 25). Na taj način dolazi do „mutacije čovekovog okruženja i životne sredine koja se više ne sastoji od flore i faune u meri u kojoj se sastoji od objekata, mašina i tehnologije kojoj se čovek prilagođava (Baudrillard, 1998: 25). Komunikacija postaje posredovana tehnologijom dok je u sferi kulture prisutna ludička radoznalost tj, zainteresovan za igru sa različitim kombinacijama vrednosti (Baudrillard, 1998: 10). Objekti

⁴ <https://www.stephenhicks.org/2013/10/28/defining-modernism-and-postmodernism-chart/>

kojima je čovek okružen su shvaćeni kao roba; čak se i samo vreme tumači kao roba koja može biti zamenjena za novac ili neku drugu vrstu robe (Baudrillard, 1998: 10). I dokolica je shvaćena kao vreme odvojeno od rada ali u funkciji rada, tokom kog je čoveku na raspolaganju mnoštvo mogućnosti da pre svega troši novac na robe i time primeni vrednosti konzumerističke kulture u praksi (Baudrillard, 1998: 10). Sa druge strane u predmodernim društvima nije postojala razvijena svest o vremenu kao potrošnoj robi koju treba štediti ili na neki određen način podeliti i organizovati. Vreme je bilo shvaćeno kao ritam kolektivnih aktivnosti u koje je čovek bio uključen, posebno kada je reč o ritualima običajima, poljskim radovima itd. (Baudrillard, 1998: 10). Međutim u predmodernom društvu je bilo besmisleno pitati čoveka: „da li on ima ili nema vremena?“ (Baudrillard, 1998: 10).

Dok je moderna počivala na shvatanju procesa afirmacije ideje kao proces njenog ostvarenja u praksi, njene aktuelizacije, postmoderna počiva na shvatanju o ekstenziji ideje preko njenih granica, njenom širenju ka domenu imaginarnog, apstraktnog, nerealnog (Baudrillard, 1990: 10). Karl Marks, koji je pisao u periodu moderne, nije mogao predvideti da bi i sam kapital kao ideja, mogao ići putem ekstenzije tj. proširenja do nivoa gde postaje realnost za sebe, kategorija iznad relacija u procesu proizvodnje, iznad protivrednosti interesa klasne borbe (Baudrillard, 1990: 10). Na taj način kapital može funkcionisati po sopstvenim pravima i štaviše nametnuti svoja pravila drugim sferama društva⁵ (Baudrillard, 1990: 11).

Sfera politike je takođe, idući putem ekstenzije, postala transpolitička sfera u kojoj je simulacija u velikoj meri prisutna (Baudrillard, 1990: 11). Doba kasne moderne je, prema Bodrijarovim rečima, doba kada je „moderna eksplodirala, dostigla krajnju tačku svog linearnog kretanja“⁶ (Baudrillard, 1990: 3).

Ovakva eksplozija stvorila je haotično stanje u polju vrednosti, kulture, politike gde je stvoren prazan prostor koji je potrebno popuniti nekim sadržajem (Baudrillard, 1990: 3). Taj sadržaj danas sačinjavaju različite forme eklekticizma, spajanja nespojivog: realnog i imaginarnog, racionalnog i iracionalnog, reprezentacije i simulacije (Baudrillard, 1990: 3). Svi mogući projekti i scenariji društvenog razvoja koje je moderna pokrenula, nisu ispunili svoja obećanja i ciljeve. Komunizam nije ostvario jednakost svih ljudi, liberalizam nije ostvario puna prava i slobodu individue, dok nacionalizam više ne može da obezbedi i garantuje suverenost i integritet nacionalne države. Kraj ovih projekat predstavljao je uvod u doba simulacije, stanje u kom smo, nemajući nikakav novi sadržaj, prinuđeni da vršimo spajanje delova sadržaja projekata iz prošlosti (Baudrillard, 1990: 4). Živimo u doba reprodukcije ideala, fantazija, utopije, snova i slika iz prošlosti

⁵ Prema mišljenju Bodrijara ovaj proces se već događa, a to se moglo opaziti tokom Kraha berze 1929. godine i tokom Velike ekonomske krize 1987. godine.

⁶ Upravo su u periodu moderne, kada je stabilnost postala izuzetak a promena pravilo, formirane idejne kategorije koje i danas koristimo (Stiegler, 2009: 13).

kako bismo bili u mogućnosti da popunimo prazninu savremenog doba (Baudrillard, 1990: 4).

Stare društvene vrednosti ne nestaju tako što argumentima i kritikom biva dokazana njihova netačnost ili nepotpunost, već tako što vremenom dolazi do prezasićenosti, odnosno njihovog prevelikog promovisanja i upotrebe te njihova važnost vremenom postaje sekundarna (Baudrillard, 1990: 4). Na taj način, biti zastupljen u diskursu, biti prisutan u govoru, medijima, društvenoj komunikaciji u današnje vreme znači biti stvaran, realan i još uvek aktuelan, bez obzira na kriterijum istinitosti i lažnosti (Baudrillard, 1990: 4).

„Moderna, suprotno očekivanju, nije dovela do transformacije vrednosti, već je prouzrokovala raspršivanje, „invulciju vrednosti“ čiji je ishod potpuna zbrka vrednosti i konfuzija“ (Baudrillard, 1990: 10).

„Tako je svaka pojedinačna kategorija postala podložna kontaminaciji, Supstitucija je postala moguća između bilo koje dve različite sfere: prusutna je potpuna zbrka tipova“ (Baudrillard, 1990: 8).

Modernost je sa svojim sistemom vrednosti progresa, vere u jednu racionalnu istinu i nauku, sedamdesetih godina došla do stadijuma dekonstrukcije, odnosno postmodernosti u kojoj je svet, premda tehnologijama povezaniji, manje stabilan i manje predvidiv (Baudrillard, 1990: 3). Živimo u svetu u kom je sve više informacija a sve manje značenja (Baudrillard, 1995: 55). Umesto da stvara komunikaciju, informacija se iscrpljuje u činu insceniranja komunikacije i značenja što je proces simulacije na delu (Baudrillard, 1995: 56). Ovakvo stanje je potpuno suprotno od logičnog sleda stvari po kom bi sadržaj poruke morao da pruži legitimnost mediju a ne obrnuto (Baudrillard, 1995: 56). Zbog toga se ono naziva simulacijom. Simulacije su postojale i ranije u prošlosti tokom istorije. Međutim ono što razlikuje današnju, postmodernu simulaciju od simulacije u prošlosti je što današnje simulacije u još manjoj imaju meri imaju kontakt sa realnošću (a nekada ga uopšte ni nemaju) (Baudrillard, 1995: 56). Današnje, kompjuterski proizvedene simulacije često u potpunosti izlaze iz domena realnosti i ulaze u polje hiperrealnosti (Baudrillard, 1995: 56). Za razliku simulacija moderne, postmoderne simulacije se ne trude da imitiraju realnost, da se predstave racionalnim i logičnim, već je njihova suština potpuna iracionalnost, apstraktnost, neuporedivost sa nekim društvenim idealom ili nečim logičnim (Baudrillard, 1995: 56). Tako da, kada je reč o simulacijama, u savremeno doba se ne može govoriti o imitaciji, duplikaciji ili parodiji⁷ i jasnoj distinkciji između realnog i imaginarnog, već o hiperrealnosti i krajnjoj apstrakciji (Baudrillard, 1995: 56).

Trenutno živimo u svetu koji je oblikovan logikom simulacije, koja nema mnogo toga zajedničkog sa logikom činjenica i poretkom razuma (Baudrillard, 1995: 3). Pritom, simulacija se dešava uporedo sa hiperprodukcijom znakova, poruka, simbola, vrednosti ideologije konzumerizma itd. (Baudrillard, 1995: 3).

⁷ Razlika između reprezentacije i simulacije je u tome što reprezentacija počiva na ekvivalentnosti predstavljenog i realnog (Baudrillard, 1995: 56).

Ovakva hiperprodukcija se dešava u jednom prostoru slobode kakav nije postojao u doba modernosti.

Neki od dosadašnjih rezultata istraživanja pokazuju kako ove, navedene vrednosti i tendencije funkcionišu u praksi i na koji način ih ljudi prihvataju. Na uzorku od 18,8 miliona postova na društvenim mrežama, Indeks vrednosti 2022. od Bon-sai i Trendbiro-a je prikazao šta je ljudima u 2021. godini posebno važno. Utvrđene su velike i brze promene u sistemu vrednosti ljudi (na privatnom i poslovnom nivou). Brze promene i krizne situacije navode ljude na preispitivanje sopstvenih vrednosti i da svoje delanje orijentišu u drugačijem pravcu. Istraživanje je pokazalo veliku želju ljudi za novoorganizovanim svetom, tojest za svetom u kom postoje nova utvrđena pravila, pravila koja su jasna i razumljiva. Veliki broj ispitanika održava kontakte sa drugim ljudima putem digitalnih tehnologija, dakle u prostoru simulakruma, i jedan znatan deo svog slobodnog vremena provodi u ovom prostoru. Zbog osećaja straha i nesigurnosti koju nestabilnost tržišta rada i brzina društvenih promena izazivaju, veliko je interesovanje ispitanika za temu psihičkog zdravlja.. Pored zdravlja za ispitanike je bitna vrednost bila i sloboda, dok je vrednost porodice sa trećeg mesta došla na četvrto⁸.

4. ODNOS DRUŠTVENIH VREDNOSTI I SAVREMENIH, DIGITALNIH TEHNOLOGIJA

Ljudi koji žive u različitim delovima sveta, u različitim geografskim, klimatskim, političkim i socioekonomskim uslovima, imaju različite vrednosti, stavove, životne stilove; drugim rečima pripadaju različitim kulturama. U najopštijem smislu kultura bi se mogla definisati kao sistem normi i vrednosti koji se usvajaju socijalizacijom, a koji određuju poglede na ključna društvena pitanja, kako se članovi određenog društva ophode jedni prema drugima, kako delaju, kako misle, šta je za njih prihvatljivo a šta ne.

Tokom poslednje dve decenije ubrzan razvoj digitalnih tehnologija, povezivanje ljudi na globalnom planu, protok robe, ljudi, kapitala i informacija utiče na promenu kultura, tojest društvenih vrednosti i praksi ljudi na lokalnom planu (Inglehart, 1990:1). Ovu promenu empirijski je potvrdila serija istraživanja među kojima je World Values Survey svakako najobuhvatnije. Pitanje na koje ova istraživanja nastoje da odgovore je: „zašto se kulture menjaju i šta konkretno doprinosi njihovoj promeni u vremenskom okviru kasne moderne?“. Svaka kultura je način življenja, adaptacije na šire društveno okruženje, te na taj način ukoliko se okruženje menja, menjaju se i načini na koje se čovek prilagođava, na koji se u tom okruženju snalazi i pronalazi rešenja za određene probleme (Inglehart, 1990:21).

Nove digitalne tehnologije (među kojima internet svakako ima najveći uticaj) su u velikoj meri preoblikovale odnos čoveka prema društvu, prema prirodi,

⁸ <https://clutch.frauwenk.de/werte-index-2022>

prema vrednostima po kojima čovek organizuje svoj život. Ove tehnologije su dovele do brzog protoka informacija, sistema uverenja, znanja ljudi što je pro-uzrokovalo neravnotežu tojest inovativne hibride kakvi do sada u istoriji nisu postojali (Fuller, 2005: 16). Nastupila je estetika heterogenosti koju karakterišu diskontinuiteti, prekidi, promene, različite mešavine i autentični sklopovi vrednosti (Fuller, 2005: 15) Ovakva mogućnost kreiranja različitih sadržaja vrednosti i stilova po kojima čovek može da živi svakako mu pruža više slobode, ali mu sa druge strane donosi i više nesigurnosti, jer ne postoji nekakav jasan i precizan kriterijum po kom bi se ove vrednosti mogle proceniti kao tačne ili netačne, pravilne ili nepravilne i sl. (Fuller, 2005: 14).

Kada je reč o odnosu društvenih vrednosti i savremenih tehnologija, Inglehartovu relaciju posmatra kao neodvojivu od procesa globalizacije (Inglehart, Norris, 2009: 6). Prvenstveno zbog toga što se ovaj proces povezivanja, razmene informacija, ideja, usluga, novca odvija pre svega putem savremenih tehnologija (Inglehart, Norris, 2009: 6). Ako se posmatraju ekonomski aspekti globalizacije (kao što je razmena novca, kapitala, rada) ona se odvija dobrim delom putem digitalnih tehnologija (Inglehart, Norris, 2009: 6). Sa druge strane preko digitalnih tehnologija se odvijaju i socijalni aspekti globalizacije (društveni kontakti, razmena informacija) (Inglehart, Norris, 2009: 6). U političkoj dimenziji globalizacije (integracija zemalja u međunarodne odnose i institucije) se takođe odvija posredstvom digitalnih tehnologija (Inglehart, Norris, 2009: 6).

Za Ingleharta globalizacija svakako nije novi fenomen jer se odvijala i u doba antike, srednjeg veka, doba kolonijalizacije itd. (Inglehart, Norris, 2009: 6). Na primer, Rimsko carstvo i Kraljevstvo Karla Velikog su bili značajni integrativni faktor koji je povezivao različite delove sveta još mnogo pre pojave novih tehnologija (Inglehart, Norris, 2009: 6). Ono što razlikuje globalizaciju kasne moderne od globalizacije koja se odvijala u srednjem veku i antici jesu digitalne tehnologije koje u današnje vreme globalizaciju čine brzim, masovnim i sveobuhvatnim procesom (Inglehart, Norris, 2009: 6). Takođe one su masovno rasprostranjene i veliki broj ljudi može da im pristupi (Inglehart, Norris, 2009: 9).

Međutim važno je primetiti da globalizacija nije ravnopravan odnos u kom dve strane u jednakoj meri utiču jedna na drugi. Mnogi teoretičari globalizacije smatraju da je reč o vesternizaciji tojest prenošenju zapadnih kulturnih vrednosti na druga društva. Ovakvo stanje prevlasti američkih i drugih zapadnih medijskih konglomerata pretilo da ugrozi raznolikost tradicionalnih vrednosti, autohtonih jezika i lokalne prakse društava koja uvoze ove medijske sadržaje (Inglehart, Norris, 2009: 13). Mnoge zapadne kulturne vrednosti kao što su individualizam, sekularizacija, seksualne slobode, tržišni kapitalizam su prenesene putem digitalnih tehnologija na društva koja ne pripadaju političkom pojmu „Zapad“ (Inglehart, Norris, 2009: 13).

Inglehart uočava tri vrste tumačenja među naučnicima koji se bave temom uticaja globalizacije, putem digitalnih tehnologija na lokalne kulture. Jedna grupa

naučnika ovaj proces izjednačava sa „vesternizacijom“ odnosno prenošenjem zapadnih društvenih vrednosti na lokalne kulture (Inglehart, Norris, 2009: 13). Ovi teoretičari smatraju da su savremene digitalne tehnologije sredstvo u rukama neo-kolonijalnih centara moći koji nametanjem svojih kulturnih obrazaca i vrednosti drže ostatak sveta u podređenom položaju, tojest nameću takozvani „elektronski kolonijalizam“ (Inglehart, Norris, 2009: 13-15). Među naučnicima koji zastupaju ovakav stav su Ritzer (koji globalizaciju tumači kao mekdonaldizaciju asocirajući na „McDonalds“, kao simbol zapadnih kapitalističkih vrednosti), Howes (kokakolizacija, asocirajući na CocaCola-brend kao simbol zapadnih kapitalističkih vrednosti), Liska (diznilendizacija, asocirajući na „Disneyland“ kao simbol zapadnih kapitalističkih vrednosti) (Inglehart, Norris, 2009: 15). Teoriju koju zastupaju ovi autori, Inglehart je nazvao „teorijom konvergencije“ kultura pod uticajem globalizacije a posredstvom savremenih tehnologija (Inglehart, Norris, 2009: 14).

Druga grupa autora smatra da umesto konvergencije deluje suprotan proces polarizacije (Inglehart, Norris, 2009: 17). Tojest pod uticajem nametanja zapadnih kulturnih vrednosti neke kulture pružaju otpor te dolazi do revivalizma odnosno oživljavanja tradicija, lokalnih društvenih vrednosti i praksi kao vid revolta (Inglehart, Norris, 2009: 17). Kao primer se mogu navesti zajednice Bliskog istoka i grupe radikalnih američkih protestanata (Inglehart, Norris, 2009: 17). Ovi teoretičari naglašavaju da zajednice ipak nisu pasivne i da se ne može reći da uvek nekritički usvajaju vrednosti koje im se nameću, već da stvaraju autentične vidove otpora, tokom kojih mogu oživeti tradicije i lokalne društvene vrednosti i prakse (Inglehart, Norris, 2009: 17-18).

Treća grupa teoretičara zastupa teoriju „hibridizacije“ odnosno smatraju da se vrednosti mešaju stvarajući eklekticism, fuziju tojest novi mešoviti sklop vrednosti (Inglehart, Norris, 2009: 19-20).

5. ZBOG ČEGA SE DEŠAVAJU PROMENE U VREDNOSNIM ORIJENTACIJAMA?

Tokom istorije moderne društvene nauke, postojalo je nekoliko pristupa koji su nastojali da daju odgovor na ovo pitanje. Traženje ovog odgovora je uvek bilo podstaknuto velikim društvenim promenama, prekretnicama u istoriji, prelazima iz jedne društveno-istorijske epohe u drugu.

Teorija modernizacije kojoj su pripadali klasici sociologije poput: Dirkema, Marksa, Vebera je ovaj odgovor tražila u periodu kada se dešavao prelaz iz agrarnih, predindustrijskih i feudalnih društava u industrijska, kapitalistička društva⁹ (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 8).

⁹ Ovu promenu su pratili procesi industrijalizacije, urbanizacije i specijalizacije u svetu rada (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 8). Pomeranje od tradicionalnih vrednosti zasnovanih na religijskom tumačenju sveta, ka racionalnim birokratskim normama; sve veći naglasak

Ovi autori su nastojali da razloge za promenu pripišu jednom dominantnom faktoru koji utiče na društveno ekonomsku promenu. Tako je npr. Marks kao glavni podsticaj za promenu video u razvoju sredstava za proizvodnju, odnosno razvoju novih tehnologija za rad koje su menjale radni proces, pa samim tim i način na koji ljudi organizuju svoje živote i u ostalim poljima (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 8). Lerner, Inkeles i Smith su naglašavali uticaj koji masovne komunikacije imaju u sferi vrednosti (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 8). Daniel Bell je isticao značaj koji promene u sferi rada imaju na promenu čitavog društveno-ekonomskog okruženja (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 8). Tu se pre svega misli na naglasak na tercijarni sektor usluga koji je primetan u današnjoj postindustrijskoj ekonomiji, za razliku od sektora proizvodnje koji je imao primat tokom perioda moderne.

Modernizacija je u ekonomski razvijenim državama Zapada, dostigla stadijum u kom je velikom broju građana obezbeđena materijalna sigurnost, zadovoljenost osnovnih životnih potreba (za hranom, vodom, stanovanjem) te se nakon te tačke (koja se okvirno može situirati u period sedamdesetih godina dvadesetog veka) ušlo u fazu postmoderne koja donosi nove norme u sferi kulture, politike, rada, religije i porodice (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 9). Gledano iz sadašnje istorijske tačke, promena vrednosti na globalnom planu se desila od agrarnog društva, koje je obeshrabrivalo društvenu mobilnost i naglašavalo vrednost tradicije, nasleđenog statusa i zajedničke obaveze, podržane verskim normama; u industrijsko društvo koje podstiče ekonomska dostignuća, individualizam i inovativnost, ka sadašnjem stadijumu postmoderne koje donosi fleksibilne društvene norme i hibride vrednosti (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 9). Takođe postmoderna naglašava relativnost obaveza prema zajednici i prihvatanje društvene mobilnosti: društveni status je sve više shvaćen kao nešto što pojedinac može postići, a ne nešto sa čim je neko rođen (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 10). Naglasak na kvalitet života preuzima primat u odnosu na naglasak na ekonomsku sigurnost kao i potreba za estetskom i intelektualnom satisfakcijom u odnosu na potrebu za materijalnom sigurnošću itd. (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 10).

Postmaterijalističke vrednosti su se razvijale u okruženju materijalne sigurnosti, ekonomskog rasta i države blagostanja koja je nastala posle Drugog svetskog rata (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 11). Pojedinci koji inkliniraju ka materijalističkim vrednostima su odrastali u svetu nesigurnosti (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 11). Otuda potiče njihova potreba za redom, stabilnošću, pravilima kojima bi se regulisao društveni život tako da pojedince zaštiti od siromaštva i nesigurnosti (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 11). Posmaterijalisti sa druge strane lakše podnose odstupanje od pravila; antikonformizam, neobičnost i inovativnost štaviše za njih postaje trend, nešto što čoveka čini autentičnim, prepoznatljivim, drugači-

na ekonomskim dostignućima; masovnom političkom učešću, demokratiji itd. (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 8).

jim od ostalih (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 11). U manjoj meri naglašavaju značaj vrednosti porodice i religije (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 11). Dok su norme u prošlosti nastojale da zaštite tradicionalne agense socijalizacije kao što su porodica, škola i struka, posmaterijalistički sistem vrednosti ove kategorije tumači kao relativne, promenljive, heterogene itd. (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 11). Tako na primer postmaterijalisti prepoznaju različite porodične kategorije (pored tradicionalne nuklearne, heteroseksualne porodice) kao što su jednoroditeljske, homoseksualne, proširene, samačke i druge porodične forme (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 11).

Dok je za materijaliste borba za afirmaciju u ekonomskom polju bila prioritet, za postmaterijaliste ovo je samo jedan od ciljeva, ništa vredniji od ostalih (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 13). Dok je Karl Marks, kao filozof moderne, naglašavao važnost nacionalizacije sredstava za proizvodnju, postizanja jednakosti revolucijom, klasnom borbom i ukidanjem privatne svojine, postmoderni filozofi ne obraćaju mnogo pažnje na ekonomske kategorije (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 13). Oni se pre svega bave pitanjem identiteta, životnog stila, ekologijom itd. (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 13). Na ovaj način, pored toga što je došlo do brisanja jasne razlike između leve i desne u političkom polju, došlo je i do pomeranja fokusa u vrednosnim orijentacijama i prioritetima ljudi u svakodnevnom životu (Inglehart, Basanez, Moreno, 1998: 13). Ekonomska pitanja gube primat koji su imala u periodu modernog doba i ustupaju mesto novim društvenim kategorijama, identiteta, vrednosne orijentacije, stila itd.

U nedostatku jasno utvrđenih uputa za ponašanje mnogi ljudi traže vrednost i statusnu potvrdu u posedovanju. Nije zbog toga iznenađujuće što je jedan od aspekata postmaterijalističkih vrednosti konzumerizam (Stearns, 2001: 1). Ova vrsta konzumerizma međutim nije shvaćena kao potrošnja radi zadovoljenja neke konkretne egzistencijalne potrebe, već radi statusa, moći, prestiža u društvu (Stearns, 2001: 1). Potrošnja je dakle shvaćena kao životni stil (Stearns, 2001: 1). Na taj način glavni podsticaj konzumerističkom ponašanju nisu realne, egzistencijalne potrebe već lažne potrebe koje je čovek sam kreirao, a bez kojih svakako može u društvu opstati i preživeti (Stearns, 2001: 1). Da bi se konzumerizam pojavio, svakako je bilo neophodno da se stvore određeni preduslovi. Konzumerizma nema bez stvaranja viška vrednosti (Stearns, 2001: 6). Aktivnosti lova i primitivne zemljoradnje u predmodernom društvu nisu pružali uslove da se konzumerizam razvije u širem obimu (Stearns, 2001: 5). On je svakako postojao među višim društvenim slojevima (Stearns, 2001: 2). Međutim on nikako nije mogao postati masovni fenomen sve dok se sredstva za proizvodnju nisu do te mere razvila da mogu da proizvedu višak (Stearns, 2001: 2). Tu je svakako važno pomenuti i faktore poput: urbanizacije, sekularizacije, industrijalizacije itd.

Ljudi predmodernog doba, koji su živeli uglavnom na selu, teško su mogli da proizvedu višak, te ono što bi proizveli odmah mi potrošili na zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih potreba. Sa druge strane, više klase su imale nešto

veće mogućnosti da razviju konzumeristički mentalitet; međutim, čak ni među njima konzumerističke navike nisu bile masovno rasprostranjene (Stearns, 2001: 1-2). Treba imati na umu da više klase u predmodernom dobu nisu bile izuzete iz aktivnosti i obaveza ratovanja, te da je višak koji bi dobijali bio mnogo češće višak u obliku konkretnih poljoprivrednih proizvoda, nego novčani višak koji bi mogli da razmene za neko drugo dobro ili uslugu (Stearns, 2001: 2). Konzumerizam dakle nije mogao da se pojavi kao masovni fenomen sve dok širi slojevi stanovništva nisu zadovoljili osnovne egzistencijalne potrebe što se desilo u periodu moderne i nastavlja se sve do savremenog doba. On kao životni stil prevazilazi granice između bogatijih i siromašnijih društvenih klasa (Stearns, 2001: 3). Siromašne klase, premda nemaju jednaku količinu materijalnih dobara i mogućnosti za trošenje, svakako mogu prihvatiti konzumerističke vrednosti kao ciljeve koje smatraju legitimnim i ka kojima teže (Stearns, 2001: 3).

6. ZAKLJUČAK

Ovaj rad, kao prikaz jedne relevantne i sve aktuelnije teme u društvenim naukama, može biti od koristi onima koji se bave istraživanjem polja vrednosti, orijentacija, identiteta i analizom podataka javnog mnjenja. Rad daje prikaz nalaza nekoliko najpoznatijih istraživanja koja su sprovedena na globalnom nivou, koja pružaju podsticaj za dalje istraživanje ove teme. Rad se takođe može koristiti kao informativno sredstvo o nalazima projekta „Svetska studija vrednosti“ koji pruža ažurnu sliku o ljudskim vrednostima i orijentacijama u globalnoj perspektivi. Kao što gore prikazani rezultati istraživanja pokazuju, vrednosti kasne moderne su multidimenzionalnog karaktera. Ipak, bilo bi pogrešno zaključiti da se prelaz ka postmaterijalističkim vrednostima svuda dešava jednakim tempom. Treba imati u vidu da je procenat materijalista u nekim zemljama i dalje veći od procenta postmaterijalista. Npr. u Rusiji i Pakistanu, na početku 21. veka zabeležen je veći broj ispitanika koji su se opredelili za materijalističku vrednosnu orijentaciju od postmaterijalističke¹⁰.

Takođe neosporno je da, bez obzira na njihovu procentualnu rasprostranjenost, postmaterijalističke vrednosti svakako jesu socijalno i politički relevantne jer inkliniranje ka njima, koje je prisutno u određenim grupama, može biti indikator različitih oblika društvenog delanja (npr. sklonosti ka ekološkom, građanskom aktivizmu, kreativnim poslovima na tržištu rada, inovacijama u polju životnog stila, identiteta itd.) Postmaterijalističke vrednosti imaju uticaj na ponašanje i opredeljenje ljudi, te kako njihova rasprostranjenost raste, tako sklonost ka tradicionalnim, materijalističkim vrednostima opada. Aktuelnost i relevantnost postmaterijalističke vrednosne orijentacije će svakako jačati kako mlađe generacije, koje u formativnom periodu u većoj meri imaju zadovoljene

¹⁰ <https://www.britannica.com/topic/postmaterialism> pristupljeno 24.12.2023.

osnovne životne potrebe, budu menjale starije generacije koje su odrastale u uslovima manje sigurnosti i zadovoljenosti egzistencijalnih potreba.

Rezultati istraživanja u polju vrednosti, omogućavaju različitim intelektualnim zajednicama da istraže i razumeju jedno sve šire i relevantnije polje, pružajući mogućnost za diskusiju o savremenim kulturnim trendovima i praksama, u sferi u kojoj se dotiču različite društvene nauke.

Kao podsticaj za neko buduće istraživanje u ovom polju bi bilo interesantno proučiti razlike u odgovorima pripadnika različitih kulturnih sredina, bogatih i siromašnih zemalja, muškaraca i žena u svakom društvu; zatim proučiti odgovore u odnosu na generacijske razlike ispitanika itd. Ovakva istraživanja bi dala nove uvide koji bi produbili razumevanje teme i učinili je primenljivom u konkretnoj društvenoj praksi.

LITERATURA

- Baudrillard, J. (1990): *THE TRANSPARENCY OF EVIL*; Paris: Editions Galilee.
- Baudrillard, J. (1998): *The Consumer Society: Myths and Structures*; London: Sage.
- Baudrillard, J. (1995): *Simulacra and Simulation*; Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Fuller, M. (2005): *Media Ecologies- Materialist Energies in Art and Technoculture*; Massachusetts London: The MIT Press Cambridge.
- Inglehart, R. (1990): *Culture shift in advanced industrial society*; Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Abramson, P.R., (1995): *Value Change in Global Perspective*, Michigan: The University of Michigan Press.
- Inglehart, R., Norris, P., (2009): *Cosmopolitan Communications: Cultural Diversity in a Globalized World*; New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.) (2014a): *World Values Survey: Round Six - Country-Pooled Datafile Version*: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>; Madrid: JD Systems Institute.
- Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.) (2014b): *World Values Survey: Round Five - Country-Pooled Datafile Version*: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV5.jsp>; Madrid: JD Systems Institute.
- Inglehart, R., Basanez, M., Moreno, A. (1998): *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook Political, Religious, Sexual, and Economic Norms*

in 43 Societies: Findings from the 1990-1993 World Values Survey; University of Michigan: The University of Michigan Press.

- Јевтић, Б., Јовановић, А. (2020): „Доминантне вредносне оријентације и фактори вредносног усмеравања младих“, Годишњак за педагогију, V/2; Универзитет у Нишу: Филозофски факултет, Департман за педагогију (7–20).
- Reif, K., Inglehart, R. (1991): *EUROBAROMETER: The Dynamics of European Public Opinion, Essays in Honour of Jacques-Rene Rabier*; Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: MACMILLAN ACADEMIC AND PROFESSIONAL LTD.
- Stearns, P. (2001): *Consumerism in World History: The global transformation of desire*; London and New York: Routledge.
- Stiegler, B. (2009): *TECHNICS AND TIME: Disorientation*; Stanford: Stanford University Press.
- Howard, M. C., King, J.E. (2008): *The Rise of Neoliberalism in Advanced Capitalist Economies*; New York: PALGRAVE MACMILLAN.

Vebografija

- Werte und Wertewandel – Gesellschaft und Mensch im Fluss од Maximilian Reichlin, „Uni-de“, Аврост 2016. <https://uni.de/redaktion/werte-und-wertewandel> (pristupljeno 16.12.2023.)
- World Values Survey, од Roland Inglehart, „WVSA-Archive“, Мај 2022. <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (pristupljeno 23.12.2023.)
- Postmaterialism, од Roland Inglehart, „Britannica“, Јул 2007. <https://www.britannica.com/topic/postmaterialism> (pristupljeno 24.12.2023.)
- Defining Modernism and Postmodernism chart, од Stephen Hicks, „Philosophy“, Март 2004. <https://www.stephenhicks.org/2013/10/28/defining-modernism-and-postmodernism-chart/>, pristupljeno 13.12.2023.)
- Werte-Index 2022: Eigene Arbeits- und Lebensentwürfe werden auf den Prüfstand gestellt од Jens Krüger, „Bonsai Research“, April 2022. <https://clutch.frauwenk.de/werte-index-2022> (pristupljeno 16.12.2023.)

CULTURAL CHANGES IN THE LATE MODERN PERIOD; UNDERSTANDING THE TRANSITION FROM MATERIALISTIC TO POST-MATERIALISTIC VALUES

Summary: *This paper deals with the consideration and perception of cultural changes in the late modern period. It seeks to understand in which way and why the changes occurred, as well as to provide an account of the wider socio-historical context in which the transition from materialist to post-materialist value orientations took place. The results of many empirical studies clearly show this value change at the global level. It started in the 1970s, continued during the 1980s (being further stimulated by social changes such as: the fall of the Berlin Wall, the collapse of communism in Eastern Europe, the emergence of the neoliberal capitalist paradigm at the global level) and continues even in the current age of intense globalization. , networking of society, increased competitiveness on the labor market, etc.*

Through the presentation of the broader context, this paper seeks to provide a new angle of viewing the studies conducted in this field of research, which has an increasing importance both in the academic context and in the everyday life of people.

Key words: *cultural change, late modernity, materialist and post-materialist values, globalization.*

Dragana Rankov*

<https://orcid.org/0009-0000-4487-4365>

Tomislav Jovanović**

<https://orcid.org/0009-0009-8462-9490>

Nenad Kapor***

<https://orcid.org/0009-0008-4163-8621>

UDK 656.73:005.57

811.111'276.6:658

DOI: 10.5937/MegRev2401201R

Pregledni naučni rad

Primljen 17.01.2024.

Odobren 19.02.2024.

IZAZOVI VAZDUHOPLOVNE KOMUNIKACIJE (Aspekti upotrebe vazduhoplovnog engleskog jezika)

Sažetak: *U ovom radu se bavimo određenim elementima vazduhoplovne komunikacije u civilnom vazduhoplovstvu. Termin „komunikacija“ obično uključuje sve aspekte prenosa informacija. To je suštinski deo timskog rada, a jasnoća jezika, i to vazduhoplovnog engleskog jezika, zauzima centralno mesto u procesu komunikacije. Različiti vidovi komunikacije, a posebno verbalna, ostaju jedna od najslabijih karika u savremenom vazduhoplovnom sistemu-stav je mnogih istraživača ovog fenomena. S druge strane, adekvatna komunikacija zahteva da primalac primi odgovarajuću informaciju, razume je i, na osnovu nje, može da deluje na odgovarajući način. Komunikacija je deo tehnološkog procesa pružanja usluge prevoza u vazdušnom saobraćaju na bezbedan način. Obaj rad čine delovi neobjavljenog rada D. Rankov u 2024. godini.- „Uticaj kvaliteta interpersonalne komunikacije izvršnog osoblja na bezbednost odvijanja vazdušnog saobraćaja“.*

Ključne reči: *vazduhoplovna komunikacija, bezbednost vazdušnog saobraćaja, vazduhoplovni engleski jezik.*

* Nastavnik stranog jezika, Vazduhoplovna akademija Beograd, Srbija.
E-mail: dragana.rankov@gmail.com

** Redovni profesor, IU-Travnik.
E-mail: toma.jovanovic@yahoo.com

*** Redovni profesor, Univerzitet Megatrend Beograd, IU-Travnik.
E-mail: nkapor@megatrend.edu.rs

1. UVOD – OSNOVE PROCESA I TOKA INFORMACIJA U VAZDUHOPLOVNOJ KOMUNIKACIJI

Proces planiranja i izvršenja saobraćajne usluge je složen proces, koji uključuje sve elemente sistema vazdušnog saobraćaja (infrastruktura, prevozna sredstva, tehnička sredstva za podršku, obučeno ljudstvo, pravila i procedure) sa ciljem realizacije usluge na unapred definisanom nivou kvaliteta, gde su atributi kojima se opisuje kvalitet usluge unapred definisani. Specifičnost pružanja usluga prevoza vazdušnim putem ogleda se u unapred definisanom raspoloživom „*vremenskom budžetu*“, što znači da su svi učesnici u procesu *a priori* svesni tog ograničenja i u tom duhu su i školovani. Međutim, bez obzira na ograničenja, unutar tog vremenskog intervala, sve radnje procesa izvršenja usluge prevoza moraju biti obavljene na bezbedan način. U užem, fizičkom smislu, proces prevoza počinje uključanjem motora vazduhoplova i završava se njihovim gašenjem, i taj interval vremena naziva se „blok time“ za koji se vezuje računanje direktnih operativnih troškova letenja. U širem smislu, proces obuhvata niz radnji pre, tokom i nakon izvršenja leta (D. Rankov, 2024). Naime, početak procesa je na odlaznom „gejtu“ na aerodromu polaska. Pilot aviona *komunicira govorom sa ATC Tower kontrolorom aerodroma* (TWR-Aerodromska kontrola letenja) polaska radi potvrde planiranih karakteristika leta, kao što su visina, brzina, ruta leta i ocenjeno trajanje leta. Nakon toga, od strane kontrole letenja, let dobija tzv. „*klirens*“ za odlazak, pilot dobija *instrukcije* za taksiranje (vožnju do praga PSS) i napušta „apron-gate“ kompleks aerodroma polaska radi izlaska na prag poletno-sletne staze (PSS). Nakon dolaska pred prag PSS, *pilot još jednom kontaktira* aerodromskog kontrolora letenja, koji, imajući pregled situacije sa tornja, dozvoljava (ili ne) poletanje aviona. Odmah nakon poletanja, po pređenom putu (letu) od oko 1NM, aerodromski kontrolor letenja (TWR) odlaznog aerodroma, izvodi tzv. *transfer odgovornosti* za ovaj let sa aerodromske na terminalnu kontrolu letenja, *govornom komunikacijom*. Sada terminalna kontrola letenja, koja je na istom aerodromu, upućuje avion na pravi kurs leta za prvi deo leta. U uslovima veće fragmentacije vazdušnog prostora (kakav je slučaj u Evropi), nakon preleta od oko 25 do 50 NM uzlaznom trajektorijom (penjanje) leta, terminalni kontrolor leta (polaznog aerodroma) obavlja transfer odgovornosti sa susednom kontrolom letenja (en route) putem govorne komunikacije i daje instrukcije pilotu za nastavak komunikacije sa nadležnom kontrolom letenja. Pilot stupa u kontakt sa kontrolom letenja nadležnom za tzv. Lower Sector, da bi kontrolor ovog sektora (Lower), dalje, obavio novi transfer odgovornosti sa svojim kolegom u gornjem sektoru (Upper) i o tome obavestio pilota- sve govornom komunikacijom. Let se odvija u gornjem sektoru vazdušnog prostora sve do momenta kada se avion približava aerodromu opredeljenja, kad započinje proces snižavanja, prilaznja i sletanja na dotični aerodrom. U svim ovim fazama postoje transferi odgovornosti kontrolora letenja sa Uppera na Lower, sa Lowera na Terminal i sa Terminala na Approach Control (APP), sa APP Control na Tower

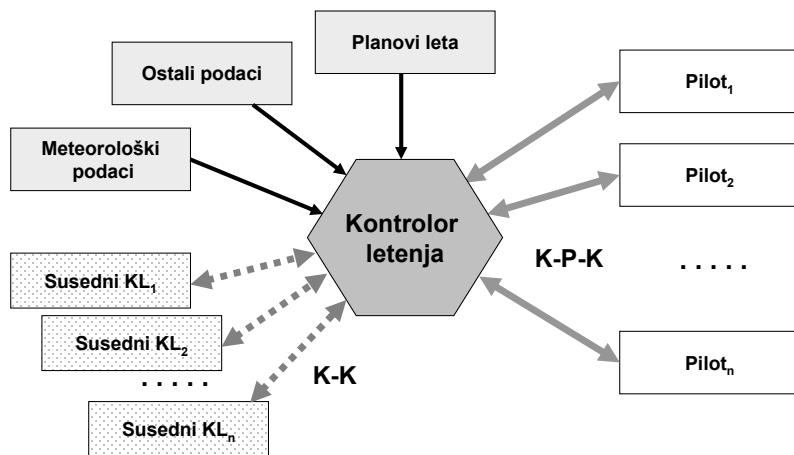
control ciljnog aerodroma uz stalno davanje instrukcija pilotu dotičnog leta. Čitav let je pokriven praćenjem na radaru. Ovaj opis procesa iznosimo, jer u njegovom toku, ukoliko nema dobre i precizne komunikacije, može doći do fatalnog ugrožavanja bezbednosti što, pored drugih, pokazuju slučajevi nesreća „Sudar Zagreb“ i „Sudar Tenerife“, 1976. i 1977. godine, respektivno. (S. Cookson, 2009). U evropskim uslovima, preletom nekoliko država, ovakav let može trajati najviše oko 2-3h sa velikim brojem transfera odgovornosti unutar kontrole letenja uz vrlo intenzivnu (obostranu) govornu komunikaciju na relacijama Pilot-Kontrola i Kontrola-Kontrola. Ako ovome dodamo niz (neophodnih) informacija vezanih za sam let u pogledu saobraćajne situacije i uslova ambijenta, *možemo zaključiti da su u okviru prikazanog raspoloživog „vremenskog budžeta“ od oko 2h, u uslovima fragmentisanog vazdušnog prostora, posade vazduhoplova i kontrolori letenja izloženi daleko većim naporima i izazovima od npr. posada u jedinstvenom vazdušnom prostoru (kao što je na primer u SAD).* To je jedan od glavnih razloga uvođenja novih tehnologija i organizacije unutar evropskog vazdušnog prostora (npr. FAB-Functional Airspace Block, SESAR- Single European Sky ATM Research Programme itd.) (D. Rankov, 2024).

Česte promene aktera u komunikaciji, u složenijim uslovima okruženja (lošija vidljivost, složena saobraćajna situacija, zahtevi-instrukcije za izmene položaja vazduhoplova u prostoru...) uz trenutno fizičko stanje izvršilaca određenih radnji (umor koji menja percepciju, na primer), otkazi i/ili smetnje na tehničkim sredstvima komunikacije koje, dalje, mogu implicirati nedovoljno i/ili loše razumevanje primljenih poruka i, ako uz to postoji eventualni (možda skriveni) nedostatak znanja jezika, stiču se uslovi za razvoj lanca nepovoljnih događaja i time ugrožavanje bezbednosti. Osnovni zadatak podsistema kontrole letenja je u obezbeđivanju odvijanja vazdušnog saobraćaja na *bezbedan, redovit i ekspeditivan* način. Postoje različiti nivoi tehnološkog razvoja ovog podsistema vazdušnog saobraćaja. Ključni cilj pri ispunjenju zadatka kontrole vazdušnog saobraćaja je ostvarivanje *bezbednog razdvajanja vazduhoplova* u različitim fazama leta. Sa tog aspekta, razlikujemo sledeće načine: (a) *proceduralni*, (b) *radarski* i najnoviji, koji je u fazi razvoja i implementacije- (c) *satelitski* (programi *ICAO-Future Air Navigation System-FANS*, *SESAR (Single European Sky ATM Research)* u Evropi, *NextGen* u USA). (O.Babić i F. Netjasov, 2011, D. Rankov et al., 2021.). Na slikama 1, 2 i 3 dati su šematski prikazi pomenutih načina separacije vazduhoplova sa prikazom komunikacijskih relacija.

(a) *Proceduralni način separacije vazduhoplova*

Proceduralni sistem kontrole letenja (Slika 1) zasniva se na *aproksimativnom ocenjivanju pozicije aviona* na osnovu informacija dobijenih od pilota. Sistem je ustanovljen 30-tih godina 20. veka. Zbog velike *netačnosti i nepreciznosti* ovakvog načina određivanja pozicija aviona, primenjivana je *vremenska sepa-*

racija: npr. za avione koji lete na istom vazd. putu, na istoj visini jedan za drugim, norma razdvajanja od najmanje 10 min. je značila *dužinsko razdvajanje* od 50-100NM, što je za posledicu imalo neefikasno korišćenje vazdušnog prostora i velika kašnjenja (M. Nolan, 2010, O. Babić i F. Netjasov, 2011, D. Rankov et al. 2021). Ovo je osnovni sistema razdvajanja vazduhoplova sa relativno niskim stepenom opremljenosti sistema kontrole letenja. Na slici 1 se vidi celokupan *proces komunikacije* „kontrolor-kontrolor“ kao i „kontrolor-pilot-kontrolor“, kao *osnovni ulazni podaci* koje kontrolor dobija.

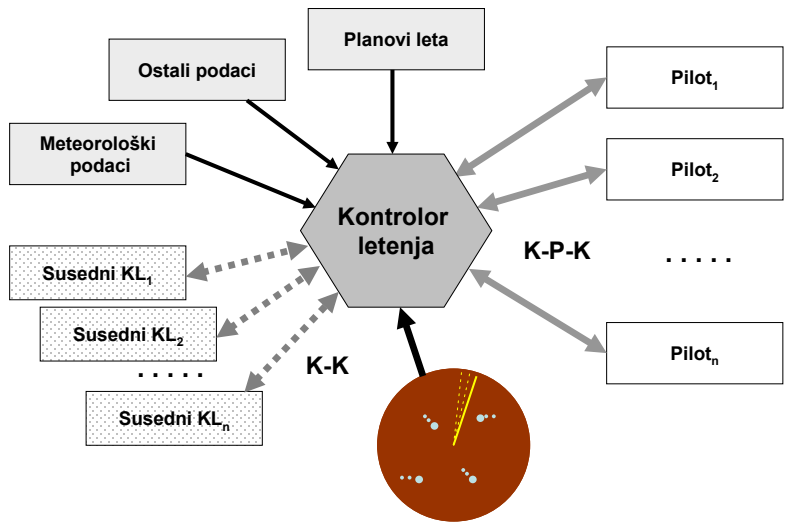

Slika 1: Komunikacija u proceduralnom sistemu razdvajanja vazduhoplova
(Izvor: O. Babić, F. Netjasov, 2011.)

(b) Radarski način separacije vazduhoplova

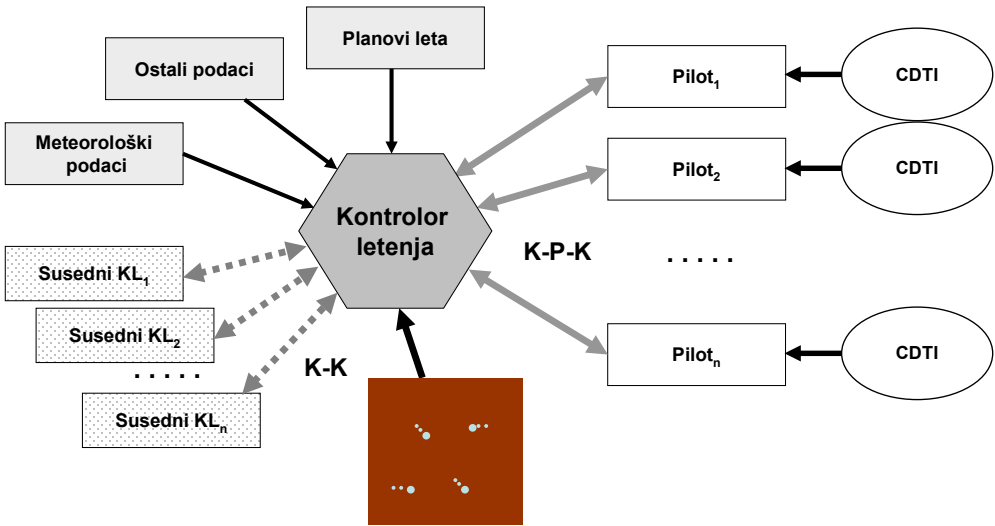
Radarski sistem kontrole letenja (Slika 2) predstavlja *naredni tehnološki korak*-razvojnu fazu kontrole letenja, nakon proceduralne kontrole letenja. Sve podatke o planovima leta uz sve ostale podatke o namerama posade vazduhoplova, kontrolori letenja dobijaju u pisanom obliku u vidu tzv. papirnog elektronskog **stripa** na odgovarajućem pokazivaču. Kad je reč o transferu odgovornosti, podaci se daju preko govorne veze „K-K“. *Meteorološki podaci* se prikazuju na odgovarajućim pokazivačima. Položaj vazduhoplova u vazdušnom prostoru - u uslovima radarske kontrole letenja, određuje se *primarnim nadzornim radarom* (**SRE-Suirveillance Radar Equipment**) i taj podatak kontrolori letenja dobijaju *direktno* na pokazivačima primarnog nadzornog radara na *svom radnom mestu*.

U prostoru koji radar pokriva, položaji svih aviona prikazuju se u vidu radarskih odraza (ehoa, blipova) dvodimenzionalno, po azimutu i kosom rastojanju, ali *bez podataka o identifikaciji pojedinih vazduhoplova* (ukoliko nema kolociranog sekundarnog radara-SSR i adekvatno opremljenih aviona) . *Podatak o visini* na kojoj se nalazi avion, kontrolor dobija od *pilota* govornom vezom „K-P-K“.

Slika 2: Komunikacija u radarskom sistemu razdvajanja vazduhoplova
(Izvor: O. Babić, F. Netjasov, 2011.)

(c) Budući sistemi kontrole letenja („satelitski“)

Slika 3: Sistem buduće komunikacije („satelitski“ sistem KL)
(Izvor: O. Babić, F. Netjasov, 2011.)

Podatke o položaju vazduhoplova u vazдушном prostoru kontrolori letenja dobijaju direktno na pokazivačima na svom radnom mestu prijemom pozicija vazduhoplova emitovanih putem sistema automatskog zavisnog nadzora-Slika 3 (Automatic Dependant Surveillance Broadcast - ADS-B sa vazduhoplova koji se prikazuju

zajedno sa SRE/SSR podacima). Pored kontrolora letenja, i piloti dobijaju direktno na svojim pokazivačima (npr. CDTI-Cockpit Display of Traffic Information), podatke o položaju vazduhoplova u vazдушnom prostoru dobijene putem ADS-B sistema. *Ova činjenica predstavlja preduslov za podelu odgovornosti za razdvajanje vazduhoplova između pilota i kontrolora letenja.* (O. Babić, F. Netjasov, 2011)

2. ELEMENTARNI OBLICI I SREDSTVA KOMUNICIRANJA

Postoje četiri dela u međunarodnoj vazduhoplovnoj telekomunikacionoj službi (ICAO Annex 10, 2001, ICAO Annex 11, 2001). U najkraćim crtama, za potrebe ovog rada, dajemo prikaz svake od njih.

1. Fiksna vazduhoplovna služba (AFS - Aeronautical Fixed Service)

Fiksna vazduhoplovna služba (AFS) je namenjena omogućavanju bezbednog odvijanja vazdušnog saobraćaja komunikacijom “zemlja-zemlja” i čine je sledeći podsistemi: služba vazdušnog saobraćaja (ATS), meteorološki i emisioni sistemi i mreže, fiksna vazduhoplovna telekomunikaciona mreža (AFTN), mreža za razmenu „common” ICAO podataka, služba obrade poruka (Message Handling Services) i komunikaciona mreža za međusobnu vezu centara.

2. Mobilna vazduhoplovna služba (AMS - Aeronautical Mobile Service)

Mobilna vazduhoplovna služba (AMS) je namenjena komunikaciji “vazduh-zemlja” ili “vazduh-vazduh”. Koristi *radiotelefoniju* za realizaciju glasovne komunikacije ili “*data link*” putem koga se ostvaruje veza između pilota i nadležne kontrole letenja. Osnovni princip u ovoj komunikaciji je: na datoj frekvenciji, u jednom trenutku, samo jedan pilot, ili kontrolor, odnosno, samo jedna osoba može govoriti, a više pilota istovremeno može slušati razgovor, pa kada im se prilika ukaže, stupaju u kontakt sa kontrolom letenja. Reč je o analognoj radiotelefoniji sa ograničenim brojem kanala, što izaziva česta zagušenja, za razliku od digitalnog sistema “*data-link*” za prenos rutinskih podataka koji se prikazuju na posebnim ekranima (CPDLC-Controller Pilot Data-Link Communications), čime se i izbegavaju zagušenja i podiže kapacitet prenosa.

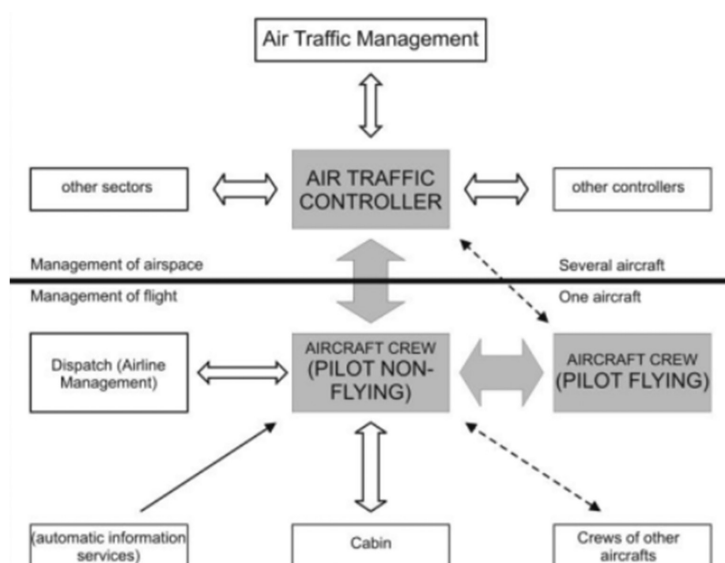
3. Vazduhoplovna radio-navigaciona služba (ARNS-Aeronautical Radio Navigational Service)

Vazduhoplovna radio-navigaciona služba (ARNS) namenjena je bezbednom letenju vazduhoplova. Opremljena je svim sredstvima-uređajima za određivanje pozicije vazduhoplova u letu kao i ostalih bitnih podataka za bezbedan let

4. Služba vazduhoplovnih emisija (ABS-Aeronautical Broadcasting Service)

ABS- Služba vazduhoplovnih emisija služi prenosu informacija o vazdušnom saobraćaju. Njen rad je na određenoj frekvenciji, u određeno vreme emitovanjem podataka od interesa za vazdušnu plovību (meteorološke podatke, npr.) a frekvencija na kojoj se vrši emitovanje, kao i vreme kada se vrši, moraju biti publikovani.

Sa aspekta ovog rada, najznačajnija su *dva načina* komunikacije u okviru fiksne i mobilne mreže, gde je u upotrebi *govorna (glasovna) komunikacija* na *vazduhoplovnom engleskom jeziku*, kao i *pisana u vidu poruka*, takođe na *vazduhoplovnom engleskom jeziku*. Sumarni prikaz prethodno obrazloženog, može se interpretirati sledećom slikom-Slika 4.

Slika 4: Šematski prikaz toka vazduhoplovnih informacija i učesnika u komunikaciji (Po ugledu na F. Rubenbauer, 2009.)

Reč je o pokušaju da se da sveobuhvatan pregled učesnika u sistemu vazduhoplovnih komunikacija sa protokom informacija. Razlikujemo, kako smo ranije delimično prikazali, osnovna područja komunikacije: *područje komunikacije u kome "vlada" nadležni kontrolor letenja*, *područje u kome "vlada" posada vazduhoplova* i *međusobna interaktivna komunikacija*, a sve to u jedinstvenom „sociotehničkom” i *realnom fizičkom okruženju u realnom vremenu*. Ovo je primer komunikacije kada svi učesnici u komunikacionom procesu *nisu fizički na jednom mestu*, kada postoji vrlo sofisticiran tehničko-tehnološki sistem (integrisana oprema na zemlji i vazduhoplovu) u okviru koga se odvija komunikacija između prikazanih aktera.

U prikazu na Slici 4, vidimo sledeće: debljina interkomunikacionih strelica znači učestalost razmena informacija, tj. **intenzitet**; isprekidane linije označavaju da komunikacija **nije dvosmerna** (uz postojanje te mogućnosti), a puna linija označava samo **nadzor**. Po stepenu učestalosti komuniciranja *verbalnim* putem, izdvaja se blok **“Kontrolor nadležne kontrole letenja – PNF (Pilot Non Flying-u žargonu kopilot)” i „PNF- PF (Pilot Flying- pilot koji upravlja vazduhoplovom, u žargonu „kapetan“, „prvi pilot“)**“.

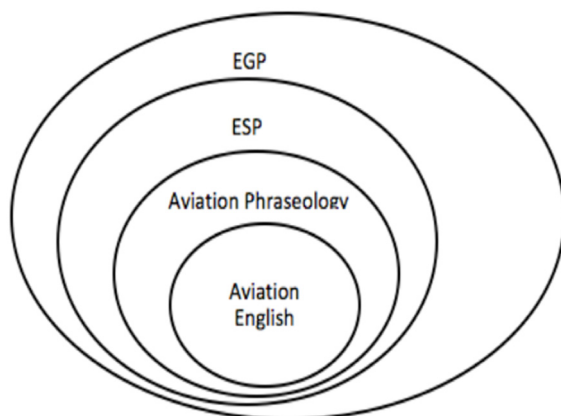
Na osnovu prethodno izloženog, možemo se složiti sa izrečenim stavovima da se uočava potreba za širenjem prostora znanja AE (Aviation English-vazduhoplovni engleski) od relacija piloti-kontrola letenja (kako to predlaže ICAO) na širi prostor: tehničari za održavanje vazduhoplova, zemaljsko osoblje, instruktori letenja i simulatora, inspektori, policija bezbednosti, aerodromska imigraciona policija, zaposleni u službi traganja i spasavanja, AE instruktori/nastavnici (J.C.S.Torres, 2023).

3. ULOGA VAZDUHOPLOVNOG ENGLESKOG JEZIKA U VAZDUHOPLOVNOJ KOMUNIKACIJI

Procesi liberalizacije, deregulacije i globalizacije na području svetske ekonomije, započeti sedamdesetih godina prošlog veka, odrazili su se i na razvoj vazdušnog saobraćaja u planetarnim razmerama. Vazdušni saobraćaj je doživeo ekspanziju i rast, i pored periodičnih kriza i drugih izazova. Jedno od obeležja ovih procesa, naročito globalizacije, je dostupnost svega neophodnog u svakom trenutku i svakom mestu- princip „globalnog sela“. Efekat „globalnog sela“ uslovio je dostupnost potrebnih ljudskih (pored ostalih) resursa i znanja. Sa aspekta razvoja vazdušnog saobraćaja, snižavanjem troškova prevoza, tržište usluga se proširilo do „najudaljenijih“ kategorija korisnika, koji ranije nisu mogli da budu deo tražnje za uslugama prevoza. To je, dalje, uslovilo razvoj ponude povećanjem broja i tipova vazduhoplova, kao i linija, što je, opet, generisalo dodatnu tražnju za posadama, što je dovelo do ekspanzije ustanova za obuku pilota. Jedan od ključnih resursa u vazduhoplovnoj privredi je *čovek*. U globalnim uslovima *multikulturalnost* dolazi do izražaja sa svim svojim dobrim i manje dobrim osobinama. Upravo ta osobina je dominantna kad je u pitanju „ljudski faktor“ u vazduhoplovstvu. U takvim uslovima neminovno dolazi da „zaoštavanja“ pitanja interpersonalne komunikacije, kad je u pitanju operativno osoblje vazdušnog saobraćaja u smislu obavljanja saobraćaja na bezbednosno održiv način. Može se reći da je jedinstveni jezik vazduhoplovne komunikacije - engleski, i to vazduhoplovni engleski, kao vid „zajedničkog imenitelja“. (D. Rankov, 2024.)

Vazduhoplovni engleski jezik čine *tri* glavne kategorije: *engleski za specifične namene* (ESP-English for Special Purpose), *engleski za opšte namene* (EGP-English for General Purpose) i *frazelogije kontrole letenja* (Air Traffic Control

Phraseology)- Slika 5. ESP se odnosi na engleski koji se koristi za razgovor o temama iz vazduhoplovstva i sa rečnikom specifičnim za vazduhoplovstvo. Drugim rečima, „komunikativna kompetencija posebno u vazduhoplovstvu znači da piloti, kontrolori letenja, mehaničari i zemaljske posade mogu da razmenjuju važne informacije u međusobno razumljivim porukama“ (M. Mitsutomi, K.O' Brien, 2005). Vazduhoplovna frazeologija se koristi u rutinskoj komunikaciji između pilota i kontrolora letenja, a sastoji se od propisanog i kodiranog jezika koga se svi, u svakom trenutku, moraju pridržavati. (H. Hamzah, W.F. Fei, 2018.).

Slika 5: Engleski jezik u vazduhoplovstvu (Izvor: H. Hamzah, W.F. Fei, 2018)

Radi artikulacije i nivelisanja znanja, upotrebe, unapređenja, učenja i provere naučenog, ICAO (International Civil Aviation Organization) je izdao nekoliko važnih dokumenata, čija primena bi trebalo da doprinese povećanju bezbednosti civilnog vazdušnog saobraćaja u okvirima država članica (i šire) putem dosledne primene vazduhoplovnog engleskog jezika. Izdvajamo sledeće dokumente: ICAO Annexes 1, 6, 10, 11, ICAO Doc. 4444: PANS-ATM, ICAO Doc. 9835: Manual for the Implementation of ICAO Language Proficiency Requirements.

Navodimo ključne odrednice/preporuke iz ICAO Annex 1, koji se odnose na licenciranje vazduhoplovnog osoblja, tj. ono što se odnosi na engleski jezik (ono što čini očekivanu sposobnost komuniciranja na engleskom jeziku).

Kandidat *mora* da pokaže sposobnost da: (1) komunicira efikasno u glasu i u licem-u-lice situacijama; (2) komunicira o svakodnevnim temama kao i temama vezanim za rad, sa preciznošću i jasno; (3) koristi odgovarajuće komunikativne strategije za razmenu poruka i da prepozna i reši nesporazume u opštoj komunikaciji, ili u kontekstu vezanom za rad; (4) uspešno koristi lingvističke izazove sastavljene od komplikacija ili neočekivanog spleta okolnosti koje se dešavaju u situacijama rutinskog rada ili komunikativnog zadatka sa kojim su inače upoznati, i (5) koristi dijalekt ili akcenat koji je razumljiv vazduhoplovnoj zajednici (ICAO, Annex 1, 2006).

Tabela 1: Nivoi procene znanja jezika 4-6 (ICAO Annex 1)

Nivo	Ekspert (stepen 6)	Proširen (stepen 5)	Operativni (stepen 4)
Izgovor	Na izgovor, naglasak, ritam i intonaciju ipak utiče maternji jezik ili regionalne varijacije skoro nikada ne otežavaju lako razumijevanje	Na izgovor, naglasak, ritam i intonaciju ipak utiče maternji jezik ili regionalne varijacije retko otežavaju lako razumijevanje	Na izgovor, naglasak, ritam i intonaciju utiču maternji jezik ili regionalne varijacije ali samo povremeno otežavaju lako razumijevanje
Struktura	Osnovne i složene gramatičke strukture i sastavi rečenica se stalno dobro kontrolišu.	Osnovne gramatičke strukture i sastavi rečenica se stalno dobro kontrolišu. Probaju se složene strukture ali sa greškama koje ponekad slabe značenje.	Osnovne gramatičke strukture i sastav rečenica se koriste kreativno i obično su dobro kontrolisane. Greške mogu da nastanu, naročito u neuobičajenim i neočekivanim okolnostima, ali retko utiču na smisao.
Fond reči	Fond reči i preciznost su dovoljni za svrsishodnu komunikaciju u širokom spektru poznatih i nepoznatih tema. Fond reči je pun izraza, sa postepenim prelazom i osetljiv je za registrovanje.	Fond riječi i preciznost su dovoljni za svrsishodnu komunikaciju u poznatim, konkretnim temama u vezi sa oblasti rada. Dosledno i uspešno parafrizira. Fond riječi je ponekad pun izraza.	Fond reči i preciznost su obično dovoljni za svrsishodnu komunikaciju u poznatim, konkretnim temama u vezi sa oblasti rada. Često može da uspešno parafrizira u nedostatku fonda reči, posebno u neuobičajenim i neočekivanim situacijama.
Tečnost	Sposoban da govori dužinom sa prirodnim tokom, bez napora. Menja tečnost u govoru za stilski efekat, npr. da naglasi poentu. Spontano koristi odgovarajuće veznike.	Sposoban da sa relativnom lakoćom o poznatim temama govori, ali ne može da menja tečnost govora kao stilsko sredstvo. Može spontano da koristi odgovarajuće veznike.	Jezičke celine se izlažu odgovarajućim tempom. Može povremeno da se javi nedostatak tečnosti na prelazu iz uvežbanog ili formalizovanog govora u spontanu interakciju, ali ovo ne ometa uspešnu komunikaciju. Može da koristi ograničen broj veznika. Poštalice ne ometaju komunikaciju.
Razumevanje	Razumljivost je stalno precizna u skoro svim sadržajima i uključuje jezičke i kulurološke finese.	Razumljivost je precizna kada su u pitanju svakodnevne teme, konkretne i teme vezane za oblast rada i uglavnom tačne kada se govornik susretne sa komplikacijama u vezi jezika ili određenom situacijom ili neočekivanim sledom događaja, Razumije razne varijante govora (dijalekte i/ili akcente) ili ih registruje.	Razumljivost je uglavnom precizna kada su u pitanju teme vezane za oblast rada kada je akcenat ili jezički varijetet dovoljno razumljiv međunarodnoj zajednici korisnika. Kada se govornik susretne sa komplikacijama u vezi sa jezikom ili određenom situacijom ili neočekivanim sledom događaja, razumljivost može da bude otežana te su neophodna dodatna objašnjenja.
Interakcije	Sa lakoćom vrši interakciju u skoro svim situacijama. Osetljiv je na verbalne i neverbalne poruke, i odgovara na njih adekvatno.	Odgovori su istovremeni, adekvatni i informativni. Efektivno održava vezu govornik /slušalac.	Reaguje se obično istovremeno, adekvatno i informativno. Inicira se i održava razmena podataka čak i u uslovima neočekivanog događanja. Na odgovarajući način se snalazi u očiglednim nesporazumima tako što proverava, potvrđuje ili objašnjava.

U Tabeli 1, dat je prikaz ICAO potrebnih zahteva za vazduhoplovno osoblje sa najnižim nivoom znanja i sposobnosti upotrebe vazduhoplovnog jezika - 4 za operativnu vazduhoplovnu komunikaciju (pilot-pilot, pilot- kontrolor) u međunarodnom vazдушnom saobraćaju. Postavljanje ICAO operativnog nivoa 4 poznavanja engleskog jezika da bi se dobila licenca za međunarodni saobraćaj, *de facto* znači da piloti i kontrolori letenja ostaju na obuci engleskog jezika dok se ne postigne ciljni nivo. „Ova promena u zahtevima za obuku engleskog jezika u vazduhoplovstvu zahteva značajna ulaganja vremena i finansijskih resursa, za pojedince, avio kompanije, pružaoce usluga vazдушnog saobraćaja, organizacije za obuku i nacionalne privrede. Bezbednost i ekonomski uticaj ICAO jezičkih standarda obavezuju pružaoce obuke za vazduhoplovni engleski da obezbede najekonomičnije, najefikasnije i najefikasnije moguće programe“ (E. Mathews, 2013). Sama obuka i njeni rezultati, ne ograničavaju se samo na pokazanom znanju engleskog jezika kandidata, već se težište izmešta prema *kvalitetu komunikativne kompetencije* na vazduhoplovnom engleskom jeziku.

Deskriptivni prikaz obrazloženja - opis kriterijuma „Izgovor“, „Struktura“, „Fond reči“, „Tečnost“, „Razumevanje“ i „Interakcije“, po nivoima 4, 5 i 6 u Tabeli 1, pokazuje sledeće: uloženi je veliki napor niza interdisciplinarnih timova ICAO-a i šire u cilju nivelacije svega onoga što se naziva „vazduhoplovni engleski jezik i njegova upotreba, način učenja i provere znanja“ sa ciljem smanjivanja razlika po regionima širom sveta , kao i iskazivanje neke vrste nemoći pri definisanju preciznih i lako merljivih kriterijuma zbog same prirode stvari, jer je ostavljena mogućnost postojanja razlika unutar svakog nivoa „licenciranog znanja“ i ideja je da se te razlike stalno smanjuju. Ovaj problem će, po našem mišljenju, biti prisutan i u budućnosti i od istraživača se očekuju doprinosi ka *konvergenciji* merila i ocenjivanja sa što manjim odstupanjima, koja će i dalje neminovno ostati, jer je reč o „faktoru čovek“.

Imajući u vidu da se u ovom radu prevashodno bavimo bezbednošću vazдушnog saobraćaja sa aspekta uticaja lingvističkog faktora na nju, *možemo očekivati da će lingvistički momenat u bezbednosti vazдушnog saobraćaja biti i dalje prisutan, kao eksplicitan ili latentan faktor uticaja*. Permanentan zadatak struke na području bezbednosti je traženje načina kako bi se bezbednost unapredila (smanjivanjem ionako niskih stopa nezgoda i nesreća). Otkazi i kvarovi pojedinih vazduhoplovnih tehničkih podсистema su sve manje prisutni kao faktor uzroka neželjene situacije, ali je zato ljudski faktor i dalje sveprisutan. U okviru toga, komunikacija zauzima važno mesto.

Napori ICAO (2010) na području razvoja i primene vazduhoplovnog engleskog jezika, krunisane su izradom specijalnog priručnika (ICAO Doc. 9835: Manual for the Implementation of ICAO Language Proficiency Requirements). Citiramo: „Svrha ovog priručnika nije da pruži sveobuhvatni materijal za učenje jezika za instruktore jezika, ili planere programa obuke, niti da obezbedi nastavni plan i program - zadatke koji su daleko van okvira ovog dokumenta s obzirom na

širinu potrebnih aktivnosti obuke i testiranja jezika, već da služi kao **vodič**. Ciljna publika za ovaj priručnik uključuje menadžere za obuku uprava civilnog vazduhoplovstva, avio-prevoznike i organizacije za obuku. Materijal sadržan u ovom priručniku je preuzet iz više izvora i izražen je na način da bude dostupan i laicima izvan oblasti primenjene lingvistike i nastave jezika. Ovaj materijal sa uputstvima je od posebnog interesa za vazduhoplovne stručnjake koji nadgledaju sprovođenje odgovarajućih programa obuke i testiranja jezika“. Ovim je ICAO ograničio svoj delokrug i prepustio članicama da postupaju samostalno, ali u duhu iskazanom u ovom dokumentu sa ciljem smanjenja postojećih razlika i povećanja kohezivnosti unutar sistema vazdušnog saobraćaja kada su u pitanju lingvistička pitanja u bezbednosti vazdušnog saobraćaja, jer je neadekvatno poznavanje jezika evidentno uticalo na pojavu neželjenih događaja-incidenata i nesreća.

Postignuti nivoi znanja vazduhoplovnog jezika, prikazani u Tabeli 1, nisu trajna kategorija, izuzev kada je u pitanju nivo 6. Za nivo 4, predviđena je periodična provera znanja svake 3 godine (ICAO), odnosno na svake 4 godine (EASA-Uredba Komisije EU broj 1178/2011). Za nivo 5, provera se vrši na 5 godina (ICAO), odnosno na šest godina (EASA). Preporuke ICAO-a su strožije od EASA zahteva, što je verovatno posledica obuhvata: ICAO preporuke odnose se na sve članice (širok svet), dok se EASA odnosi na EU. Međutim, u EU se zahteva za sve one koji imaju dozvolu za letenje po instrumentima (IR), pored ispunjenja već navedenih zahteva u pogledu jezika, da znanje engleskog jezika mora biti na takvom nivou, da: (1) da do svih detalja razumeju sve informacije tokom svih faza leta, uključujući i pripremu leta; (2) koriste radio-telefoniju u svim fazama leta, uključeno u vanrednim situacijama; (3) mogu kvalitetno *komunicirati sa ostalim* članovima posade tokom svih faza leta, uključujući samu pripremu leta.

Uprkos uspešnom uspostavljanju nacionalnih LPR sistema, i dalje postoji nedovoljna svest, posebno u izboru odgovarajućih alata za testiranje koji ispunjavaju ICAO LPR, što može dovesti do bezbednosnih rizika. Stoga, EASA (EASA-EPAS 2020-2024, 2019) podržava nastavak aktivnosti LPR-a kao *važnog elementa bezbednosti u vazduhoplovstvu* i udružuje napore sa ICAO-om, radeći zajedno u cilju racionalizacije i harmonizacije LPR aktivnosti i optimizacije podrške državama članicama i avio privredi. ICAO i EASA koordinirano sprovode zajedničku aktivnost ICAO/EASA na implementaciji LPR. Štaviše, EASA je skrenula pažnju na sledeće momente:

- Svi piloti koji imaju CPL/an IR i ATPL, imaju engleski LP potvrdu na svojoj licenci najmanje LP nivoa 4, ali je iskustvo pokazalo da mnogi piloti koji traže posao u avio-kompanijama ne mogu da prođu direktan telefonski intervju i da stoga nisu uspeali da dobiju svoj prvi posao pilota u aviokompaniji.
- Pilotske organizacije pilota generalne avijacije (GA) tvrde da su testovi znanja jezika prezahtevni i da nisu prilagođeni okruženju GA. Štaviše, GA orga-

nizacije tvrde da je prava korist od ispita iz poznavanja jezika okrenuta ka nosiocima testiranja znanja jezika.

- U gruboj formi, podaci o bezbednosti pokazuju *veoma mali broj incidenata* koji se odnose na *nepoznavanje jezika*, dok je značajan broj incidenata povezan sa *nedostatkom svesti o situaciji*, jer je radio komunikacija bila samo na lokalnom jeziku.
- Pilotske organizacije tvrde da su odgovarajuće vlasti u različitim državama članicama primenile različite procedure za testiranje znanja jezika, pa je stvoren utisak da je u nekim zemljama lakše, a u drugim zemljama teže dobiti potvrdu o poznavanju jezika. (Neke avio-kompanije imaju nivo 6 kao preduslov za zaposlenje, pa tako prosto teraju pilote da traže lakše rešenje).
- Ustanove za testiranje znanja jezika tvrde da odredbe o poznavanju jezika u Uredbi (EU) 1178/2011 nisu u skladu sa poslednjim amandmanima ICAO Aneksa 1.

Iako se poznavanje jezika vazduhoplovnih profesionalaca kojima je *engleski maternji jezik* (NN-Native Speakers) može smatrati ekvivalentnim stručnom nivou 6 na ICAO skali, oni takođe mogu biti *nestandardni komunikatori* u vazduhoplovnom engleskom time što se „komotnije“ izražavaju, a posebno zbog toga što su „skloni upotrebi nestandardnih izraza, pokazujući nestrpljenje prema govornicima kojima engleski nije maternji jezik, i govore preterano, kao i prebrzo. Takvi nedostaci govornika engleskog maternjeg jezika imaju tendenciju da se pogoršaju u hitnim i netipičnim situacijama“ (B. Clark, Y.S. Tamato, 2017).

U operativnoj upotrebi je nekoliko testova za ocenu poznavanja vazduhoplovnog engleskog jezika, koje priznaje ICAO i čije rezultate prihvata. Potreba za standardizovanim procenama znanja jezika kako bi se pilotima i kontrolorima omogućilo da pokažu usklađenost sa revidiranim ICAO standardima znanja jezika iz 2008. dovela je do stvaranja velikog broja testova za vazduhoplovni engleski jezik. Primeri takvih testova su poznavanje engleskog jezika za vazduhoplovnu komunikaciju (ELPAC) od strane Eurocontrol-a, Test engleskog jezika za vazduhoplovstvo (TEA) od strane Maiflover College-a, UK, Test engleskog jezika za vazduhoplovno osoblje (TEAP) od strane Anglo-Continental School, UK, i sistem za testiranje jezika na engleskom za vazduhoplovstvo (EALTS) kompanije LTAS Ltd, UK. Dok je ELPAC test za kontrolore letenja (koji je razvio Eurocontrol, u partnerstvu sa Univerzitetom primenjenih nauka u Cirihiu/ZHAV) i ENOVATE trenutno jedini test koji je ICAO zvanično priznao kao potpuno usaglašen sa ICAO Doc 9835. TEA, TEAP i EALTS imaju priznanje brojnih nacionalnih vazduhoplovnih vlasti i organa za izdavanje dozvola, uključujući UK CAA, jer su usklađeni sa ICAO Doc 9835 i EASA.

Stručnjaci za obuku vazduhoplovnog engleskog razlikuju principe podučavanja jezika za vazduhoplovstvo: odgovarajuća jezička obuka zasnovana na sadržaju je efikasniji, motivišući i isplativiji oblik obuke za vazduhoplovni engleski; sadr-

žaj koji se koristi za jezik treba da bude relevantan za populaciju koja se obučava; obuka treba da ima komunikativnu usmerenost -komunikativni pristup učenju jezika (O. Kovtun et al, 2020, J.C.S. Torres, 2023). Cilj je *uspešna komunikacija*, a ne gramatička ispravnost. Fokus obuke bi trebalo da bude usmeren na učenike, a ne na nastavnike; potrebno je više prakse u smislu razgovora učenika i relativno manje predavanja nastavnika; što manje ispravljanje grešaka koje ne utiču na razumevanje i upotreba materijala koji privlače pažnju učenika. Opšte je prihvaćeno da što je sadržaj predmeta bliži stvarnim situacijama, aktivnostima, funkcijama i predmetima sa kojima se susreću u profesionalnom životu studenata, to će ovaj predmet biti efikasniji i motivišući. Profesionalna relevantnost je kombinacija dva faktora: sadržaja i funkcije. Sadržaj može uključivati teme kao što su prilaz, kašnjenja, loši vremenski uslovi, bolesni putnici, hidraulični kvar i nedozvoljeni upadi na pistu (*runway incursion*). Ništa manje relevantne za profesionalce u vazduhoplovstvu su specifične jezičke funkcije potrebne za rešavanje ovih situacija, kao što su opisivanje, traženje, pojašnjavanje i potvrđivanje. *Ključnu ulogu u nastavi jezika za komunikaciju u civilnom vazduhoplovstvu ima sistem vežbi.*

4. ZAKLJUČAK

I pored značajnih tehničko-tehnoloških unapređenja bezbednosnih pod-sistema u vazдушnom saobraćaju (kako na zemlji, tako i na avionu), „ ljudski faktor“ ostaje i dalje dominantan faktor u bezbednosti vazdušnog saobraćaja. Engleski vazduhoplovni jezik je osnovni faktor za obavljanje kvalitetne komunikacije svih učesnika u procesu realizacije prevoznih usluga. ICAO ulaže ozbiljne napore u cilju podizanja znanja engleskog jezika u vazduhoplovstvu putem uspostavljanja i ujednačavanja kriterijuma kako za nastavu, tako i za ocenjivanje znanja. Posebni izazovi postoje kada je u pitanju evidentiranje uzroka incidenata i akcidenata u okviru kojih se realizuje „ jezička komponenta“ kao potencijalni uzrok pri inicijalizaciji nepovoljnog toka događaja. Jezička komponenta je naj-češće elemenat u skupu nepovoljnih događaja, povezana sa: umorom posada, neshvatanjem situacije, lošim uslovima okruženja (vidljivost, loši vremenski uslovi, udari vetra....), neadekvatnom jezičkom obučenošću aktera u komunikaciji, te tehničkim problemima komunikacije. To su područja u okviru kojih se ulaže značajan istraživački napor složenih, interdisciplinarnih timova.

LITERATURA

- D. Rankov, (2024). UTICAJ KVALITETA INTERPERSONALNE KOMUNIKACIJE IZVRŠNOG OSOBLJA NA BEZBEDNOST ODVIJANJA VAZDUŠNOG SAOBRAĆAJA, neobjavljen rad.
- S. Cookson, (2009). Zagreb and Tenerife Airline Accidents Involving Linguistic Factors, ARAL- Ausrlian Review of Applied Linguistics, DOI 10.2104/ara10922.
- O. Babić, F. Netjasov (2011). Kontrola letenja, Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet, Beograd.
- N. Kapor, T. Jovanović, A. Urošević (2019). Upravljanje zračnim prometom-1: *Zrakoplovne komunikacije*, IU- Travnik, Travnik.
- F. Rubenbauer (2009), *Linguistics and Flight Safety: Aspects of Oral English Communication in Aviation*, Linguistic, Shaker Verlag, Aachen.
- Ilić A. et.al, (2022): Ocena kvaliteta usluge od strane korisnika u vazdušnom prevozu, Međunarodna konferencija "NOVE TEHNOLOGIJE U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA SAOBRAĆAJA, EKOLOGIJE, LOGISTIKE I POLITEHNIKE", IU-Travnik, Zbornik radova, godina 11, broj 24.
- M. Nolan (2010). *Fundamentals of Air Traffic Control*, Fifth edition, Wadsworth Publishing Company.
- S.K. Cusick, A.I. Cortes, C.C. Rodriques (2017), *Commercial Aviation Safety*, Sixth edition, McGrawHill, New York.
- B. Clark, Y.S. Tamato (2017). *Aviation English Research Project: Data analysis findings and best practice Recommendations - An independent research report commissioned by CAA*, Published by the Civil Aviation Authority, Civil Aviation Authority, Aviation House,
- Gatwick Airport South, West Sussex, RH6 0YR.
- ICAO (2010) Doc. 9835: *Manual for the Implementation of ICAO Language Proficiency Requirements*
- E. Mathews (2013). *ICAO Language Proficiency Requirements The Value of Content-based Language Training for the Aviation Industry*, Teaching English as a Second Language.
- M. Mitsutomi, K.O' Brien, (2005). *The Critical Components of Aviation English*, Aviation English: Aviation English Model.
- H. Hamzah, W.F. Fei (2018), *Miscommunication in Pilot-controller Interaction*, 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies – Vol 24(4): 199–213.
- O. Kovtun et al, (2020). *Communication in Civil Aviation: Linguistic Analysis for Educational Purposes*, National Aviation University, Kyiv, Ukraine.
- J. C. S. Torres (2023). *Consideration for Aviation- Related English Teachers Capatitaion: A Reflection About Ttraining Aviation-Specialized English Instructors*, The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes, Vol. 11, No.1, pp-57-67.

Dragana Rankov

<https://orcid.org/0009-0000-4487-4365>

Tomislav Jovanović

<https://orcid.org/0009-0009-8462-9490>

Nenad Kapor

<https://orcid.org/0009-0008-4163-8621>

UDC 656.73:005.57

811.111'276.6:658

DOI: 10.5937/MegRev2401201R

Review scientific paper

Received 17.01.2024.

Approved 19.02.2024.

THE CHALANGES OF AVIATION COMMUNICATION (Aspects of Using Aviation English)

Summary: *In this paper, we deal with certain elements of aviation communication in civil aviation. The term „communication” usually includes all aspects of information transfer. It is an essential part of teamwork, and clarity of language, namely aviation English, takes a central place in the communication process. Different types of communication, especially verbal communication, remain one of the weakest links in the modern aviation system - this is the opinion of many researchers of this phenomenon. On the other hand, adequate communication requires that the recipient receives appropriate information, understands it and, based on it, can act appropriately. Communication is part of the technological process of providing air transportation services in a safe manner. This paper consists of parts of an unpublished paper by D. Rankov in 2024. - „The influence of the quality of interpersonal communication of executive staff on the air transportation safety”.*

Keywords: *aviation communication, aviation safety, aviation English.*

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS

Prof. dr BALTEZAREVIĆ Vesna – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Radoslav – Srbija
Prof. dr BAZIĆ Miljojko – Srbija
Dr BOGIĆEVIĆ Jasmina, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr BOŠKOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr BOŽOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr CVETKOVSKI Tatjana – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Drago – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Janko – Srbija
Prof. dr ČALOVIĆ Dragan
Prof. dr DAMJANOVIĆ Mijat – Srbija
Prof. dr DAVIDOV Vladimir – Rusija
Prof. dr DE MONSERAT LJAJRO Marija – Argentina
Prof. dr DUGALIĆ Veroljub – Srbija
Prof. dr ĐURĐEVIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr ĐORĐIĆ Dejana – Srbija
Doc. dr ĐURIĆ Zlata – Srbija
Prof. dr ETINSKI Rodoljub – Srbija
Doc. dr GAVRILOVIĆ Ana – Srbija
Prof. dr GRBIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr GRUJIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr ILIĆ Radan – Srbija
Prof. dr ISAKOVIĆ Smiljka – Srbija
Prof. dr IVANOVIĆ M. Olja – Srbija
Prof. dr JAKŠIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr JEROTIJEVIĆ Zoran – Srbija
Prof. dr JOVANOVIĆ Tomislav – Srbija
Doc. dr JOVIČIĆ Aleksandar – Srbija
Doc. dr JOVIĆ Vojislav – Srbija
Akademik KAMBOVSKI Vlado – Makedonija
Prof. dr KOMARISOV Vladimir S. – Rusija
Dr LABOVIĆ Dragana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LAĐEVAC Ivona – Srbija
Prof. dr LAKIĆ Danijela – Srbija
Dr LANGOVIĆ Zlatko, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LANGOVIĆ-MILIĆEVIĆ Ana – Srbija
Msc LAZAREVIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr LAZAREVIĆ Žarko – Slovenija
Prof. dr LENGHARTOVA Jana – Slovačka

Prof. dr LESAKOVA Dagmar – Slovačka
Prof. dr LJUBOJEVIĆ Ratko – Srbija
Dr LJUMOVIĆ Isidora, viši naučni saradnik – Srbija
Doc. dr MANDARIĆ Marija – Srbija
Prof. dr MARINKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr MILANOVIĆ R. Milan – Srbija
Dr MILIČEVIĆ Snežana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr MILISAVLJEVIĆ Momčilo – Srbija
Prof. dr MILIVOJEVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr MILOVANOVIĆ Goran – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ D. Strahinja – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ Dejan – Srbija
Doc. dr MITROVIĆ Ranka – Srbija
Prof. dr NIKODIJEVIĆ Dragan – Srbija
Doc. dr NIKOLIĆ Marija – Srbija
Doc. dr NOVAKOVIĆ Dragana – Srbija
Prof. dr NOVAKOVIĆ Ivan – Srbija
Akademik OČIĆ Časlav – Srbija
Prof. dr OZGERCIN Kevin V. – SAD
Prof. dr PAP Norbert – Mađarska
Prof. dr PARK Sung-Đo – Nemačka
Prof. dr PAUNKOVIĆ Džejn – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Milivoje – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Radica – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Vladan – Srbija
Prof. dr PERIŠIĆ Saša – Srbija
Doc. dr PETROVIĆ Daliborka – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Marko – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Zdravko – Srbija
Doc. dr POPOV Dejan – Srbija
Prof. dr POPOVIĆ Blaženka – Srbija
Prof. dr PRVULOVIĆ Vladimir – Srbija
Dr RABRENOVIĆ Mihajlo, vanredni profesor – Srbija
Dr RADIČEVIĆ-DRAGIĆEVIĆ Tatjana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr RADOŠAVLJEVIĆ Ivan – Srbija
Doc. dr RADOŠEVIĆ Igor – Srbija
Doc. dr RADOVIĆ-STOJANOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr RAKAS Smilja – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Beba – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Mira – Srbija
Prof. dr RISTANOVIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr RISTIĆ Lela – Srbija

Prof. dr RIZNIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr SALVATORE Dominik – Italija
Prof. dr SIMIĆ Nataša, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr STEFANOVIĆ Vidoje – Srbija
Prof. dr STEVANOVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Vladica – Srbija
Prof. dr ŠANARON Žan Žak – Francuska
Prof. dr ŠARIĆ Branko – Srbija
Prof. dr ŠKULIĆ Milan – Srbija
Prof. dr TANČIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr TERZIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr TODIĆ Dragoljub – Srbija
Prof. dr VELJOVIĆ Alempije – Srbija
Prof. dr VITOMIR Jelena – Srbija
Prof. dr VESELINOVIĆ Petar – Srbija
Prof. dr VUJIČIĆ Milan – Srbija
Prof. dr VUKONJANSKI-BOKINČOV Igor – Srbija
Prof. dr VUKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr VUKSANOVIĆ Emilija – Srbija
Dr ŽUNIĆ Dragiša, vanredni profesor – Srbija

OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE

I. OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU

1. Opšte. – „Megatrend revija“ je naučno glasilo Megatrend univerziteta (Megatrend University).

Časopis je, prema klasifikaciji CEON visoko pozicioniran kao vodeći nacionalni naučni časopis u Republici Srbiji (M51) i prema klasifikaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (M52).

„Megatrend revija“ izlazi od 2004. godine, na srpskom i engleskom jeziku. Otvorena je za sve kvalitetne radove i autore iz čitavog sveta. Ima međunarodnu redakciju i međunarodni izdavački savet. Putem razmene i na druge načine, stiže do čitalaca i van granica Srbije.

Časopis „Megatrend revija“ je interdisciplinarni časopis iz oblasti društvenih nauka, u kojem se objavljuju radovi iz sledećih tematskih oblasti:

- Ekonomija
- Pravo
- Politika i bezbednost
- Menadžment i marketing
- Međunarodni odnosi
- Javne politike
- Informaciono društvo
- Komunikacije i kultura
- Umetnost i dizajn
- Saobraćajno inženjerstvo

2. Recenzije. - Svaki rad se recenzira od strane dva recenzenta. Radovi su podložni proverbi na plagijat.

Rad koji dobije pozitivnu recenziju oba recenzenta objavljuje se u skladu sa standardnom kategorizacijom radova u naučnim časopisima kao: originalni naučni rad, pregledni naučni članak, stručni članak, saopštenje ili osvrt, prikaz knjige i prevod.

O kategorizaciji rada odlučuju recenzenti i glavni urednik, s tim da se u slučaju sumnje prihvata rešenje koje je povoljnije za autora (ako je jedan recenzent kategorisao rad na jedan, a drugi recenzent na drugi način, prihvatiće se viša kategorizacija).

U slučaju da jedan recenzent predloži da se rad objavi, a drugi da se ne objavi, rad se daje na recenziju trećem recenzentu i njegova odluka je konačna.

3. Anonimnost autora i recenzenata. - Redakcija se strogo drži pravila o međusobnoj anonimnosti autora i recenzenata. Drugim rečima, recenzenti ne znaju ko je i odakle je autor rada, kao što ni autor ne zna imena recenzenata. Pored ostalog, autor koji nije zadovoljan načinom na koji su recenzenti vrednovali njegov rad, ima pravo da dobije na uvid recenzije, ali bez imena recenzenata.

II. ORIGINALNOST RADA I BORBA PROTIV PLAGIJATA

Molimo autore da imaju u vidu sledeće.

1. Pisana potvrda o tome da je rad originalan. - Prilikom dostavljanja rukopisa autor je dužan da u pisanom obliku potvrdi da je njegov rad originalan, tj. da već nije negde drugde objavljen. Radovi koji budu poslani bez pisane potvrde autora o tome da je reč o originalnom delu, neće biti uzimani u obzir.

2. Rad koji je već negde prethodno objavljen. - Ako iz nekog razloga kandiduje rad koji je već negde objavljen (u inostranstvu, na stranom jeziku), autor je dužan da precizno navede gde je rad objavljen (u kom časopisu, kom broju, na kojim stranama) i da priloži pisanu saglasnost redakcije časopisa u kome je rad prvobitno objavljen. Ukoliko su ispunjeni ovi uslovi, a Redakcija „Megatrend revije“ (dalje: „Revija“) zaključi da je rad iz nekog razloga posebno interesantan i da ga treba objaviti, rad će biti objavljen, s tim što će biti naznačeno gde je prvi put objavljen i da se štampa uz odobrenje.

Ukoliko je, međutim, rad već negde objavljen, a predat je za objavljivanje u „Reviji“ bez informacije o tome, rad neće biti objavljen. Uz to, kao sankcija za nekorektan odnos, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor na nekorektan način pokušao da ponovo objavi isti rad. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“.

3. Plagijat. - U slučaju da redakcija „Revije“ sama ili posredstvom recenzenta otkrije da je rad koji je predat za objavljivanje plagijat, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor predao rad koji je plagijat, i biće navedeno originalno delo iz kog je plagijat uzet. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“. Po potrebi, biće obavešteni autor čiji je rad prepisan odn. redakcija časopisa u kome je objavljen originalni rad.

III. UPUTSTVO ZA AUTORE

Radove treba pripremiti u skladu sa sledećim uputstvom:

1. Rukopis

Rukopis se predaje u elektronskom obliku (MS Word). Predviđeni format stranice je A4, font Times New Roman (veličina 12 pt za tekst, uključujući i apstrakt, bez proreda). Radovi na srpskom jeziku se dostavljaju u srpskoj latinici. Rad se šalje na e-mail adresu: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

Uz rad se obavezno dostavlja i pisana izjava autora o tome da je rad originalno delo (potpisan i skenirana izjava), ORCID broj i godine rođenja za sve autore.

Uslov da rad uđe u proceduru recenziranja jeste da u potpunosti zadovoljava tehničke kriterijume koji su propisani ovim uputstvom. Rad mora biti lektorisan, tj. mora da zadovoljava jezičke i pravopisne standarde srpskog odnosno engleskog jezika.

2. Broj autora

Prednost imaju članci koje je napisao samo jedan autor (autor pojedinac), ali redakcija sprovodi aktuelne propise (*Pravilnik o postupku i načinu vrednovanja, i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS br. 24/2016 i 21/2017), po kojima se rad prihvata ako nema više od tri koautora.

3. Jezik

Tekst se predaje na srpskom ili engleskom jeziku. Ako bude prihvaćen, biće objavljen na jeziku na kome je predat.

Izuzetno, redakcija ima pravo da zbog posebno opravdanih razloga odluči da se tekst koji je predat na srpskom prevede i objavi na engleskom jeziku, ili obrnuto.

4. Obim

Članak treba da ima približno 30.000 slovnih znakova, računajući i beline (1 autorski tabak). On može da bude i nešto kraći odn. nešto duži, s tim da broj slovnih znakova sa belinama ne bude manji od 20.000 niti veći od 45.000.

Iz naročito opravdanih razloga (poseban društveni značaj teme, koautorstvo nekoliko međunarodno priznatih naučnika i sl.), redakcija izuzetno može dozvoliti i objavljivanje članka većeg obima, ali ne većeg od 2,5 autorska tabaka (75.000 slovnih znakova).

5. Tabele i formule

Tabele praviti isključivo alatom za tabele u programu MS Word. Tabele moraju da imaju naslove i biti numerisane arapskim ciframa.

Formule raditi uz pomoć editora formula u programu MS Word.

6. Grafički prilozi i fotografije

Grafički prilozi mogu se predati nacrtani na papiru ili u elektronskom obliku. Kada se crteži predaju u elektronskom obliku, to treba da je u nekom od sledećih formata: EPS, AI, CDR, TIF ili JPG. Ako autor ne zna ili koristi neki specifičan program, potrebno je da se dogovori o formatu zapisa sa tehničkim urednikom. **Ne treba crtati crteže u programu MS Word!**

Fotografije moraju biti jasne, kontrastne i neoštećene. Autoru se ne preporučuje da slike skenira sam, već da taj osetljivi posao prepusti redakciji.

Ako u verziju na papiru nisu uključeni crteži i fotografije, moraju se jasno obeležiti mesta gde treba da se nalaze. Oznake u tekstu moraju se poklapati sa onima na priloženim slikama (ili fajlovima).

Crteži i fotografije moraju da imaju potpise i da budu numerisani arapskim ciframa.

7. Organizacija rukopisa

Članak mora da sadrži sledeće elemente i to ovim redom:

1. Podatke o autoru. - Ime i prezime, zvanje (titula) autora, naziv institucije u kojoj je autor zaposlen (afilijacija); obavezno navesti e-mail adresu autora i ORCID broj.

2. Naslov rada. - Naslov treba da je jasan i precizan.

3. Sažetak (apstrakt). - To je kratak informativni prikaz sadržaja članka, koji sadrži cilj istraživanja, metode, rezultate i zaključak. Treba da je na istom jeziku na kome je napisan i sam rad. U pogledu obima, treba da ima od 100 do 250 reči odn. 4 do 8 rečenica ili od jedne trećine do polovine štampane strane i da stoji između naslova rada i ključnih reči, nakon kojih sledi tekst članka.

4. Ključne reči. - Predstavljaju termine ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka. Dozvoljeno je navesti do pet reči odn. fraza.

5. Tekst članka. - Centralni deo predstavlja tekst članka u kojem autor uz upotrebu odgovarajuće aparature obrađuje određeni naučni problem.

6. Popis korišćene literature. - Posle teksta članka, daje se popis korišćene literature i to abecednim redom po prezimenima autora. Navodi se isključivo literatura koja je citirana u radu.

Popis se daje prema Uputstvu za citiranje, s tim da se godina izdanja stavlja odmah iza imena autora odn. urednika. Na kraju navođenja članka ili rada u zborniku navode se stranice na kojima se nalazi citirani rad.

Primeri:

- Knjiga: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London
 - Poglavlje u knjizi više autora: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- Članak: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

Radovi istog autora navode se hronološkim redom, a ako se navodi više radova istog autora objavljenih u istoj godini, uz godinu izdanja dodaju slova "a", "b", "c" itd.

Primeri:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and Opinio Necessitatis", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Rezime (Summary). - Na samom kraju daje se rezime tj. sažetak rada, koji može biti isti kao i sažetak (apstrakt), ali može biti i nešto većeg obima, ali ne više od 1 strane. Ako je rad pisan na srpskom jeziku, obavezno se dostavlja rezime na engleskom jeziku.

8. Nivoi naslova. - Zavisno od konkretnog teksta naslovi imaju različite nivoe, s tim da se koristi sledeći metod:

1. Prvi nivo naslova

(sredina, regular, bold, arapski brojevi)

1.1. Drugi nivo naslova

(sredina, italik, arapski brojevi)

1.1.1. Treći nivo naslova

(iznad početka pasusa, italik, arapski brojevi)

Za slučaj da ipak nešto nije jasno, autorima se savetuje da pogledaju prethodne brojeve „Megatrend revije“ ili da se obrate direktno sekretaru ili tehničkom uredniku časopisa.

Redakcija zadržava pravo da, u zavisnosti od specifičnosti teksta, a u cilju njegove bolje preglednosti, uredi naslove na nešto drugačiji način, ostajući u osnovnim okvirima izložene deobe naslova.

9. Citiranje. - Korišćenu literaturu citirati prema niže izloženom uputstvu za citiranje.

10. Adresa redakcije. - Radovi se šalju u elektronskoj formi na sledeću e-mail adresu: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Redakcija „Megatrend revije / Megatrend Review“
Megatrend univerzitet
Bulevar Mihajla Pupina 117
11070 Beograd

IV. UPUTSTVO ZA CITIRANJE

1. Opšta pravila

1. Ime autora. - Navodi se prvo prezime, pa ime autora. Ako postoji srednje slovo, ono se navodi između prezimena i imena.

Primer: Shaw N. Malcolm

2. Više autora. - Ako postoji više autora rada, razdvajaju se zapetama.

Primer: Simma Bruno, Alston Philip

Ako je više od 3 autora rada, navodi se prezime i ime samo prvog autora i dodaje se kurzivom (italikom) et al. (od *et alia*).

Primer: Henkin Louis et. al. (1993): *International Law: cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Strane. - Kada se navodi određena strana (knjige, članka), ona se navodi samo brojem bez ikakvih dodataka (s., str., p., pp., стр., S., i sl.).

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Fusnote. - Kada se navodi fusnota, iza broja strane piše se skraćenica „fn“ i onda navodi broj citirane fusnote.

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. Ponovno citiranje istog rada. - Kada se rad koji je već citiran ponovo navodi, to se vrši tako što se navodi prezime i ime autora, pa iza toga, razdvojeno zapetom, stranica koja se citira. Sve bez korišćenja op. cit., nav. delo i slično.

Primer: Akehurst Michael, 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora, navodi se prezime i ime autora, u zagradi godina u kojoj je odnosni rad objavljen i strana.

Primer: Akehurst Michael (1984), 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi se u spisku korišćene literature (koji se obavezno daje na kraju rada) iza godine publikovanja dopunski obeležavaju latiničnim slovima „a“, „b“, „c“ itd. i tako navode kod citiranja u fusnotama.

Primer: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Ponovno citiranje prethodno citiranog rada. - Ako se citira podatak sa iste strane istog dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, koristi se samo latinična skraćenica Ibid. (od ibidem), bez navođenja bilo kakvih drugih podataka.

Primer: Ibid.

Ako se citira podatak iz dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, navodi se Ibid, a zatim zapeta i broj strane.

Primer: Ibid, 54.

7. Strana imena. - U radovima koji se predaju na srpskom jeziku, strana imena se transkribuju na srpski jezik, kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo ime i prezime navode se u zagradi u izvornom obliku.

Primer: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Knjige

1. Opšte. - Knjige se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) njegovo ime, 3) godina izdanja (u zagradi), 4) dve tačke, 5) naziv knjige kurzivom (italikom), 6) mesto izdanja kurentom (obično), 7) strana (bez ikakvih dodataka), 8) fusnota koja se citira.

Ako se navodi i izdavač, piše se kurentom (obično) pre mesta izdanja.

Primer: Scott V. Shirley (2010): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Više izdanja. - Ako knjiga ima više izdanja može se (ne mora) navesti broj izdanja u superskriptu.

Primer: Scott V. Shirley (2010²): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (objašnjenje: 2010² - drugo izdanje, objavljeno 2010)

3. Urednici. - Ako knjiga ima jednog ili više urednika, prvo se navode prezimena i imena urednika, razdvojena zapetama, zatim naznaka „(ur.)“ odnosno „ed.“ ili (ako ih je više) „eds.“, pa godina izdanja u zagradi, dvotačka, naziv knjige kurzivom (italikom), i mesto.

Primer: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): The Philosophy of International Law, Oxford.

Ako je broj urednika veći od tri, navode se podaci samo za prvog urednika, zatim se posle zapete navodi „et al.“ i posle toga se navodi „ur.“.

Primer: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Poglavlje u knjizi. - Poglavlje u knjizi koja ima urednika navodi se tako što se: 1) navode prezime i ime autora, 2) godina izdanja u zagradi, 3) dve tačke, 4) naziv poglavlja kurentom (pod navodnicama), 5) zapeta, 6) brojevi strana koje se citiraju, 7) „u“ odn. „in“, 8) prezime i ime urednika, 9) „(ur.)“ odn. „(eds.)“, 10) naziv knjige u kojoj je citirano delo, kurzivom (italikom) i 11) mesto izdanja.

Primer: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): The Philosophy of International Law, Oxford.

3. Članci

1. Opšte. - Članci se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) ime autora, 3) godina izdanja, 4) dve tačke, 5) naziv članka kurentom (obično) pod navodnicama, 6) naziv časopisa (zbornika i sl.) kurzivom (italikom), 7) broj i godište spojeni kosom crtom, 8) broj strane (bez ikakvih dodataka), 9) broj citirane fusnote.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. Skraćenica naziva časopisa. - Ako je naziv časopisa (zbornika i sl.) dug, prilikom prvog citiranja u zagradi sa navodi skraćenica pod kojom će se časopis (zbornik i sl.) nadalje pojavljivati.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Propisi

1. Opšte. - Propisi se navode na sledeći način: 1) naziv propisa se navodi u kurentu (obično), 2) kurzivom (italikom) navodi se glasilo u kojem je propis objavljen, 3) na kraju se navodi broj i godina glasila u kojem je propis objavljen.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. Ponovno pominjanje propisa. - Ako se propis pominje kasnije, prilikom njegovog prvog pominjanja navodi se u zagradi njegov skraćeni naziv, s tim da se ispred skraćenog naziva stavlja objašnjenje „u daljem tekstu“.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Izmene i dopune. - Ako je propis naknadno menjan i dopunjavan, navode se jedan za drugim brojevi i godine glasila u kojima su objavljeni izvorni tekst odn. izmene i dopune.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Članovi, stavovi i tačke propisa. - Članovi, stavovi, tačke (alineje) itd. propisa navode se kroz kosu crtu, tako što se prvo navodi broj člana, zatim stava, pa alineje itd.

Primer: Konvencija UN o pravu mora (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. Tekstovi sa interneta

Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži: 1) ime autora citiranog teksta (ako je reč o autorskom tekstu), 2) naziv citiranog teksta pod navodnicima, 3) podatke o tome gde je tekst objavljen (ako je objavljen u papirnoj verziji), 4) internet stranicu, 5) datum pristupa stranici.

Primer: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

I. GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL

1. General. – “Megatrend Review” is the scientific journal published by Megatrend University (Megatrend univerzitet).

According to the classification of CEON the journal is highly ranked amongst the leading national scientific journals in Serbia (M51) and by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (M52).

“Megatrend Review” journal has been published since 2004 in Serbian and English language. It is open to all high-quality papers and authors from around the world. It has an international Editorial Board and international Publishing Council. Through international exchange it reaches readers beyond the borders of Serbia.

“Megatrend Review” journal is a multidisciplinary journal in the fields of social sciences. Papers on following scientific fields are published:

- Economics
- Law
- Politics and Security
- Management and Marketing
- International Relations
- Public Policies
- Information Society
- Communications and culture
- Art and design
- Traffic engineering

2. Reviews. – Each paper is reviewed by two reviewers. Paper that has received two positive reviews will be published according to standard categorization of the scientific journals: original scientific paper, review scientific article, expert article, preliminary report or overview, translation and book review.

The categorization of the paper is determined by the reviewers and Editor in chief. If there is any doubt regarding the categorisation, the given higher category will be applied.

In case that one of the reviewers suggests that the paper should be published and the other that it should not, the paper is going to be given to the third reviewer whose decision is final.

3. Anonymity of the authors and reviewers. – Editorial of the “Megatrend review” journal abides by the rule on mutual anonymity between authors and reviewers. Further, if the author is not satisfied with the reviews of the paper, he / she, has the right to receive the reviews.

II. PAPER ORIGINALITY AND FIGHTING AGAINST PLAGIARISM

We kindly ask the authors to take into consideration the following:

1. Written confirmation that the work is original. - When submitting a manuscript the author is required to confirm in writing that his/her paper is original and that it has not been published elsewhere. The paper that is sent without this written confirmation by the author, will not be accepted.

2. The paper that has previously been published elsewhere. - If for any reason the author submits the paper that has already been published elsewhere (abroad, in a foreign language), he/she is obliged to specify where the paper was published (the journal, issue and number, the number of pages) and enclose the written consent of the editorial board of the journal in which the paper was originally published. If these requirements are met, and editors conclude that the paper is for some reason of particular interest and should therefore be published, it will be published with indication where it was published first and that it is republished in "Megatrend Review" with permission.

However, if the paper has already been published elsewhere, and also submitted for publication in "Megatrend Review" with no information about previous publication, the paper will not be published. In addition, as a sanction for unfairness, in the next issue of "Megatrend Review" the information that a particular author has unfairly tried to re-publish the same paper will be published in a special section. Apart from that, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future.

3. Plagiarism. - Should the editors of "Megatrend Review" journal or through reviewers discover that the paper submitted for publication is plagiarism, in a special section of its next issue the information that a particular author has plagiarized a paper will be published, and the original paper from which the plagiarism is taken will be cited. In addition, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future. If necessary, the author whose paper has been copied or the editorial board of the journal that has published the original paper will be notified.

III. INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The papers are to be prepared in accordance with the following instructions:

1. The Manuscript

The manuscript is submitted in electronic form (MS Word). Page size: A4, font Times New Roman (size 12 pt for text including abstract, line spacing: single. The papers written in Serbian language are submitted in Serbian Latin script. The papers are submitted to the following e-mail address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

A written statement by the author stating that the work is an original work (signed and scanned statement), ORCID number and year of birth for all authors must be submitted with the work.

Precondition for the paper to be accepted for the reviewing procedure is that it fully satisfies technical criteria according to the instructions given here. Also, the paper must meet the criteria regarding the language (Serbian and English) and spelling. The paper has to be proofread before submission

2. Number of authors

As a rule, papers written only by one author are preferable for publication (an author as an individual). However, if consider justified, according to current Rules of Procedure, the Method of Evaluation and Quantitative Expression of Scientific Research Results of the Researchers (*Pravilnik o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS no. 24/2016 and 21/2017), editors can decide to publish papers written by co-authors, but not more than three.

3. Language

The text is submitted in Serbian or English language. If accepted, it will be published in the language in which it was submitted.

Exceptionally, the editors will decide that the text submitted in Serbian language is to be translated and published in English, or vice versa.

4. Volume

The paper should approximately have 30.000 characters, including spaces (one author's sheet). Alternatively, it could be shorter or longer, the number of characters with spaces not being smaller than 20,000 nor bigger than 45,000.

Due to particularly justified reasons (the special social importance of the topic, the co-authorship of a number of internationally recognized scientists, etc.) the editorial board could exceptionally allow the publication of an article of a larger volume, but not larger than 2.5 author's sheets (75,000 characters).

5. Tables and Formulae

The tables should only be made by means of table tools in MS Word. The tables must have titles and be numbered in Arabic numerals.

The formulae should be written by means of the equation editor in MS Word.

6. Graphs, Figures and Photographs

Graphs and figures can be submitted drawn on paper or in electronic form. When the graphs and figures are submitted in electronic form, they should be in one of the following formats: EPS, AI, EPS, TIF or JPG. If the author uses these or uses a specific program, it is necessary to agree on the format with the technical editor. **Graphs and figures should not be made in MS Word!**

Photographs must be sharp, in good contrast and undamaged. The authors are not advised to scan the images themselves, but to leave this sensitive job to the editorial office.

If the version on the paper does not include graphs, figures and photographs, the spaces must be clearly marked where they should be inserted. The markings in the text must match the ones in the submitted photos (or files).

Graphs, figures and photographs must have the signatures and be numbered in Arabic numerals.

7. Organization of manuscript

The article must contain the following elements, in the following order:

1 Information about the author – Name and surname, title of the author, name of the institution where the author is employed (affiliation) and the author's e-mail address.

2. Title of the paper. – The title should be clear and precise.

3. Abstract. – This is a brief presentation of the article content, which contains the research goal, methods, results, and main conclusions. It should be in the same language in which the paper was written. In terms of volume, it should contain 100 to 250 words or 4 to 8 sentences, or a third to half of the printed page. It stands between the title and keywords, after which the text of the article follows.

4. Key words. – The terms or phrases which best describe the content of the article. It is allowed to write up to five words, i.e. phrases.

5. Text of the article. – The central part is the text of the article in which the author uses appropriate tools while processing the writing of a scientific paper.

6. List of used literature. – After the text of the article, the list of used literature is specified in alphabetical order by authors' last name.

The list is given according to the Citation instructions, with the year of publication coming right after the author's, i.e. editor's name. At the end of the information on an article or a paper in the collection of papers, the pages of the cited paper are given.

Examples:

- A book: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London

- A chapter in the book by several authors: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- A paper: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

The papers by the same author are specified in chronological order. If several papers have been written by the same author and published in the same year, the year of publication is accompanied by the letters "a", "b", "c" etc.

Examples:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Moving towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and *Opinio Necessitatis*", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Summary. – Summary is written at the very end of the text i.e. It can be the same as the abstract, but could also be wider in extent, yet no longer than one page. If the paper is written in Serbian language, the summary in English language should also be submitted.

8. The levels of the titles. - Depending on the text, the titles can have different levels. Therefore the following method is used for marking different title levels:

1. The First Level Title

(centre align, regular, bold, Arabic numerals)

1.1 The second level title

(centre align, italic, Arabic numerals)

1.1.1. The third level title

(Above the beginning of the paragraph, italic, Arabic numerals.)

To achieve complete clarity about the title levels, authors are advised to refer to the past issues of "Megatrend Review" journal available in PDF forms, under Archive, or contact the Editorial secretary via e-mail.

Depending on the specific characteristics of the text, and with the aim of achieving clarity of the paper's structure, the editorial office reserves the right to edit the titles in a slightly different way, leaving the original heading divisions.

9. Citations. – The used literature is to be cited according to the instructions for citations given below.

10. The address of the Editorial Board. – The papers are submitted via e-mail to the following address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Editorial Board
Megatrend Review
Megatrend University / Megatrend univerzitet
Bulevar Mihajla Pupina 117
11070 Belgrade, Serbia

IV. INSTRUCTIONS FOR CITATIONS

1. General rules

1. Name of the author. - In writing author's name, surname is written before the first name. If there is the middle name/letter, it is written between surname and the first name.

Example: Shaw N. Malcolm

2. Several authors. – Names of the several authors are separated by commas.

Example: Simma Bruno, Alston Philip

If there are more than three authors, only the first author's surname and first name are specified, followed by the italicized et al. words (et alia).

Example: Henkin Louis *et. al.* (1993): *International Law: Cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Pages. – When a particular page is specified (of the book or the paper), its number is written without any additions (p., pg., p., page, etc.).

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Footnotes. – When a footnote is given, after the number of the page, the sign "fn" is written, followed by the number of the footnote.

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. The repeated citation of the same article. – When an article that has been cited before is recited, the author's surname and first name are specified, followed by the cited page, separated by a comma, without using *op. cit.* etc.

Example: Akehurst Michael, 15.

If several papers by the same author are specified, the author's surname and first name are stated, followed by the brackets with the year when the paper has been published and followed by the number of the page.

Example: Akehurst Michael (1984), 15.

When specifying several papers written by the same author, published in the same year, papers are specified in the literature list (which is always given at the end of the paper) by adding Latin letters “a”, “b”, “c”, etc to each paper. They are also stated as such when cited in footnotes.

Example: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Recitation of the previously cited article. - If a piece of data from the same page of the same paper cited in the previous footnote is cited again, only the Latin abbreviation *Ibid.* (from *ibidem*) is used without giving any other data.

Example: Ibid.

If a piece of data cited in the previous footnote is cited again, but from a different page, the Latin abbreviation *Ibid.* is used, followed by a comma and the number of the page.

Example: Ibid, 54.

7. Foreign names. – In papers submitted in Serbian language, foreign names are transcribed, i.e. written as they are pronounced in Serbian, and when first mentioned in the text, the author's surname and first name are given in their original form within the brackets.

Example: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Books

1. General. – The books are cited in the following way:

1) author's surname, 2) author's first name, 3) the year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the book in italics, 6) place of the publication in lowercase (ordinary letters), 7) number of the page (without any additions), 8) footnote which is being cited.

If the information on the publisher is given as well, it is written in lowercase (ordinary letters) before the place of the publication.

Example: Scott V. Shirley (2010): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Several editions. – If a book has several editions the number of the edition need/need not be specified in the superscript.

Example: Scott V. Shirley (2010²): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (explanation: 2010² - second edition, published 2010)

3. Editors. – If a book has one or more editors, the editors' surnames and first names are given first, separated by commas, then the sign “ed”, or “eds” is written if there are more of them, followed by the title of the book in italics, and finally the place and year of publication.

Example: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

If there are more than three editors, the data only for the first editor is given followed by a comma, then “et al.”, and finally “ed.”.

Example: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): *The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution*, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Chapters in a book. – A chapter in a book with an editor is cited by giving the following: 1) authors surname and name, 2) year of publication in brackets, 3) colon, 4) title of the chapter in lowercase (under inverted commas), 5) comma 6) number of pages that are cited, 7) “in”, 8) editor’s surname and name, 9) “(eds.)”, 10) title of the book in which the cited text is in lowercase (in italics) and 11) place of publication.

Example: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

3. Articles

1. General. – The articles are cited in the following way: 1) author’s surname, 2) author’s name, 3) year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the article in lowercase in ordinary letters under inverted commas, 6) title of the journal (book of proceedings, etc.) in italics, 7) issue and year separated by a slash, 8) number of the page (without any additions), 9) number of the cited footnote.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. The abbreviation of the journal title. – If the title of the journal (collection of papers etc.) is a long one, when cited for the first time its abbreviation is given in brackets, which is later used when the same journal (book of proceedings, etc.) is cited again.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Regulations

1. General. – Regulations are cited in the following way: 1) title of the regulation is given in lowercase (in general letters), 2) journal/magazine in which the regulation is published is given in italics, 3) number of the issue and the year in which the journal is published are given at the end.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. If the regulations are re-mentioned. – If a regulation is mentioned again later in the text, at the place where it appears for the first time its short title is given within the brackets, with the words “hereinafter referred to as” preceding it.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Amendments. – If a regulation has been changed and amended, one by one, the numbers of issues and year of the journals are given in the original text, i.e. amendments were published.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Articles, paragraphs and items of regulations. – Articles, paragraphs and items of regulations are written separated by a slash, the number of the article comes first, followed by the number of the paragraph, and finally that of the item, etc.

Example: UN Convention on the Law of the Sea (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. The Internet texts

The citation of the text from the Internet should contain: 1) name of the author of the cited text (if it is the author's text), 2) title of the cited text under inverted commas, 3) data on where the text was published (if it is published in a printed version), 4) internet page, 5) date of the access to the page.

Example: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: “Withdrawing from International Custom”, *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

UNIVERSITET
MEGATREND
JOHN NAISBITT UNIVERSITY

www.megatrend.edu.rs